

વેદ પરિચય પુસ્તકા શ્રેણી : ૧૭

સામબોદ્ધ પરિચય

[પુસ્તકા : ૫]

આચાર્ય શ્રી વિષણુદેવ પંડિત

ચુનિવર્સિટી ગંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

Bhakekhadi
24/2/88

વેદ પરિચય પુસ્તકા શ્રેણી : ૧૭
દેવ સવિત : પ્રસુવ યજ્ઞમ् । હે દેવ સવિતા
અમારા યજ્ઞ-સેવાકાર્યને પ્રેરણા આપો.
છાંદોઽય આલણુ ૧, ૧

સામુહેદ પરિચય

[પુસ્તકા : ૫]

આચાર્યશ્રી વિજાળુદેવ સાંકળોથેર પંડિત, એમ. એ.
વેદાન્તાચાર્ય, વ્યાકરણુતીર્થ, વ્યાખ્યાન દિવાકર

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ ઐડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :

જે. એચ. સેનિલ

અધ્યક્ષ,

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

અમદાવાદ-૬

૭ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ઓગષ્ટ ૧૯૭૪

હરિ ઉં આશ્રમ પ્રેરિત સ્વ. સાતવલેકરજી
રમારક શ્રેણી ; મણુકો સતરમો

મૂલ્ય : રૂ ૨-૦૦

સુદ્રક :

વિષણુપ્રસાદ સો. પંડ્યા

સાહિત્ય સુદ્રણુાલય, સીરી મિલ કંપાઉન્ડ,
કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૨૨

વિકેતા

બાલગોવિંદ ખુક્સેલસ

ગાંધી રોડ,

અમદાવાદ-૧

નિવેદન

આરતનો ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્વજ્ઞાનનો અંથ એ વેદસંહિતા. વેદકાળમાં ઋષિઓએ જે અનુભવ દર્શાન કર્યું, તેને વેદની ઋગ્યાઓ દ્વારા લાષા આપી અને શખ્ષિક કરી. વેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતમ સંપત્તિ. આ સંપત્તિ વિષેનો અહોભાવ ચાલુ રહ્યો, પણ એના તત્ત્વની મોન માણવાનું શક્ય રહ્યું નહિ, કારણું અનેક કારણોસર વેદનો પરિચય આમપ્રગનગાં અને શિક્ષિતજ્ઞનોમાંય ઘટતો ગયો. પ્રણાલીગત રીતે સંસ્કૃત શાખનારા શાસ્ત્રીઓએ મુખપાડ ચાલુ રાખ્યો; પણ આમપ્રગનને એની ભાષામાં એની સમજમાં ઉત્તરે તે રીત એનું દર્શાન કરાવવાની તાકાત એ ગુમાવી એઠા.

સામાન્ય શિક્ષિતજ્ઞને વેદની વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિથી પરિચિત કરાવવાનો આ શ્રેણીનો હેતુ છે; એટલે આમપ્રગનનું સત્ત્વ ખોલે અને એનું તેજ વધે તેવા પ્રયાસોમાં મળન હરિઝું આશ્રમવાળા પૂજ્ય શ્રી મોટાએ ઇપિયા ૨૦,૦૦૦ તું દાન યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડને ટ્રસ્ટેપે સોધ્યું, તે અતિ આવકાર્ય બાધત બની છે. બોર્ડનું એ સહભાગ્ય છે કે પૂજ્ય મોટાએ એને આ કાર્યનું નિમિત બનવાનો પ્રસંગ આપ્યો અને શ્રી. વિષણુહેવ પંડિત જેવા ચારેય વેદો અને વેદ સાહિત્યના અભ્યાસી લેખક અમને મળ્યા. સાહિત્ય મુદ્રણાલયવાળા શ્રી. વિષણુપ્રસાદ પંડ્યાનું ભાવપૂર્વકનું સુદ્રણુકાર્ય એ પણ શ્રેણીની ખુશનસીળી છે.

શ્રેણીનું સહભાગ્ય રહ્યું કે એને પૂ. સ્વામીજી શ્રી. ગંગેશ્વરાનંદજી, શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી. ઉમાશંકર જોષી, પૂ. રવિશંકર મહારાજ, શ્રી. ડે. કા શાસ્ત્રી, પંડિતરાજ ભગવદ્બાચાર્ય, ડો. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા જેવા સંત અને વિદ્વજ્ઞનોનો ભાવપૂર્વક આવકાર મળ્યો.

આ શ્રેણીના તેરમા પુષ્પથી સામવેદ પુસ્તિકાએનો આરંભ થયો છે. એના પરામર્શક તરીકે શ્રી. સહજનંદ કોલેજ, અમદાવાદના વિદ્યાન પ્રિન્સીપાલ શ્રી સી. એલ. શાસ્ત્રીએ કાર્ય સંભાળ્યું છે. શ્રી. હરકાન્ત શુક્લે સામગ્રાન વિષેના અભ્યાસ-પૂર્ણ વિવેચન સાથે બીજી પુસ્તિકાનું પુરોવચન લખી આપ્યું છે, તે બદલ અંને વિદ્યાનોનો હું આભાર માનું છું.

ગુજરાત રાજ્યના કાયદા પ્રધાન માનનીય શ્રી. હિંયકાન્ત નાણુંવટીએ ત્રીજી પુસ્તિકાને ‘આવકાર’ દ્વારા વધાવી લીધી છે, એ શ્રેણીનું ગૌરવ લેખાય. તેમજ જોધપુર યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ ડો. રસિકબિહારી જોષી; એમ. એ. પોથેચ. ડી. ડી. લિટ આ ચોથી પુસ્તિકાને ‘સ્વાગત’થી વધાવી રહ્યા છે; તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

આ પાંચમી પુરિતકાનું સુંદર અભ્યાસપૂર્ણ પ્રાક્ષથન, વારાણસીના અખર વિદ્ધાન શ્રી ગોવિંદ નરહરિ વૈજનપુરકરે આપીને અમને આલારી કર્યા છે.

સહવિચાર અને સહવિચાર પ્રેરક તેમજ ધર્મમૂલક સાહિત્યના પ્રચાર માટે આજીવન આપકમાળુંનો ઠીક ઠીક હિરસો ખર્ચનાર હિંદુસ્તાન રાધલસવાળા શ્રી. એઓન્થયલાલ જોરધનદાસ શાહે (ખાડિયા, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ) આ સામવેદ પરિચયની પુરિતકાના પ્રચાર અર્થે ૫૦૧/- રૂ. પાંચસોને એકનું દાન આપ્યું છે, તેની સાલાર નોંધ લેતાં આનંદ અનુભવું છું.

વેદ પરિચયની સમય શ્રેણીને સંસ્કૃતિના સર્વ ગ્રાહકોએ બિરદાવી અને આવકારી છે. સામવેદના પાંચમા પુણ્યને વાચકોના હાથમાં મૂક્તાં હું સંતોષની લાગણી અનુભવું છું: ધ્યાનને પ્રાર્થના કરું છું કે એને વાચકોનો પ્રેમ સાંપડે અને વેદ પરિચય શ્રેણીનાં ચોણિસેય પુણ્યો અમે પ્રકાશિત કરી શકીએ તેવી શક્તિ અમોને અપે.

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.

જે. બી. સેન્ટિલ
અધ્યક્ષ

અનુક્તમ

૧. ગૃહ જીવનના પાયા	પૂ. ૬-૨૩
૨. પરંપરાના રીતિરિવાજ	પૂ. ૨૪-૩૭
૩. જીવનનાં ઘડતર	પૂ. ૩૮-૫૬
૪. પાયાની કેળવણી	પૂ. ૫૭-૭૨
૫. સંસ્કાર ભાવના	પૂ. ૭૩-૮૫
પરિશીળણ	પૂ. ૮૬-૮૮

શ્રી હરિ: ।

વેદાનાં સામવેદાઽસ્તિમઃ—

ભારતના જનજીવનનો પાયો યજ્ઞ છે. એ યજ્ઞના ઇપને રજૂ કરવા માટે ચારેય વેહોનો એક ઉદ્દેશ જોવાને મળે છે: યજુર્વેદ તેના કર્મની ઇપરેખા રજુ કરે છે. તેમાંના દેવોની સ્તુતિ (શાંસન) ઋગવેદ અને સામવેદ દેવને રાજુ કરવાનાં ગાનો-સ્તોત્રની રજુઆત કરે છે. તેમાં કયાંક ધર્મવધ થાય કે કોઈ ક્ષતિ રહી જાય; તેને સાક્ષી તરીકે જોધ, દૂર કરવાનું કામ અથર્વવેદનું છે. લૌટિક વિજ્ઞાનની જોમજ યજ્ઞના અધ્યાત્મ વિજ્ઞાનમાં જરા સરખી ક્ષતિ થાય, તો પ્રયોગ સંક્ષળ ન થાય; એ ખોસ જોવાનું છે.

આમ ચારેય વેહો યજ્ઞ કાર્યમાં એકમેકના પૂરક બની રહે છે. તેમાંય સામવેદની ગાનવિદ્યા સરસ સુરેખ સ્વરનાં મંડાણુ કરી, સામાન્ય જનનાં મનને પણ આકર્ષે છે, જણાવ્યું છે કે; સદ્યઃફલતિ ગાન્ધારી । આને કારણે તો અગવાને પોતાની વિભૂતિએમાં સામવેદની ગણુના કરી છે.

સમર્સત વેહ-વાઙ્મયના ચિર અભ્યાસી અને સંશોધક ગુજરાત રતન શ્રી વિષણુ-હેવ સાંક્લેશ્વર પંડિતજીએ આપણું સંસ્કૃતની ચેતનાને ફેલાવનાર વેહોનો પરિચય આપવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું છે. તેમનો આ ઉપક્રમ જન સાધારણુને સુગમ સરળ ભાપામાં મુકાયો છે, તે એક મહાન અને સર્વથા નવીન પ્રયોગ છે. આમ વિશાળ વેદ-વાઙ્મયને જનતાની ભાપામાં રજૂ કરી; તેમાં ધૂપાયેલાં બહુમૂહ્ય રત્નો, હીરા, માણ્ણેક વગેરે જનતા જનાર્થનને ભેટ આપવાનું મહાન કાર્ય વિદ્યા-વાચસપતિ સ્વ. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળકરેજીએ કરેલું છે, તેને ભારતની સમર્સત જનતા અને વैદિક સમાજ કદી ભૂલે એમ નથી.

આજના સુકોમળ ભત્તિવાળા જનને તો તે અમૃત રસના સરસ સારદ્વપ દોહન પીરસવામાં આવે, તો તે સુપાચ્ય બને; તેનાં પાન કરી, હૃષ્પસુષ્પ બની, સાતવળેકરજીએ પ્રવાહિત કરેલી વેદ વાઙ્મયની સરિતામાં જીવન નૈયાને પાર કરી શકાય એમ છે. આ એક અગવાનનો સંકેત જ ગણુવો જોધાયો, કે જોમનો જન્મ મહારાષ્ટ્રમાં થયો, તે વैદિક મનીધીએ પોતાના આ પ્રયત્નને ગુજરાતની રસાળ વસુંધરા તરફ વાળી દીધો અને ત્યાંજ તેમણે શાનસત્ર જીવનભર ચાલુ રાખ્યું; તેના ફ્લાસ્ટરેજ આચાર્ય શ્રી વિષણુહેવ પંડિતજી આ સરસ સારથ્રાહી શૈલીમાં વેદપરિચય કરાવી રહ્યા છે.

આ પહેલાં ઋગવેદ અને યજુર્વેદના પરિચયની છ છ પુરિતકાઓ પંડિતજીએ રજુ કરી છે; તેને વેદના પ્રાચીન અને આધુનિક વિદ્યાનોએ એક સરખા આદરથી વધાવી લીધી છે, તેમાં સરળતા અને ગહનતાને ચાહેનારા બંને પ્રકારના ગ્રેમીજનોએ તેને પૂરા ભાવથી વધાવી લીધાં છે. આ સંદર્ભમાં સામવેદની પરિચય પુરિતકાઓ પણ રજુ થઈ છે, તે શ્રેષ્ઠીની આ પાંચમી પુરિતકા છે.

આ પહેલાંની ચાર પુરિતકાઓનાં વિષગાવલોકન કરવામાં આવે, તો તેથી એટલું ૨૫૦૮ જણાય છે કે, તેમાં મુખ્યત્વે સામવેદનાં ગાનોનાં વિવિધ લક્ષણો, પ્રકારો, ઇપ, આકાર વગેરેની માહિતી અપાધ છે; તે ઉપરાંત સામવેદનાં સ્વરોની અવરોધણું પદ્ધતિનો પરિચય કરાવ્યો છે, જે આજની ગાયકીથી જુહો પડતો વેદ-ગાનનો વિશિષ્ટ પ્રકાર છે.

સામ સંહિતા કહો કે આર્ચિક સંહિતા, તેમાં સામગાનોની બાંધણી માટે મૂળ યોનિ-ક્રદ્યાઓનાં સંકલન છે. એક એક ક્રદ્યા પર ગાન મંડાય, તે પ્રકારનાં ગાનો આમે જેયગાન અને આરણ્યક ગાનની સંહિતાઓમાં સંકલિત છે. તે પછી ત્રણું ત્રણું ક્રદ્યાઓ પર ગાન મંડાય; તે ગાનો જીહ અને જીણ ગાનની સંહિતાઓ માં સંકલિત છે.

શ્રી વિષણુદેવ પંડિતજીએ આ બધાં પ્રકારનાં ગાનોના આધાર લઈ, વિરતારથી વિવેચન કરેલાં છે. સ્વરોની ર્યના, જીવનમાં સ્વરોનાં સ્થાન, ગાનોનાં દર્શાન, ગાંધાર ક્રદ્યસ વગેરે સ્વરોનાં સ્વરૂપ વગેરેની રજુઆત કરી; એકાઉ, અહીન અને સત્ર એ ત્રણ મુખ્ય સોમયાગો વિષે પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જે વિચારણા કરી છે, તેને અહીં પંડિતજીએ સરલ ભધુર શૈલીમાં મૂર્તિ કરી છે.

મુરિલિમ કાળની હિંદુરતાની ગાયકીને આજે સંગીતશાસ્કના હિમ શિખરે રહેલી માનનારા વિદ્ધાનોને પંડિતજીએ આ ગાંધારગાન તરફ આકૃષ્ટ કર્યા છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ ભારત દેશની મૌલિક સંગીત પદ્ધતિની ભેડ આપીને, તેની સાત્ત્વિક ઉપયોગિતા સંપાદિત કરવા માટે આમંત્રણું પાડ્યું છે. આશા છે કે, પંડિત વિષણુદેવજીના આ સંકેત પર સંગીતશાસ્કીઓ ધ્યાન આપશે; કારણું કે ગુજરાતની વસુંધરાએ ગાંધર્વ ઉપવેદની માતા સમી આ ગાન પરંપરાને આજે પણ પોતાના ચિરંતન સ્વરૂપમાં સુરક્ષિત રાખવાનું ધણું મોટું ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે; જેનો નિર્દેશ કરતાં વૈહિક સભ્રાટ સાતવળોકરજીએ જણાયું છે કે, ‘સામવેદની રક્ષા ગુજરાતે અધિક કર્યો છે. સામવેદના જેટલા સુંદર પાડકર્તા ગુજરાતમાં છે, તેટલા તો કાશી છોડીને બીજે કૃયાંય મળતા નથી.’

શ્રી પંડિતજીએ આ ચાર પુરિતકાઓમાં ઉપર મુજબની ગાન વિપયક સામગ્રી ની સાથે સાથે દરેક પુરિતકામાં પરિશિષ્ટ ઇપે સામવેદનાં સ્વરૂપ, શાખાઓ, આર્ચિક અને સામગાન તેમજ ગાંધર્વ વેદ પર સામવેદીય વૈહિક અંથોનો આધાર લઈ અભ્યાસ પૂર્ણ માહિતીઓ રજુ કરી છે; જે વિદ્ધાનાને માટે પણ મહત્વપૂર્ણ ઉપલોાય સામગ્રી ગણ્યાય.

આમ તો પંડિતજીનો ઉદેશ વેદના સંહિતા ભાગનો પરિચય કરાવવાનો હોય, એમ આ પુરિતકાઓ જેતા જણાય છે; એ સંહિતાઓના મંત્રોનાં વ્યાખ્યાન આક્ષણયંથો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોમાં પણ સ્વારસ્ય સાથે મળી આવે છે, એ કારણે તેમણે અહીં વિવેચનના પ્રસંગો છોડી દીધા નથી.

તેમાંચ સામવેદના 'હાર્દોગ્ય આલણુ'નો વિપય બાંજ આલણુંથો કરતાં જુદો પડે છે. અહીં ગૃહ્ણકર્મ સાથે સંગત મંત્રો જોવાને મળે છે, જે અલ્યાંત સંગત અને નિયમખંડ છે. આ પ્રકારના મંત્રો વેદની મૂળ સંહિતાઓમાં ક્રમખંડ જોવાને મળતા નથી. એ રીતે આ અંથ સામવેદની ગૃહ્ણ સંહિતા ગણ્યાય. એના વિપયોને ધ્યાનમાં લઈ, પંડિતજીએ મંત્ર સંહિતાનો પરિચય આપવાનું ગોઠયું છે.

આ પુરિતકામાં પાંચ પ્રકરણો છે. પહેલા પ્રકરણ 'ગૃહજીવનના પાયા'માં સ્થાલીપાક (તપેલીનાં અન્ન)માં ગૃહકર્મોના શ્રીગણેશ માંડી ઔતકર્મોની સરખામણીમાં તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી આપી છે. તે વિષેનાં વિવેચન વાંચી ધરી ભર તો લાગે કે ઔતકર્મો કરતાં પણ ગૃહ્ણકર્મો વિશેષ મહત્વનાં છે. ગૃહજીવનના સાથસહકારમાં રસ સેવનાર સર્વજનને તો આ પુરિતકા ઉત્તમ માર્ગદર્શન આપી રહેશે. તે પછીનાં ચાર પ્રકરણોમાં ગૃહ્ણકર્મ અને સંસ્કારેનું વિશાદ નિરૂપણ છે.

સરળ, સુઝોધ અને ઉપન્યાસ-કથાનક શૈલીમાં શાસ્ત્રના ગૂઢ રહેસ્યોને પ્રગટ કરવામાં શ્રીવિષણુદેવ પંડિત ખરેખર એક સિદ્ધ હસ્ત લેખક ગણ્ણી શકાય. વિશેષ કરીને ગૃહરથજનો માટે આ પાંચમી પુરિતકા સંઅહણીય બની રહેશે. એમાં નિર્દ્દિષ્ટ વિધાન પ્રમાણે ગૃહરથ પોતાના જીવનને દોરી જય, તો તે દિવ્યજીવનના માર્ગ પ્રગતિ સાધી શકશે.

વૈદિક વાક્યમયનો પરિચય કરાવતી પંડિતજીની આ વિશાળ મૌલિક રચનાએ ગુજરાતી સાહિત્યના ભંડારને સાચેજ સંપત્તન બનાવ્યો છે, એ માટે ગુજરાત સમાજ રાષ્ટ્રભાપા હિન્દીના પ્રેમીજનો પંડિતજીના આ વિશાળ અધ્યતનીય વૈદિકવાક્યમયનું શીદ્ધાતિશીદ્ધ હિંદીકરણ કરાવી, રાષ્ટ્રભાપાના ભંડારને પણ ભરપૂર કરવામાં પૂણ્ય હ્યાન આપશે. ઓછામાં ઓછું, આ પાંચમી પુરિતકાનાં હિંદી અને અંગ્રેજીમાં ધ્યાન આપશે. એટાં એ વિદેશની જનતાને પ્રાપ્ત થાય, જેથી ભારતીય પ્રાચીનકાળના આદર્શ ગૃહરથ જીવનનું લભ્ય ભાપાનુવાદ જન્મી થાય, જેથી ભારતીય પ્રાચીનકાળના આદર્શ ગૃહરથ જીવનનું લભ્ય દર્શન દેશ અને વિદેશની જનતાને પ્રાપ્ત થાય, જેને પોતાના જીવનમાં ઉતારી તેને દિવ્યજીવન બનાવી લે.

આ દશીએ તો વિશેષ કરીને રાષ્ટ્રિય અને આનતર રાષ્ટ્રિય મહત્વ ધરાવતા આ અલિક્રમ માટે તો અમે શ્રીવિષણુદેવ પંડિતનો ફરીથી આભાર દર્શાવી, લેખનીને વિરામ આપીએ છીએ.

કેલાસ ભવન
અણુદાચલ-આખુ
રાજ્યસ્થાન
અખાદ વદ પમી ૨૦૩૧
૧૦-૬-૭૪

—ગોવિન્દનરહિર વૈજાપુરકર
અમ. એ. ન્યાયવેદાન્ત સાહિત્યાચાર્ય
સાહિત્ય વિભાગાધ્યક્ષ : રાધવાદ વિદ્યાલય, વારાણસી
સંપાદક : સુરોદય (સંસ્કૃત માસિક)
,, શ્રી કૃષ્ણ સંહેશ (હિંદી માસિક)

અરંભે

સામવેદનો મુખ્ય વિપય તો સામગાનો છે; તેનો સામાન્ય સારગ્રાહી પરિચય આ પહેલાંની ચાર પુરતકાઓમાં રજૂ થયો છે. સામવેદની બીજી એક વિશેપતા છે, જે તરફ ધણું એણા વિદ્ધાનોનું ધ્યાન ગયું છે.

સામાન્ય રીત વેહોની સંહિતાએ (મંત્રો) નો વિનિયોગ કરવા માટેનો નિર્દેશ શ્રૌતસૂત્રોમાં મળેલ છે. માનવ બાલકના જીવનને ધડનારા સંરક્ષારોનો નિર્દેશ ગૃહ્ણ સૂત્રોમાં છે, પણ તેમાં ઉપયોગી મંત્રો મૂળ સંહિતાઓમાં વ્યવસ્થિત રીતે મળ્યા આવતા નથી; તેના અછડતા નિર્દેશો પરથી સંતોષ થાય એમ નથી, સામવેદ આ બાખ્યતમાં પહેલ કરે છે. તેની મૂળ સંહિતા તો સોમયાગમાં ભણુતાં ગાનોની ચૈનિત્રક્રાંતોનાં સંકલન છે. ત્યાં ગૃહ્ણકર્મોના મંત્રો જોવાને મળતા નથી.

સામવેદનું છાંદોઽય આલણું દશ પ્રપાઠકોમાં છે; તેમાંના ત્રીજાથી દુશમા સુધીના આઠ પ્રપાઠકોમાં ‘છાંદોઽયોપનિપદ’ છે અને પહેલા-બીજા પ્રપાઠકો મંત્ર સંહિતા છે, તેમાં ગૃહ્ણકર્મોઃ વિવાહ, ઉપનયન સાંજ સવારના યજો, માસેમાસ અને ઋતુ ઋતુના કાલ પ્રમાણેના યજો, પિતૃયજા, વગેરેમાં ઉપયોગી મંત્રોનાં સંકલન વ્યવસ્થિત છે.

જેમ મૂળ સંહિતાના મંત્રોનો વિનિયોગ શ્રૌતસૂત્રોમાં હોય એ નજરે છાંદોઽય આલણુના પહેલા એ પ્રપાઠકોને મંત્ર આલણુ કહે છે, પણ તેને આલણુ નહિ કહેતાં મંત્રસંહિતા કહેવી જોઈએ; તેથી આ મંત્રઆલણુના ભાષ્યની શરૂઆતમાં સાયણા-ચાર્યે જણ્ણાવ્યું છે, સામગૃહ્યોકત સ્માર્તકર્માંગમૂત્રા મંત્રા વ્યાખ્યાયન્તે। સામવેદી આલણોએ જે ગૃહ્ણ કર્મ કરવાનાં છે, તેને રમાર્ત કર્મ કહે અને તે કર્મેને અનુલક્ષી મંત્રોનાં સંકલન થયાં છે, તે મંત્રોનાં વ્યાખ્યાન કરવાનાં છે. આમ અહીં સ્પષ્ટ રીતે જ મંત્રસંહિતા તરીકે આ ગ્રંથનો નિર્દેશ જોવાને મળે છે.

વિવાહ, જનોધી, સાંજ સવારના હોઅ, રથાલીપાંક વગેરે કર્મોમાં એક પ્રકારની વ્યવરથા જોવાને મળે છે; તેનું કારણું એક પરંપરા જૂના કાળથી ચાલી આવી છે; તે પરંપરાને કારણે સમાજ જીવનનું વ્યવસ્થિત બંધારણું પણ ધડાયું છે. આ દષ્ટિ સામે રાખીને આ પાંચમી પુરિતકાની રજુઆત થઈ છે અને તેથી છાંદોઽય આલણુ, ગોલિલ અને ખાદિર ગૃહ્ણ સૂત્રોનો મુખ્ય આધાર લેવાની સાથે સાથે બીજાં પણ ગૃહ્ણ સૂત્રોનો આધાર લીધો છે. છેક સંહિતાથી લઈ, આલણુ, આરણ્યક અને ઉપનિપદ ઉપરાંત શ્રૌતસૂત્રો અને ગૃહ્ણસૂત્રો સુધીનો પરિચય આપવાનું આ રીતે આવશ્યક લાગ્યું છે.

સંવત ૨૦૩૦ જન્માષ્ટમી,
તા. ૧૦-૮-૭૪

વિષણુદેવ પંડિત
૨૬, ડાલ્લાલાઈ પાર્ક,
ગીતામંહિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨.
ફેન નં. ૫૨૩૬૩

ભયું ભાણું પીરસયું હોય; તે જમવાનો એક આનંદ આવે. એ મિષ્ટ અન્ન ગળુાય; તેને પકડો, તે પાક અમૃત બને. એક એક કોળિયો મુખમાં મુકાય, એ આહુતિ ગળુાય. અહિં જઠરનો અગ્નિ છે, તેને પ્રદીપ્ત રાખવાનો છે. તેની આ સમિધા છે.

આ તો પાકયજી ગળુાય. રોટલીને શાક તો બધાનું ભોજન. રોટલી, રોટલો કે ભાખરી. યજામાં વપરાતો પુરોડાશ ગણો કે ધરમાં ઘનાતી ડાયલ રોટી ગણો. સાથે જાત હોય, દાળ-સંલાર હોય કે ચટણીનો ચટાકો હોય. ચાટણ હોય અને ચોણ્ય-ચૂસવાનું હોય. આ ભયું ભાણું ગળુાય.

આ ભોજન હિતકારી હોય; તે પરિભિત લેવાય, તે જમનાર મિતાંશી કહેવાય. આ જમણ સરળ રીતે ભળે છે, પણ તેનો કંમ ગોડવતાં કેટલો કાળ લાગ્યો હશે?

પહેલી થાળી કોને પીરસાઈ હશે? કહે છે કે, પહેલી પતરાળી લાખની. પણ તે જતે ન જમાય. એ પતરાળી પીરસવાની; અતિથિને ધરવાની. પ્રભુને ધરવાનો એ થાળ, એ નૈવેદ્ય તો નિવેદન. એ પ્રસાદ વહેંચીને લેવાનો. એ તો શેષ; બધાને જમાડાને જમબાનું. એ ગૃહસ્થ અને ગૃહપત્ની સૌના પઢી જબે.

આ એક ઝડપિ છે. તેને ભૂખ લાગી છે. એ તો ક્ષુધા-ભૂખ; એને ન શમાવો, તો તે પીડે. બધાં પ્રાર્થીને એ પીડે. જેવી

૧ ગૃહ જમબાના પાયા

પીડા મને છે, એવી જ પીડા બધાને હોય. મારે ભૂખ ભગાડવી હોય, તો મારે ખીજની ભૂખ પણ શમાવવી જોઈએ. ભૂખ અને ભૂખ શમાવનાર—અન્નના દાનનું આ ઝષિને દર્શન થયું છે. કવિની વાણીમાં એ જણાવે છે :

૧ ‘જે હેવો બધાને ગ્રેરણા આપે છે, તેમણે બધાં પ્રાણીઓને કૃધા—ભૂખ આપી. આ ભૂખ કાંઈ સામાન્ય ન ગણ્યાય; એ ન શમે, તો પ્રાણીને વધ થઈ જય. હવે જે ગૃહસ્થ અન્નના દાન કરે છે, તે તો પ્રાણીને આ મૃત્યુથી બચાવી લે છે. કો’ક સ્વાર્થી લાલચુ જન પોતે જ ખાવા માડે; તેને તો મૃત્યુ લરખી જય. એક પ્રાણી ભૂખે ભરે, બાળે ખાઈને ભરે. ખાનારનું ખૂટી જય છે અને આપનારનું વધવા માડે છે. જેણે અન્ન આપવાનું માર્ડી વાજ્યું; એને હેવો સુખી રાખવાના નહિ.

૨ ‘આપણા ધરમાં જે ભૂખથો જન આવ્યો, જેને ખાવાનું મળ્યું નથી અને જે કૃશ છે, ભૂખથી પીડાય છે, તેને અન્ન આપ્યું. તેને માટે તો એ પૂરતું ગણ્યાય. તેને તો ભયું ભાણું મળી ગયુંને તેને જે જમાડે છે, તે પોતે ભોજ—અન્નનો દાતા ગણ્યાય. આ ભોજન પોતે કર્યું; એ જતનો આનંદ હૈયે જાગે. આ યજા ગણ્યાય, જેમાં અતિથિને હેવ ગણ્યવામાં આવે છે. જમાડનારને પોતે જમતો હોય, એટલો સંતોષ મળી જય છે, તેને કોઈ પરાયું નથી. બધાં જ તેના મિત્ર બને છે.

‘જમાડે. તે જમે,’ આણી કોઠાસ્કુલ જેને જાગી નથી. તેને ધારો કે અન્નના ભંડાર મળી ગયા, તો પણ તેનો લાલ તો ઉડાવવાનો નહિ ને? સાધન ધન હોવા છતાં; તેનાં દાન ન કરે, તેનો તો વધ થયો, એમ માર્દ કથન છે; એ સત્ય છે. જે માણસ આદરણીય—આર્યજનને પોષી શકતો નથી કે સમાન શીલ સખાને પોષી શકતો નથી; તે તો કેવળ પાપનાં ભોજન કરે છે. તે એકલપેટો ગણ્યાય, જે પોતે પોતાની થાળી જમે છે.’

સાદામાં સાદો છતાં, મોટામાં મોટો આ પાકયજા ગણ્યાય. સર્જનકાળે એ પહેલો મનું છે, જેને આ વાત સૂકી; આજના સામાન્ય જનને પણ આ વાત સૂકે છે. કયાંક ઝાડની છાયામાં બપોરના સમયે ખેડૂત ભાથુ જોલે, તેમાંનો પહેલો ટૂકડો તે જતે નહિ ખાય, બીજને ખવડાવીનેજ ખાવાની શરૂઆત કરશે.

આજનો માનવી—મજદૂર દીક્ષિન જોલે, રોટી જુએ અને આંખ જોલી, કો’કને શોધે. આંખ મીંચી રાખે, ને ખાવાનું પેટમાં ઓળે, તેને તો બિલાડીનો અવતાર આવે.

આ ભાવ સહજ છે, માનવીની ભતિએ તેનો સ્વીકાર કરી લીધો છે. લાં તર્કનું કામ નથી. માનવના આ ભાવને વેદના ઝષિએ ઊંચું સ્થાન આપ્યું છે. તે પ્રાક્પત્ર ગણ્યાય અને તેનો મહિમા ગવાયો છે.

ગૃહ જીવનના પાયા

આમ તો અનાજ ખેતરમાં પાકયું છે; છતાં તે કાચ્યુ ગણ્યાય. કાચ્યુને કાચ્યુ અનાજ ખવાતું હશે? માનવની ભતિએ જેમ જીવનને ધડવા સંસ્કાર આપ્યા; તેમજ અનાજને સંસ્કાર આપવાની પ્રક્રિયા પણ માનવે ધડી કાઢી છે.

એ અનાજ ખેતરમાંથી ગાડુ ભરીને વેર લાવવાતું કામ પુરૂષનું. અનાજ ધરમાં આવ્યું; તે પછી ધરની નારીએ કામ કરવાનું. પહેલું તો સપ્તાથી ઝાટકવાતું, સાંખેલાથી ખાડવાતું, ધંટીથી દળવાતું કે પીસવાતું, જલથી ઘોર્ઝ તપેલીમાં રાખવાતું અને ચુલા પર પાક માટે મુકવાતું. પાક માટેનાં આ પંચ કર્મ રોજ રોજ કરવાનાં. આ પાક માટેનાં ઉપકરણું: સૂપડું, સાંખેલું, ધંટી, જલ અને ચુલ્હો.

આ તો સંસ્કાર આપવાના છે. એમાં પરિવર્તન કરવાતું છે. પરિવર્તન કરવામાં એક જાતની હિંસા રહેલી છે. અન તો દેવ છે, તેને આ પીડા પહેંચે છે. તે ઉપરાંત કામ કરવા જતાં પણ બીજાં કેટલાંય જીવોને પીડા પહેંચે છે. આ એક જાતની હિંસા-સૂતા ગણ્યાય; તેને પંચ સૂતા કહે છે.

આ જુના પુરાણા અલ્લવાદીઓ અને કર્મકાંડી-મીમાંસકજનોએ મોટી હિંસાને તો દૂર રાખી છે. પશુધનને અંગત ગણ્યું છે. સોમની વેલથી સોમરસ કાઢો, તે માટે ખલ-દસ્તો દ્વારા અને ઉપલ કામ આવે. તેને પણ નાની સરખી હિંસા ગણ્યી છે. અન્ન ફૂળને કે ઔપધિ વનસ્પતિને ઉપયોગમાં લેવી છે, પણ તેને સંસ્કાર આપવા; એમાં માનવની વિવેક શક્તિ કામ કરે છે. આ કામ કરવું પડે એમ છે, એમાં ના છૂટકે કોઈ દોષ થઈ જાય; કોઈ ભૂલચૂક રહી જાય. તેનું શું કરવું? તે માટે ઐદરકારી યતાવાય નહિં.

નાનામાં નાનું પાપ થાય; તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. જેને હૈયે પરતાવો જાગે છે, તેને આગળનો માર્ગ સુઝે છે. તે જીવનમાં વિકાસ સાધે છે. પગલે પગલે વિલંબ થાય, વિરુંખણા ઉભી થાય, તો પણ ધીરજથી કામ લેવું પડે. તેમાં પણ આ તો ગૃહકાર્ય: પાક તૈયાર કરવાના; આમાં ધીરજ જોઈએ. ચદ્દચૂલા ખાઉં, તો નજ થાયને? અદિન પર આધાર રાખવાનો. અદિન ચેતાતો રાખવાનો. આ ધરનો અદિન; ધરનો માલીક તો ગૃહપતિ અને તેનો અદિન તે ગાહ્યપત્ય.

આ અદિનને ધરમાં વસાવવાનો છે; તેનું નામ આવસ્થય. આ અદિન કયાંથી લાવવાનો? તેને શી રીતે વસાવવાનો? આ જીવતો જગતો એક પ્રશ્ન છે. ગૃહ-જીવનનાં એ સાચાં પ્રતીકઃ દીવો અને દેવતા.

સાંજ પડે ને દીવો થાય, ચૂલામાં દેવતા ચેતાય અને પાક તૈયાર થાય. સાંજના પાક સાદ્ધ હોય. સવારના પાક તૈયાર કરવા માટે પણ અદિન જોઈએ.

અદિનને ભલા કોણે ચેતાવ્યે? હશે? ધરમાં તેને કોણે વસાવ્યે? હશે? આનો ઉત્તર કો'ક વિજાની આપી શકે, કો જુના ધ્રતિહાસનાં પાનાં વાંચનાર તત્ત્વજ્ઞાની

આપી શકે. આહિ માનવ કાચું ખાતો હશે, પછી પાક કરવાનું શીખ્યો. હશે. ભાત રંધવાનું કામ સહેલું છે, પુરોડાશ જેવો પાંઝિ કે રૈટલો બાખરો તૈયાર કરવી; એ કોઈ મામૂલી સિદ્ધ નથી. સિદ્ધ થવું; એટલે પાક તૈયાર કરવો. પાકયજની આ પૂર્વભૂમિકા. આ ભૂમિકા રચવા માટે કેટકેનું કાલ પસાર થઈ ગયા હશે?

ગૃહમાં અભિન રાખગો અને સાચવવો; એ કર્મની જવાણારી કોણું લે? પુરુષને તો ધરની બા'ર રહેવાનું. ધર સાચવનારી નારી, ગૃહ કહેણે કે ગૃહિણી ઓકજ. 'ગૃહ એ ગૃહ નથી, ગૃહિણી એ ગૃહ છે.' અમારી અભિનશાળા-અભિગૃહમાં આજે અતિથિ પોતાના ગૃહ સાથે આવ્યા છે.' સગ્રહો ગૃહમાગતઃ ।

અહીં એક ગૃહ શખ્ષ અભિનશાળા માટે અને બાંને ગૃહ ગૃહિણી માટે વપરાયો છે. આની પાછળ એક લાંબા કાળની કથા જાગતી છે:

અલચારી ગુરુકુળમાં વિદ્યા પુરી કરે, તે સનાતક બને. તેણે ગૃહસ્થ બનવું હોય, તો અભિન વસાવવાનો. એ માણે એ અભિનનાં આધાન કરે. યોગ્ય કુલની સંસ્કારી કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનો. એ કન્યા પોતાની સાથે અભિન લઈને આવે અને તને ધરમાં વસાવે છે; આને જ કારણે એ ગૃહપતિનો ગાર્હપત્ર્ય અભિન. તેમાં સાંજે અને સવારે આહુતિ આપવાની; તે અભિન પર પાક તૈયાર કરવાના. આ પાક તૈયાર થાય; તેથી પાકયજ કરવાના; પાકયજની વિધિ સરળ અને સાધી, છતાં તે મહાયજ ગણ્યાય; કારણું કે જાણે અજાણે એ વિધિ બધા કરે, મહાજનનો. એ માર્ગ પણું મહાન ગણ્યાય.

પાકયજ ધરમાં થાય, તે માટેના ખાક થાળી-તપેલીમાં તૈયાર થાય, માટે તે સ્થાલીપાક કહેવાય. આ ગૃહસ્થનું કર્મ; એમાં આચાર મુખ્ય ગણ્યાય. જે વિધિ વેદમાં હોય, તે શ્રુતિમૂલક ઔતયજ અને જે વિધિ આચારથા ગૃહણ થાય, તે આચાર મૂલક ગૃહયજ. સોમયાગ જેવા મોટા યજો ઔત છે અને તેમાં ત્રણ અભિનો જ્ઞેધાયો: આહુવનીય, ગાર્હપત્ર્ય અને દક્ષિણાભિ. રોજે રોજના પાક તૈયાર કરી હોમ કરો, વૈશ્વહેચ કરો, તે માટેનો એક અભિ તે ગાર્હપત્ર્ય. આને આધારે સંસ્કારોનું ધડતર થાય, આચાર વિશ્વારનું પાલન થાય; કુલ જોત્રના નીતિ નિયમો પળાય. આ અહીત કર્મ-પરંપરાથી સ્વીકારી લીધેલ માટે તને ગૃહંકર્મ કહે છે; તને શ્રુતિનું સીધું પ્રમાણ ન હોય; પણ તને અનુકૂળ હોય, વિરુદ્ધ તો ન જ હોય ।

અહીં એક પ્રશ્ન જાગે છે; ગૃહંકર્મ પહેલું કે ઔત? શ્રુતિ પહેલી કે રમ્યતિ? ઔત અને રમાર્તમાં વિશેષ શું? આ એક મોટી ચર્ચા વિચારણાનો. પ્રશ્ન છે અને તને મીમાંસકો અને ધર્મશાસ્ત્રાભોયે અનેક રીતે વિચાર્યો છે. તાત્પર્ય આટલું છે: ઔત તો પ્રધાન, પણ ગૃહ પ્રથમ ગૃહ મંડાય; ત્યાં ગૃહપતિ હોય અને ત્યાં ગાર્હ-

ગૃહ જીવનના પાયા

પત્ય અભિને વસાવવાનો. એ એક જ અભિ ગૃહથ અને તે રમાર્ટ યજોમાં હોમ આવે; પછી નવાં અતુષાન કરો અને ત્રણું અભિ વસાવો; તેમાં નવો ગાર્ડ્પત્ય અભિ આવે અને જૂના ગાર્ડ્પત્ય અભિનું નામ બદ્લાય; તે આવસથ્ય ગણ્ણાય અને તેના સાથે સબ્ય અભિ રહે.

સાંજે ને સવારે જે સિદ્ધ પાક થાય, તેનો હોમ કરવાનો છે. અભિ તો ધરનો હોય; સાથે રાતવાસો કરવા કો'ક અતિથિ આવે. સાધારણ રીતે અતિથિ સાંજના આવે અને જીવારે રસ્તે પડે. હવે દરરોજ આવનાર અતિથિ કોણું હશે?

આ અહુવાદીઓને હૈયે એક ભાવના જાગી છે. તેમણે અર્યન-પૂજન માટે એ દેવોનો સ્વીકાર કર્યો છે. એક અભિ અને ખીંચે સૂર્ય. આ બંને દેવ પ્રત્યક્ષ છે; નજરોનજર તેમને નીછાળી શક્યાય છે. આમાંનો અભિ ધરનો દેવ છે અને સૂર્ય અતિથિ દેવ છે.

સાંજ પડે ને સૂર્ય આથમે છે, તે કયાં જય છે? હવે વિજ્ઞાનવાદી જણે છે કે; સૂર્ય આથમતો પણ નથી અને ઉગતો પણ નથી. પણ આ અહુવાદીઓએ તો ભાવની ભૂમિકા ઉલ્લિ કરી છે. તેમની ભાવના પ્રમાણે, તો સૂર્ય આથમે છે, ત્યારે ગાર્ડ્પત્ય અભિની સાથે રાતવાસો કરવા આવે છે. સવાર થતાં તે આકાશમાં ચાલ્યો જય છે. આને કારણે સાંજના હોમના દેવ અભિ અને સવારના દેવ સૂર્ય છે.

સાંજના અમિઝ્યોર્તિઃ મંત્ર અને અગ્નયે સ્નાહા બોલીને આહુતિ આપવી અને હોમ કરવો. સવારના સ્વર્યોદય થતા પહેલાં સ્વર્યો જ્યોતિઃ મંત્ર અને સ્વર્યાય સ્વાહા બોલીને આહુતિ આપવી. આને કારણે સાંજ સવારના હોમ નિયમિત કરવા જોઈએ. તથી અભિ અને સૂર્ય બંને પ્રસન્ન થાય.

રોજ સવારે હોમ કરો, તેની સાથે વૈશ્વદેવ કરો, બલિ-નૈવેદ્ય આપો, તર્પણું કરો, અતિથિનાં પૂજન કરો અને સ્વાધ્યાય કરો. એ પાંચ મહાયજો ગણ્ણાય. પાક કરતી વખતે સૂર્પકું, સાંઘેલું, ધંઠી, જલ ને ચૂલો એ પાંચથી અન્નને સંસ્કાર આપ્યા હતા અને તેથી જે પાંચ સૂતા-હોષ થયા હતા, તેને દૂર કરવા માટેનાં આ પ્રાયશ્ચિત ગણ્ણાય. તેની સંખ્યા પણ પાંચની. તેનાં નામ આ છે: દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, નૃયજ્ઞ અને અહુયજ્ઞ.

સિદ્ધ પાકના આ બધા લાગીદાર છે, હુક્કદાર છે. દરેક ગૃહસ્થ ઝડણી છે. તે રોજેરોજ પુણ્યકર્મ કરી, બંધનથી સુક્રિત મેળવે; એ જોવાનું છે. ઝડિયે જે દ્વિદ્ય જીવનનાં દર્શાન કર્યાં; તેને મંત્રની વાળી મળી. તેના સ્વાધ્યાય એ અહુયજ્ઞ ગણ્ણાય. સાંજે ને સવારે જે દેવો આપણાં રક્ષણું કરે, તેમને આહુતિ આપી; એ દેવયજ્ઞ. કુલ અને ગોત્રની પરંપરાને શ્રદ્ધાથી જળવી લેવી, ને ભાવનાની એક જલભરી

અંજલિ આપી, એ પિતૃયતા. આંગણે આવેલ અતિથિને અન્ન આપ્યાં, તે મનુષ્યયતા અને કીડી, ભકોડી, ગાય, વાયસ વગેરે ભૂત પ્રાણીઓ. માટે વैશ્વહેવ-ભલિ અને ગોઆસ આપ્યાં, એ ભૂતયતા.

યતના આ પ્રકારનો પાક્યશમાં સમાવેશ થાય છે. ૧ કેટલાક સત્ત્રકારો હુત, પ્રહુત અને અલહુત ત્રણુ ગણે છે. અભિમાં હોમ તે હુત, અભિવિના બલિ કે વैશ્વહેવ તે પ્રહુત અને અતિથિ ભોજન તે અલહુત કહેવાય. ૨ ખીજા ચારની ગણુના કરે છે : હુત, અહુત, પ્રહુત અને પ્રાશિત, તે અતિથિ ભોજન. પાંચમો અલ્યશ ઉમેરાય છે. પાક્યશની આ ઉદારભાવના અલ્યવાદી આ રીતે ૨જુ કરે છે : ૧

‘અભિહોત્રી અભિમાં આહુતિ આપે છે, તે દેવોને વિષે પ્રીતિ મેળવવા હોમ કરે છે, તથી દેવા પ્રસન્ન થાય છે. હવે જે માર્જન-તર્પણ (શ્રદ્ધાંજલિ) આપે છે, તે પિતૃઓને વિષે પ્રીતિ મેળવે છે. હવે જે ભૂતભલિ આપે છે, તે ઔપધિઓ અને વનસ્પતિઓ વિષે પ્રીતિ મેળવે છે. હોમ અને વैશ્વહેવ કર્યા પછી પાક જમાડે છે, તે મનુષ્યોને વિષે પ્રીતિ મેળવે છે; તથી મનુષ્યો પ્રસન્ન થાય છે.

‘આ રીતે ગૃહસ્થના પાક્યશમાં બધાં પ્રાણીઓને ભાગ મળે છે. પોતપોતાના એ ભાગ મેળવી બધાં પ્રસન્ન થાય છે. પણ ધારાકે એ પ્રકારનો ભાગ ન મળે તો એ પ્રાણીઓ પરાભૂત થઈ જય છે. અર્થાત્ તે પ્રસન્ન થાય નહિ. આ યતના મુખમાં જેમને જેમને પોતાની પસંદગી પ્રમાણેના ભાગ મળી ગયા, તે પ્રાણીઓનો તો પરાલન થયો ગણ્યાય નહિ. આમાં બલિ વैશ્વહેવની સાથે ગોઆસ અપાય છે, તે પશુઓનો ભાગ ગણ્યાય છે. અતિથિને ભોજન આપો, એ મનુષ્યયતા-મનુષ્યોનો ભાગ ગણ્યાય; એજ રીતે આ પશુઓનો ભાગ ગણ્યાય. પશુઓ તો મનુષ્યોની સાથેજ રહેલાં છે.

૩ ‘આ વિષે યાશવલ્કય પોતાનો ભત જણાવી રહ્યા છે : દરરોજ સાંજે ને સવારે હોમ થાય છે, તેને એકલો યતા ગણુવાનો નથી. એ પાક્યશ પણ ગણ્યાય.

સાંજની એ આહુતિઓ અપાય છે; એક અભિને ઉદ્દેશને મંત્ર સાથે અને ખીજ પ્રજલપતિને. આ પ્રજલપતિએ તો સર્જન કર્યાં છે, તે પ્રજલપતિ પોતે જ પ્રજનનાં રૂપ છે; તેને કારણે મંત્ર લણુતો નથી. આ વિષે અલ્યવાદી જણાવે છે :

૧ ત્રયઃ પાક્યશાઃ હુતા અન્નૌ હૂયમાના, અન્નનૌ પ્રહુતા બ્રાહ્મણ ભોજને બ્રહ્મણિ હુતા : ।

આશ્વલાયન ગૃહસૂત્ર ૧,૧,૨-૩

૨ ચત્વારઃ પાક્યશાઃ હુતોऽહુતઃ પ્રહુતઃ પ્રાશિત ઇતિ શાંખાયન ગૃહસૂત્ર ૨,૫,૧

૧ શતપથ બ્રાહ્મણ ૨,૩,૧,૧૬-૨૧

ગૃહ જીવનના પાયા

૧ ‘આ રીતે એ આહુતિઓ અપાય છે : ભૂત અને ભવિષ્ય, જત અને જનિષ્યમાણું, આગત અને આશા; આજ અને કાલ, આમ આહુતિ એ લાગે વહેં-ચાય છે. ‘અહીં’ આત્મા તો પોતે ભૂત-અતીત કાલ છે. આત્માનું ઇપ તો અતીત કાલનું છે. પ્રજ્ઞ એ તો ભવિષ્ય છે. આત્મા તો હાજર છે, પ્રત્યક્ષ છે. પ્રજ્ઞ પ્રત્યક્ષ નથી, તે ભવિષ્ય છે.

અહીં જે પૂર્ણાહુતિ છે, તે આત્માને ઉદ્દેશિને અપાય છે. તેથી મંત્ર ભણીને તે આહુતિ અપાય છે. મંત્ર એ તો પ્રત્યક્ષ છે; હાજરાહજુર છે. આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ છે. હવે જે ઉત્તરાહુતિ છે, તે પ્રજ્ઞને ઉદ્દેશિને અપાય છે. તેથી તે મૌન રાખ્યો મંત્ર ભણ્યા વિના અપાય છે. મૌન એ પ્રત્યક્ષ નથી, એમ બતાવે છે. પૂજન પણ ભાવી માટે છે, માટે તે પણ પ્રત્યક્ષ નથી; એમ સૂચવાય છે. સાંજે પૂર્ણાહુતિ આપતાં અમ્રિ જ્યોતિ મંત્ર ભણે છે. સવારે પૂર્ણાહુતિ આપતાં સૂર્યો જ્યોતિઃ મંત્ર ભણે છે. અહીં સત્યના આધારે જ આહુતિ અપાય છે. જ્યારે સૂર્ય આથમી જય છે; ત્યારે ત્યાં અમ્રિ જ્યોતિ હોય છે. હવે સવારે સૂર્યનો ઉદ્દ્ય થાય છે, ત્યારે ત્યાં સૂર્ય જ્યોતિ હોય છે. આમ સત્યના આધારે આહુતિ અપાય; તે આહુતિ દેવેને મળે છે.’

આ હોમ એક સરળ સાહું કર્મ છે. સાંજે જે રીત હોમ કરેા, એજ રીત સવારે હોમ કરવાનો છે. સાંજ-સવારનું એકજ અનુષ્ઠાન છે. આ હોમ કરનાર હોતા એક જ હોય, એ અમ્રિહોત્ત્રી ગણ્યાય. આ હોમ પતનીના સાથ સહકારથી થાય છે. અમ્રિહોત્ત્રી પ્રવાસે જય, ત્યારે હોમ પતની કરી લે છે. હોમની સાથે પાકનો સીધો સંખ્યાંધ છે અને આથી બલિ-વૈશ્વહેવ, આદ્ધ-તર્પણું, અતિથિને લોજન અને સ્વાધ્યાય અલ્લયજનો સમાવેશ આ સાંજ-સવારનાં નિત્યકર્મેમાં થઈ જય છે. તેનો મહિમા અલ્લવાદી આ રીત ગાય છે :

૨ ‘આ પાંચ જ મહાયજન ગણ્યાય છે; તેમને મહાન સત્ર કહેવામાં આવે છે : ભૂતયજન, મનુષ્ય યજન, પિતૃયજન, દેવયજન અને અલ્લયજન.

દરરોજ બધાં પ્રાણીઓને બલિ-આસ આપવાં જોઈએ, તેથી ભૂતયજન સમાપ્ત થાય છે. દરરોજ જલનાં પાત્રથી લોજન આપવાં, તેથી મનુષ્યયજન સમાપ્ત થાય છે. દરરોજ જલપાત્રથી સ્વધા બોલી અંજલિ આપવી, તેથી પિતૃયજન સમાપ્ત થાય છે. દરરોજ સ્વાહા બોલી આહુતિ આપવી, તેથી દેવયજન સમાપ્ત થાય છે. હવે આ અલ્લયજન શરૂ થાય છે. સ્વાધ્યાય કરવો, તે અલ્લયજન છે.’

બધા અલ્લવાદીઓ અને સ્કુતકારો આ પાંચ મહાયજનોનો એક સરખી રીતે સ્વીકાર કરે છે. અહિં હોમને એક સાધારણ વિધિ ગણ્યો છે. સર્વ કોઈ સરળતાથી

કરી શકે છે. જે કે સોમયાગ વગેરે ધર્ણા લાંખા કાળ સુધી ચાલનાર શ્રૌતયજો છે અને તેનાં વિધિ વિધાન ધર્ણાં અટપટાં છે અને તેમાં ધર્ણાં ધન, સાધન સામગ્રી વગેરે જોઈએ; તે છતાં મહાયજીની પ્રતિષ્ઠા તેમને મળી નથી. આનું તાત્પર્ય એ છે કે: જે કર્મ સર્વજીવ સાંધારણ રીતે સરળતાથી કરી શકે અને જેમાં સર્વના આદરભાવ સારી રીતે સચ્ચવાતા હોય; તે કર્મ મહાન ગણ્ણાય. આ સમજણુથી રોજે રોજ થતાં કર્મને મહાયજી ગણ્ણવામાં આવે, એ એક ઉદ્ઘાર અને વાપક ભાવનાનું દર્શાન છે.

અહિં મુખ્ય ભાવ તો આ છે: તમે જે કંઈ કરો, તેમાં ખીજનું બલું થાય તે જોવાનું છે. આ એક પ્રકારનું દાન છે. અહિં જોગને બદલે ત્યાગ મુખ્ય સ્થાને છે. અંગત કાર્ય તો સૌકોઈ કરે; અંગત સ્વાર્થ છોડવો, એ કામ અધર્દ છે. એકલ દોકલ માણુસ જેમ તેમ નભાવી લે; જ્યાં રાત પડે, ત્યાં વસી જય ને જે કંઈ ખાન પાન મલ્યું, તથી પેટ ભરી લે, એમાં માણુસાઈ શું?

માણુસે તો સમાજની સાથે રહેવાનું છે, સાથ સહકારથી રહેવાનું છે. સમાજના બંધારણું પ્રમાણે ધર કેન્દ્રમાં છે. ધર વસાયું, તેણે સમાજને રક્ષણું આપ્યું. ધરની પ્રતિષ્ઠા નારીના હાથે છે. જે ધરમાં નારી છે, તે ધરમાં તાજગી છે, તે ધરમાં અગિનતો વાસ છે.

જેમ ધરમાં અન્ન આવે, તેના પાક કરવા હોય, તો તેને સંસ્કાર આપવા પડે. ઝાટકવું, છડવું, ખાંડવું વગેરે તેના સંસ્કાર છે, એ રીતે માનવને પણ સંસ્કાર આપવાના છે. જીવન ધડવા માટેના આ સંસ્કાર છે. વિવાહ-લગ્ન એ સંસ્કાર છે. કેળવણી-વિદ્યાભ્યાસ એ સંસ્કાર છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સોળ સંસ્કાર મુખ્ય ગણ્ણવામાં આવ્યા છે. બાળકનો જન્મ થાય, તે જાતકર્મથી લઈ, પ્રાણ ચાલ્યા જય અને દેહ પડ્યે રહે, તેને અગિનદાહ આપવાના કર્મને સંસ્કાર ગણ્ણવામાં આવેલ છે.

આમાં પહેલો સંસ્કાર કર્યો, એ વિષે પણ અનેક ચર્ચા વિચારણા ઉલ્લી થઈ છે. ગૃહ્ય અને ધર્મ વિષેનાં સૂત્ર અને સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં સામાન્ય કર્મ પ્રમાણે તો ગોડવાયઃ ગર્ભાધાન, પુંસવન, સીગંત, જાતકર્મ, નામકરણ, નિષ્ઠકમણું, અન્નપ્રાશન, ચૂડા, ઉપનયન, અધ્યયન, સમાવર્ત્ન, વિવાહ વગેરેની સાથે અંત્યેષ્ટિ પણ આવી જાય છે.

ગર્ભાધાન પહેલાં પણ કંઈક કરવાનું રહે છે. એ તો ભૂમિમાં ખીજ નાઓ, તે પહેલાં ભૂમિને ખેડવાની જરૂર જેવું છે. તમે ખેડ ન કરો, તો સારો પાક પણ શીં રીતે લો?

આ વિષેનો વિચાર તો છેક સૃજિની શરૂઆતથી જગેલો છે. આદમ અને ઈવ જાડની ડાળી પર મળે અને ત્યાં પારણું પણ બંધાય, પણ તેની ખખર એમાંથા

ગૃહ જીવનના પાયા

એકને પણ ન હોય, આવું બને. એકજ પ્રજપતિની કાયા હોય, તે કાયના બે વિલાગ થાયઃ એક મનુ અને બીજ શતરંપા. એ બંનેનાં લગ્ન થાય. સમજણુ સાથે મળે અને પ્રજને જન્મ આપે; એમાં વ્યવરથા હોય.

બાલકની ડેળવર્ણાનો વિચાર કરનાર શિક્ષણુશાસ્ત્રી બાલકનાં માતાપિતાના મિલનને પણ શિક્ષણુનો પાયો ગણે; એમાં સમૃતિ અને ધર્મશાસ્ત્રનો અલિપ્રાય મહત્વનો બતી રહે છે.

વેહોની સંહિતાઓનાં સંકલન થયાં; તેના પાયામાં યજની પ્રક્રિયા જોવાને મળે છે. એક અહોરાત્રથી શરૂ કરી વર્ષ સુધી વિસ્તાર પામતા વિતાનયજોને ગોઠવવા માટેનાં શ્રૌત સૂત્રાએ મંત્ર સંહિતાઓ અને આલણુ ગ્રંથોનાં અનુસરણ કરેલાં છે; તેને કારણે તે શ્રુતિમૂલક યજોને વૈતાનયજો કર્યા છે. એ પદ્ધી ગૃહ્ણ સૂત્રાનું સ્થાન છે. ત્યાં મંત્ર સંહિતાઓ અને આલણુથ્રંથોને અનુસરતા પહેલાં લોક વ્યવહાર અને આચારને ગ્રહણ કરવાનું ઉચ્ચિત લેખયું છે, પણ તેને શ્રુતિનો આધાર બરા કે? મંત્રોની સંહિતાઓમાં ગૃહકર્માના ઉલ્લેખો મળે બરા કે? કયાંક અછડતા ઉલ્લેખો મળી આવે છે, એ રીતનાં સમાધાન શોધવામાં આવ્યાં છે, પણ તેથી સંતોષ ન થયો હોય; એવું જોવાને મળે છે. આ બાધતમાં પહેલ કરનાર સામવેદ છે. આ વિષે એક પશ્ચિમના સંશોધક વિજાનની વિચારણા આ પ્રમાણે છે:

‘૧ ખીજ વેહોની સૂત્ર રચનાઓ કરતાં સામવેદના ગૃહ્ણ સૂત્રની રચના જુદી છે. ઋગવેદનાં આશ્વલાયન અને શાંખ્યાયન, શુક્લ યજ્ઞવેદનાં પારસ્કર અને તૈત્તિરીયનાં હિરણ્યકેશી એક પક્ષે પોતપોતાની સંહિતાઓના આધાર ટાંકે છે, તો બીજ બાજુએ ગોલિલ ગૃહ્ણ સૂત્ર સામવેદની સંહિતાને છોડી, મંત્ર આલણુનો આધાર લે છે.

‘ગોલિલ ગૃહ્ણ સૂત્ર જે મંત્રોનાં પ્રતીક લે છે, તે મંત્રો સામવેદની સંહિતામાં જોવાને મળતા નથી, તેમજ બીજ સંહિતાઓમાં પણ મળતા નથી. એક ‘મંત્ર આલણુ’ છે, જેને ગૃહ્ણ મંત્રોની સંહિતા કહેવામાં આવે છે. ગોલિલમાં જે કુમથી મંત્રો લેવાયા છે, તે કુમ પણ મંત્ર આલણુને પૂરેપૂરો સંગત થાય છે.’

આ મંત્ર આલણુની સંહિતાનો પરિચય. સાધવામાં ન આવે, તો ગોલિલ સૂત્રમાં બતાવેલા ગૃહ્ણયજો સમજન્ય નહિ તેમજ તેનો કુમ પણ પકડાય નહિ.

તેની શરૂઆત આ પ્રમાણે છે: યજમાન અર્જિની દક્ષિણે, પશ્ચિમે અને ઉત્તરે ત્રણુ મંત્રો લણીને જલ છાટે, ત્યાર બાદ ચોથો મંત્ર લણીને અર્જિની ચારે બાજુ જલ છાટે છે. પહેલા ત્રણુ મંત્રો ટૂંકા છે અને સૂત્રમાં તે પૂરેપૂરા લણ્યા છે. ચોથો મંત્ર દેવ સવિત: લાણો છે, તેનું પ્રતીક લીધું છે. મંત્ર આલણુની શરૂઆત આ

આ મંત્રથી થાય છે અને ત્યાં તે મંત્ર પૂરેપૂરો ભણવામાં આવ્યો છે. આ મંત્ર શુક્લ યજુર્વેદ (૬, ૧)માં જોવાને મળે છે તે પછીના કેટલાક મંત્રો તો ઇક્તિ મંત્ર આહણુમાં જ જોવાને મળે છે.

ગોલિલ ગૃહ્ણસૂત્રનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરનાર વનમાલી વેહાન્તતીર્થની ભૂમિકામાં આ વિચારણા જોવાને મળે છે:

‘ખંગાળના કુલીન આહણોમાં મુખ્યત્વે ત્રણુ પ્રકારો જોવાને મળે છે, (૧) મિદ્ધનાપુર પ્રદેશના રાધીઓ (૨) મહાંડ અને દીનાજ્જપુરના વારેન્કો અને (૩) ભારતના પશ્ચિમ પ્રદેશથી આવેલ પાશ્વાત્ય વૈહિકો તેમજ દક્ષિણાંથી આવેલ દક્ષિણાત્ય વૈહિકો. આ ત્રણોય પ્રકારના આહણોમાં મોટા ભાગના સામવેદીઓ છે અને તે પણ કૌયુમ શાખાને અનુસરનારા છે. આમાં રાધી આહણો મોટી સંઘામાં છે; જેમાં બધા ઐનજીઓ, ચેટજીઓ, ગંગુલીઓ અને મુખજીઓ આવી જય છે.

‘આ કૌયુમ શાખાના સામવેદી આહણોના ધાર્મિક સંસ્કારો, મુખ્યત્વે વિવાહ, ઉપનયન વગેરે ગોલિલ ગૃહ્ણસૂત્રને અનુસરે છે. આ ગૃહ્ણસૂત્ર મંત્ર આહણુની સંહિતાને અનુસરે છે. કૌયુમ શાખાના આઠ આહણુ અંથોમાં મંત્રાહણનું સ્થાન છું છે.

આ ગૃહ્ણસૂત્રો ગૃહકર્મને બતાવે છે. તેને જ પાક્યજ અથવા ગૃહ સ્થાલીપાક કર્મ કહે છે. ગૃહનો સીધો અને સરળ અર્થ ‘ગૃહ સંબંધી’ થાય છે. બીજો અર્થ આપસ્તંખ ગૃહ સૂત્ર પ્રમાણે આ છે: અથ કર્માણિ આચારાદ યાનિ ગૃહન્તે જે કર્મો આચારથી ગૃહીત—સમજણુમાં આવે છે. શ્રુતિ પરથી આવે તે શ્રૌત, તેથી ઉલટી રીત આચારથી આવે તે ગૃહ.

ધાર્મિક કાર્યો કરવામાં યજમાનને આ શ્રૌત અને ગૃહ્ણસૂત્રો પ્રયોગ પદ્ધતિ બતાવવાનું કામ કરે છે, માટે તે સાહિત્યને પ્રયોગ શાસ્ત કે કર્મપદ્ધતિ કહે છે.

વેહાના અભ્યાસ અને શ્રૌતયાસો કરતા પહેલાં યજમાને કેટલાંક ગૃહ કર્મ કરવાનાં રહે છે: જોવાં કે, ઉપનયન, વિવાહ વગેરે. આજના સમાજમાં પણ આ ગૃહ સંસ્કારો એવાં જેવાજ ઇપમાં જોવાને મળે છે, જે ઇપે તે છેક વેહાને અનુસરતા ઋપિમુનિઓ કરતા હોય છે. જે કે પૌરાણિક અને તાંત્રિક કર્મોઓ આ શ્રૌતના પ્રયોગોને પાછળ મુક્કી દીધા છે.

ગૃહ્ણસૂત્રોમાં બતાવેલ કર્મો પણ શ્રૌતસૂત્રોમાં બતાવેલાં કર્મો કરતાં એછાં પ્રાચીન નથી. ગૃહ્ણકર્મોમાં જે મંત્રોનો ઉપયોગ થાય છે; તેમાંના ધણુખરા મંત્રો જે કે વેહાની સંહિતાઓમાં જોવાને મળતા નથી. તે પરથી એમ તારવી શકાય એમ નથી કે, આ ગૃહ્ણકર્મોમાં વપરાતા મંત્રો પછીના છે. આજે પણ વિવાહ વગેરેમાં જે મંત્રો ઓલાય છે અને જે પ્રયોગો થાય છે, તે ગોલિલ અને તેના

ગૃહ જીવનના પાયા

જેવાં ખીજાં ગૃહસ્કુતોમાં આવતા કેમ પ્રમાણે જ એલાય છે અને પ્રયોગો થાય છે. આમાં તદ્દાવત પડ્યો નથી, એ એક મહત્વની બાધત છે.

હવે જો કે કર્મનો લોપ થતો આવ્યો છે અને ધાર્મિક કાર્યોમાં લોકોને રસ રહ્યો નથી. પહેલાં તો લગ્ન સમયે કન્યા પોતે મંત્ર લણુંતી અને પરણુનાર વર પોતે અગ્નિમાં આહૃતિએ આપી વિવાહ હોમ કરતો. આ બધું કરી લેવાની જવાબદારી આજે તો ફક્ત ગોરને માથે આવી પડી છે, તો પણ કેટલાક કુલ, ગોત્ર અને જાતિના આચારો ધરની સ્ત્રીઓએ સાચવી રાખ્યા છે. તેના મૂલમાં આ ગૃહ સૂત્રની ભાવના કામ કરી રહી છે. શ્રુતિ કરતાં પણ અહીં પરંપરાના ગૃહ-આચારનું મહત્વ વિશેષ છે. ‘કર્મ શુદ્ધ હોય અને શાસ્ત સંમત હોય, તો પણ લોકના આચારથી વિરુદ્ધ હોય, તે કર્મ ન કરવું,’ એ જૂની સંસ્કૃત કહેવતના મૂલમાં પણ આજ વાત જોવાને મળે છે.

(૧) ગૃહકર્મ વિરોની આ પરિચય વિદ્ધાનની વિચારણા જાણવા જેવી છે :

‘હિંદુઓના જીવનમાં જે ગૃહ સંસ્કારો જોવાને મળે છે, તેમાં ક્યા કર્મ કે સંસ્કારથી શરૂઆત થઈ છે, તેનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. આ ગૃહ જીવનમાં ખાસ કરીને એ સંસ્કારો મહત્વના લાગે છે. પહેલો વિદ્યાભ્યાસ, અલ્બચારીએ ગુરુકુલમાં વાસ કરી વેદનો અભ્યાસ કરવો; તે માટેનો સમય. ઉપનયન – બદુકને જનોધ આપવી, તે ગૃહકર્મથી આની શરૂઆત થાય છે અને સમાવર્ત્તન – ગુરુકુળમાં અભ્યાસ પુરો કરી સનાતક થવું, તથી આની સમાપ્તિ થાય છે,

ખીજો સંસ્કાર વિવાહ ગૃહકર્મમાં તેનું ધાર્ણંજ મહત્વ છે. ગૃહ યજા સાથે અગ્નિનો સીધો સંબંધ છે. એ અગ્નિના હોમની શરૂઆત વિવાહની સાથે થાય છે. આમ તો આ ગૃહ સંસ્કારોની શરૂઆત ઉપનયનથી થાય અને તે સમાવર્ત્તનની પછી વિવાહની સાથે તેનો સંબંધ જોડાય છે. આમ સમાવર્ત્તનથી એક ગૃહ કર્મ પુરું થાય છે. આ ગૃહ કર્મ તે વિદ્યાભ્યાસ માટેના ગુરુકુળના સમયને આવરી લે છે. તે ગૃહકર્મથી સનાતક બનેલ અલ્બચારીને ગૃહસ્થ બનાવવાના કર્મનો અધિકાર આપે છે.

ખાળું વિવાહ સંસ્કાર થતાંની સાથે જ ખીજાં ગૃહકર્મોની શરૂઆત થાય છે. ગૃહસ્થ જીવનની શરૂઆત આ વિવાહથી થાય છે, તેની સાથે ખીજાં ગૃહકર્મો સંગત થાય છે, તે ખાળકના જન્મના સંસ્કાર અને ખીજાં સંસ્કારો આની સાથેજ આવે

છે, એ બાલકના ઉપનયનસંસ્કાર, વિદ્યાભ્યાસ માટે ગુરુકુળવાસ અને સમાવર્ત્ન તે પરંપરામાંજ આવી જય છે.

તૈત્તિરીય-કૃષ્ણ યજુર્વેદનું હિરણ્યકેશી સૂત્ર પહેલા ઉપનયન સંસ્કારના કર્મને બતાવે છે, માનવ અને કાઠક પણ તેજ ક્રમને પકડે છે. ખીજાં ગૃહ્ણસૂત્રો વિવાહ સંસ્કારને પકડે છે. આમ મોટા લાગનાં ગૃહ્ણસૂત્રો વિવાહથી લઈ વિદ્યાભ્યાસ અને સમાવર્ત્ન સંસ્કારોના ક્રમને અનુસરે છે.

આ વિવાહ સંસ્કાર મૂળમાં તો ગૃહજીવનની શરૂઆત છે. ગૃહમાં અર્દિન વસાવવો છે અને તેનાં રક્ષણું પત્ની કરી શકે છે. યજસંયોગમાં ‘જે પતિની સાથી^૧ બને તે પત્ની’ એ સીધી પાણિની સૂત્રની વ્યુત્પત્તિ સક્ષળ બને છે. અહિં પાક્યસંદ્રારા સાંજે ને સવારે થતા હેઠાનું સૂચન આવી જય છે. પતિ અને પત્ની ગૃહજીવનનાં સહકારી છે. પત્ની સહયારિણી છે.

અહિં એક પ્રેરણ જિલો થાય છે. આ વિવાહ સંસ્કાર ડોનો ગણ્યાય? જે અહિયારી ગુરુકુળમાં સનાતક બની, ગૃહ જીવનમાં પ્રવેશ કરે, તેનો આ સંસ્કાર ગણ્યાય કે પછી ગૃહજીવન સક્ષળ રીતે ચાલે અને સંતાન પેહા થાય તેની પૂર્વભૂમિકાંપે આ સંસ્કાર ગણ્યાય?

અહિં પ્રાચીન મીમાંસકો અને સૂત્રકારોએ ખીજુ એક વિચારણા ઉભી કરી છે. કન્યાનાં માતાપિતા પોતાને આંગણે આવેલ અતિથિનાં કુલ, ગોત્ર અને યોગ્યતા જોઈને, તેનાં પૂજન કરે છે અને પોતાની કન્યાનાં દાન કરે છે. આ કન્યાદાનના સંકલ્પમાં એક મહત્વની બાધત આવી જય છે. આ કન્યા પ્રભનાં સર્જન માટે આપવામાં આવી છે. અને વર તે કન્યાના દક્ષિણ હાથનો સ્વીકાર કરી, ‘આવો આપણે સાથે મળોએ અને પ્રભનાં સર્જન કરીએ’ એ રીતનો મંત્ર ભણી ગૃહરથ જીવનની શરૂઆત કરે છે.

આ કન્યાનું દાન કરવું, તે બાધત બરોબર ગણ્યાય? શું કન્યા માતાપિતાના ધરનું ધન, સાધન છે કે તેનો બધલો થાય? કન્યાને પરણાવી દીધા પછી, તે સાસરે જય અને કો'ક નિભિત્તે તે પીઓર પાછી કરે, ત્યારે તે માતાપિતાની તો કન્યાજ રહે છે. એ કન્યા ભરી જતી નથી, માટે કન્યાદાન એ પ્રયોગ ગૌણુરીતે વપરાયો છે. મુખ્યત્વે તો કન્યાનો પ્રતિગ્રહ અને સ્વીકાર છે. આથી તેને પાણું અહણું કહેવામાં આવે છે.

અહિં વિવાહ શણ્દ પણ મૂળ અર્થમાં વપરાયો છે. આજે તો જે કે લગ્ન વહેલાં વરને બોલાવીને ડાખિયો આપવો અને વાંગદાન કરવું, તેને વિવાહ કહેવામાં

૧. પત્ર્યુર્નો યજસંયોગે પાળિનીસૂત્ર ૪, ૧, ૩૩.

આવે છે, તે પ્રયોગ પણ ગૌણું છે. મૂળ અર્થમાં તો વિવાહ વખતે પ્રગટ થયેલ અભિનની સાથે પત્નીને વરના શાતિજનો ઉદ્દુ વહતિ રથમાં એસાડીને લઈ જય છે, એ કર્મ પરથી આ વિવાહ શાખ આવ્યો છે.

આમ વિવાહ, લગ્ન કે પાણીઅહેણું એ સંસ્કાર ગૃહજીવનની શરૂઆત કરાવે છે અને તે ગૃહ્ય પાક્યજ માટે અભિનનાં આધાન કરવાનાં છે. આ સંસ્કાર તે ગૃહરથનો ગણ્યાય, પણ વિવાહ સંસ્કાર તો ભાવિ સંતાનનો પ્રથમ સંસ્કાર ગણ્યાય.

એતરમાં વાવણી કરવી હોય, તે પહેલાં એતરને બેડિયું પડે, એમ ભાવી પ્રનના બીજને રોપતાં પહેલાં સ્ત્રીઝી ક્ષેત્ર અને ગૃહરથઝી ક્ષેત્રજ બેદૂતે સાથે મળીને આ સંસ્કાર કરવાના છે. આ વસ્તુ મહત્વની બની જય છે.

ગૃહ્ય કર્મ માટેના આવસ્થય અભિનને ધારણું કરવાનો મુખ્યકાલ પત્ની સાથેનું પાણીઅહેણું છે :

આવસ્થયાધાન દારકાળે – પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર

આ આવસ્થય અભિનને ગાર્હપત્ર અભિન કહે છે. પરંતુ શ્રૌતના ત્રણ અભિનાંના સ્વીકાર પછી, તેનું નામ આવસ્થય રાખવામાં આવે છે. શ્રૌતના ત્રણ અભિનાંના માટે જે અભિનનાં આધાન કરવાનાં છે, તે અગ્ન્યાધાન માટે ગૃહ્ય અભિન આવશ્યક છે. એ અભિન પર પાક તૈયાર કરી, ધી સાથે ત્રણ સમિધાયો તપાવીને, તથી સમિદ્ધ થયેલ અભિનજ શ્રૌતનો અભિન ગણ્યાય છે. ગૃહરથ અભિનહેત્રીનાં બધાં જ શ્રૌત, ગૃહ્ય અને ધાર્મિક કાર્યોની શરૂઆત લગ્નમાંથી પ્રગટ થયેલ અભિનથી થાય છે.

આ વિવાહના અભિનને નવલાં વરવધૂ પોતાની સાથે રથમાં લાવે છે અને ગૃહશાળામાં તેની સ્થાપના કર્યા પછી, બધાંજ ધાર્મિક કાર્યો અને સ્તુતિ પ્રાર્થનાઓ અને બલિ પૂજા, વૈશ્વહેવ, અતિથિ પૂજન વગેરે કરવામાં આવે છે. આમ વિવાહનો સંસ્કાર સૌથી પ્રથમ અને મહત્વનો બની રહે છે.

સાધારણું રીતે ગૃહ્યસૂત્રાની શરૂઆતમાં પરિભાષાઓ બાંધવામાં આવે છે, જે ગૃહ્યકર્મોને સમજવા માટે ચાર્વીઝપ છે. તે પછી સાંજે ને સવારે થતાં ગૃહ્યકર્મોનાં વિધિવિધાન બતાવે છે, જેમાં ગૃહ્ય અભિનની અગત્યતા પર ભાર મૂકૃતાં તેના વિધાન માટે વિવાહ સંસ્કારનો ઉલ્લેખ આવે છે.

કોઈપણ કર્મ કરવું હોય, તેમાં હોમ મુખ્ય વિધિ બને છે. પારસ્કર ગૃહ્ય-સૂત્રમાં બતાવ્યું છે : જ્યાં કોઈપણ હેકાણે હોમ કરવો હોય, ત્યાં આ સામાન્ય વિધિ રહેવાનો છે ; એવ એવ વિધિઃ યત્ત્ર કવचિદ્દ હોમઃ ૧, ૧, ૫

એજ રીતે આક્રિવલાયન સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે, ‘તમે કોઈ પણ કર્મ કરો

ત્વાં હોમ કરવાનો વિધિ તો રહેવાનો! અથ એલ યત્ર કવ ચ હોષ્યન् સ્યાત્—૧, ૩,
૧ એ પ્રમાણે બીજા ગૃહ્ણસૂત્રોમાં પણ આ વિધિ મહત્વનો ગણાયો છે.

શાંખાયન (૧, ૭-૧૦) સૂતમાં શ્રૌત અને ગૃહ્ણ યજો માટે વિવાહ હોમમાં
સમિક્ષ થએલ અગ્નિનાં આધાનની પ્રશંસા કરી છે. સાંજે ને સવારે હોમ કરવામાં
આવે છે; તેમાં ગૃહસ્થના અગ્નિનું પ્રાધાન્ય છે.

શ્રૌતયજના એ પ્રકાર છે. હવિર્યજન અને સોમયજના સાત પ્રકાર
અગ્ન્યાધાન, અગ્નિહોત્ર, દર્શ અને પૂર્ણમાસની ધર્ષિ, આગ્રહાયણ, ચાતુર્માસ્ય,
નિર્દ્દેપશુદ્ધ અને સૌત્રામણિ તેમજ સોમયજના સાત પ્રકાર; અગ્નિષ્ટોમ, અસ્ત્રિન-
ષ્ટોમ, ઉક્થ્ય, પોડશી, વાજપેય, અતિરાત્ર અને આર્તેયાર્યામ છે. તેની સાથે પાક-
યજના પણ સાત પ્રકાર પિતૃયજન કે પિતૃશ્રાષ્ટ્ર, પાર્વણુ કે ધર્ષિ, અષ્ટકા કે દર
માસની આઠમ, શ્રાવણી કે શ્રાવણુમાસમાં સર્પને ઉદ્દેશી અપાતાં બલિ - પૂજા,
અશ્વયુજુ કે આશ્વિનમાસમાં આવતાં કોળગરી, લક્ષ્મીપૂજા વગેરે, આગ્રહાયણી
-માગશરમાં નવાં ધાન્ય આવતાં કરાતાં બલિપૂજા તેમજ અષ્ટકા તથા ચૈત્રી-
ચૈત્ર માસમાં થતા યજા.

શ્રૌતસૂત્ર, ગૃહ્ણસૂત્ર અને ધર્મસૂત્ર એ ત્રણેય વેદના કલ્પ અંગમાં આવી જય
છે, જે મુખ્યત્વે વિધિ કર્મ ગણ્યાય છે. વેદની સંહિતાઓમાં મોટે લાગે શ્રૌત યજનમાં
ઉપયોગી મંત્રોનો વિનિયોગ જોવાને મળે છે, લારે ગૃહ્ણયજોમાં મુખ્યત્વે લોકાચાર
અને કુલ ગોત્ર જતિની પરંપરા પ્રમાણેના આચારોનો સમાવેશ થાય છે. આ
ગૃહ્ણ કર્મોનાં મંત્રોનાં સંકલન એક માત્ર સામવેદના ‘મંત્ર આલણુ’માં છે. જેને
સામગૃહ્ણમંત્ર સંહિતા કહી શકાય. આ મંત્ર આલણુને છાંદોંય આલણુ કહે છે.
તેના પહેલા એ પ્રપાઠકમાં મંત્રોનાં સંકલન છે અને પછીના આठ પ્રપાઠકોમાં
છાંદોંય ઉપનિષદ પ્રક્રિય છે.

સંહિતાઓ અને આલણુંથોમાં યજો વિષે ધણુા ઉદ્દેખે છે, તે બધાનો
આધાર લઈ સૂત્રોની રૂચના થઈ છે. આમાં મુખ્યત્વે શ્રૌતસૂત્રો, ગૃહ્ણસૂત્રો અને
ધર્મસૂત્રો વેદની લિન્ન લિન્ન શાખાઓ પર રચાયાં છે.

આ સૂત્રો એકજ શાખાનાં હોવા છતાં, પોતાની રીતે સ્વતંત્ર છે, તોપણુ
એક સામાન્ય બાધ્યત જોવાની મળે છે. સૌથી પ્રથમ શ્રૌતયજોનાં વિધાન છે, તેને
અતુસરીનેજ ગૃહ્ણયજોનાં વિધાન છે. ધર્મસૂત્રોમાં ચારવર્ણું અને ચાર આશમ,
ગૃહસ્થ જીવન, સદાચાર, નીતિ, નરનારીઓના ધર્મ, દાય-વારસો, સમાજધર્મ,
રાજ પ્રણતું કર્ત્વ્ય જેવી એક સરખી સમાજ અને રાજ્યને ઉપયોગી બાધ્યતો
વણી લેવામાં આવી છે.

લગભગ ચાલીશ જેટલાં આ સત્રો આજે જોવાને મળે છે.

આપરતંથ કદમ્બસ્ક્રતમાં ત્રીસ પ્રક્રિયા (અધ્યાયો) છે. તે કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય સંહિતાને અનુસરે છે. તેમાં પહેલા તેવીસ અધ્યાયો શ્રૌતસ્ક્રત, ચોવીસમાં યજાની સામાન્ય પરિલાપા, પચ્ચીસ અને છંદીસમાં ગૃહ્યકર્મના મંત્રાનો સંઘર્ષ, સત્તાવીશમામાં ગૃહ્યસ્ક્રત; અહૃતીસ અને ઓગણુત્રીસમાં ધર્મસ્ક્રત અને ત્રીસમામાં શુદ્ધસ્ક્રતનાં વર્ણન છે. યજાની ભૂમિ અને વેદીનાં વિવિધ ભાગ ખતાવનાર શુદ્ધસ્ક્રત પણ સ્ક્રત સાહિત્યમાં એક મહત્વતું સ્થાન ધરાવે છે.

સામવેદનાં લાટયાયન શ્રૌતસ્ક્રત અને દ્રાર્ઘાયણ શ્રૌત સ્ક્રત ક્રમશઃ સામવેદની કૌયુમ અને રાણ્યાયનીય શાખાને અનુસરે છે. સામવેદની કૌયુમ શાખાનું ગોલિલ ગૃહ્યસ્ક્રત અને રાણ્યાયનીયનું ખાદ્દિર ગૃહ્યસ્ક્રત છે. આ ઉપરાંત સામવેદનું ગૌતમ-ધર્મસ્ક્રત વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

ગોલિલ ગૃહ્યસ્ક્રતમાં ચાર પ્રપાઠક છે. પહેલામાં સાધારણુવિધિ, અહ્લયજ અને દર્શ પૂર્ણમાસ, ખીજનમાં વિવાહ, ગર્ભાધાન, પુંસવન, જંતકર્મ, નામકરણ, ચૂડા અને ઉપનયન; ત્રીજનમાં અહ્લાચર્ય, ગોપાલન, ગોયજ, અર્થવ્યજન, અને શ્રાવણી તેમજ ચોથામાં વિવિધ અણ્ટકાઓ, કામ્ય સિદ્ધિઓ ને ઉપયોગી કર્મ અને ગૃહનિર્માણ વગેરેનાં વર્ણન છે.

ગૌતમ ધર્મસ્ક્રતમાં અહૃતીસ અધ્યાયો છે. પહેલા અને ખીજનમાં ઉપનયન અહ્લાચર્ય, ત્રીજનમાં સંન્યાસ અને વાનપ્રસ્થ, ચોથા અને પાંચમામાં ગૃહરથ આશ્રમ, છડુમાં અભિવાદન, સાતમામાં સંકટ સમયની વૃત્તિ, આઠમામાં ચાલીશ સંસ્કારો, નવમામાં સ્નાતક, દશમામાં જુદી જુદી જીતિઓનાં કર્મ, અગ્નિયાર, ખાર અને તેરમામાં રાજધર્મ, રાજકીયવિધિ અને સાક્ષ્યગ્રહણ, ચૌદમામાં અશુદ્ધ - વિચાર, પંદરમામાં શ્રાદ્ધ, સોણમામાં વેદપાઠ, સત્તરમામાં ખાનપાન, અઢારમામાં સ્ત્રી વિવાહ, ઓગણીસથી સત્તાવીસ સુધીમાં પ્રાયસ્ત્રિયત વિવરણ અને અહૃતીસમામાં ઉત્તરાધિકારનો વિચાર છે.

એ વૃદ્ધ જનને હું ભળવા ગયો।
અમારો સંબંધ ધણેણ જૂનો, તેમણે મારી
ધણી સારી સરભરા કરી. એ કુદુંખનાં
નાનાં મોટાં સૌ જનો સાથે મારો પરિયય
કરાવ્યો. જૂના સંબંધ તાજી કરાવ્યા.

મને તે વડિલજન ઐતરના ઝાંપા
સુધી મુકવા આવ્યા. મેં તેમને ધણી વખત
વાર્ષા; છેવટે તેમણે કહ્યું; આવેલ અતિથિને
મુકવા જવું, એ આપણો રિવાજ છે,
આચાર છે અને મારે તે પાળવો જોઈએ.
હું તેનું પાલન ન કરું, તો મારાં બાળકને
શી ખખર પડે? આવનાર તરફ આદર
ખતાવાય, આવનારનું માન પણ સચવાય,
આની પાછળનો આ હેતુ છે.

આ રીતે આપણી આચાર પરંપરા
સચવાઈ છે. આ માટે કોઈ શાસ્ત્ર નથી,
કોઈ બંધારણું નથી. ધર ધરનો આચાર
પરંપરાએ સચવાય; એ જરૂરી છે. એ
આચાર પરંપરાથી ગૃહીત છે, માટે તેને
ગૃહ્યકર્મ કહે છે. તેનો ગૃહની સાથે સંબંધ
છે, માટે પણ તેને ગૃહ્ય કહે છે. તે ગૃહ્ય
કર્મે આમ તો પરંપરાએ સચવાયાં;
એ પરંપરા પ્રમાણે તેનું શાસ્ત્ર રચાયું;
તેને ગૃહ્યશાસ્ત્ર કહે છે. ગૃહમાં પાક તૈયાર
થાય, તેની અનિમાં આહુતિ અપાય; તે
આહુતિ આપનાર ગૃહપતિ અને તેના
અનિતું નામ ગાહ્યપત્ય ગણાય.

આમ તો ગૃહ્ય કર્મ આચાર પરંપરા-
ને અનુસરે છે. પણ ગૃહ્યશાસ્ત્ર શ્રૌતશાસ્ત્રને
અનુસરે છે. શ્રુતિને આધારે સાંજ-સવાર-
ના અનિહેત્ત્વ થાય, પક્ષ પક્ષની ધિષ્ટિએ।

૨

પરંપરાના રીતિરિવાજ

થાય, એક અહોરાત્રના એકાઉ, એકથી વધારે અહોરાત્રના અહીન અને લાંખાગાળાના સત્ર સોમયાગ થાય, તેમનો નિર્દેશ મોટા યજોમાં થાય અને તેનો વિસ્તાર ધણો લાંઝો પહોણો હોય, તેથી તેને વૈતાનયજો કહે છે. તે વૈતાનનાં વિધાન શ્રૌતસ્ક્રોમાં થાય, તેના અતુસંધાનમાં ગૃહ્ણકર્મનાં વિધાન ગૃહ્ણસ્ક્રોમાં બતાવવામાં આવે. આ યજો જ્યસ્ત-દૂંકા અને સરળ, સર્વજ્ઞને સાધ્ય છે.

શ્રૌતમાં ત્રણ અભિનામો ગાર્હપત્ર્ય, આહવનીય અને દક્ષિણાગ્રિત હોય, તો ગૃહ્ણમાં એક અભિન હોય. જે અભિન પર પાક તૈયાર થાય, માટે તે ગૃહ્ણકર્મ ને પાકયજી પણ કહે છે. અહીં પાક શાખા અધ્ય-થોડાના અર્થમાં છે. એકજ અભિન અને થોડા સાધનથી તે સધાય છે.

એક બાજુ શ્રૌત કર્મ છે, જેમાં મોટા મોટા યજોના વિસ્તાર છે, માટે તેને વૈતાનયજ કહે છે, જીજ બાજુ ધર્મ કર્મ છે, જેમાં સમાજ અને દેશ-કાળને અતુસરી ધડાયેલા નીતિ નિયમોનાં વિધાન છે. આ બંનેની વચ્ચે ગૃહ્ણકર્મ આવી જાય છે

સાંજે ને સવારે હેઠામ કરવા અને બંલિ વૈશ્વહેવ માટે પાક તૈયાર કરવા; દર પખવાડિયે ઈંદ્રિ કરવાં અને દરરોજ થતાં શ્રાદ્ધ તર્ફણુ માટે પાર્વણુ-પર્વનાં શ્રાદ્ધ કરવાં, જેથી પિતૃઓ રાજ રહે. તેમાં માસિક શ્રાદ્ધ પણ આવી જાય, દર માસે આવતી આહમે પશુસંપત્તિ વધારવા અષ્ટકાયાગ કરવા, વર્ષોમાં જનગતા ઉપરવોને શાન્ત કરવા સર્પબંધિ અને અન્યકાલની પીડાઓ શમાવવા ધીશાન બંલિ કરવાં; એ ઉપરાંત નવાં ધાન્ય પાકે, તે વખતે આગ્રહાયન યજા કરવા. વસ્તાંત અતુ આવતાં ચૈત્રીયાગો પણ થાય.

આ કર્મો ગૃહ્ણસ્થે એકલહાથે પત્તીની સહાયથી કરવાનાં છે અને તે માટે એક જ અભિનની સેવા જરૂરાવી છે, તે અભિનને ગૃહ્ણ અભિન, ઔપાસન અભિન કે આવસ્થય આભિન કહેવામાં આવે છે.

આમ ગૃહ્ણસ્થના દૈનિક જીવનની સંકલના કરવામાં ગૃહ્ણસ્ક્રોએ પ્રહેલ કરી છે. આ ગૃહ્ણસ્થને સંસ્કાર આપવાનાં વિધાન પણ અહીં જેવાને મળે છે. આમ તો સોળ સંસ્કાર ગણનામાં આવે છે; પરંતુ ગૃહ્ણસ્ક્રોમાં અગિયાર-યાર સંસ્કારો જેવાને મળે છે. જેવા કે (૧) વિવાહ (૨) ગર્ભધાન (૩) પુસ્વન (૪) સીમંતો-નયન (૫) જનતકર્મ (૬) નામ કરણુ (૭) નિષ્કમણ (૮) અન્નપ્રાશન (૯) ચૌલકર્મ (૧૦) ઉપનયન (૧૧) વેદાધ્યયન (૧૨) સમાવર્ત્ન અને (૧૩) અંત્યેણિ કર્મ.

ગૃહ્ણસ્ક્રોમાં એ પ્રકારના સંસ્કારો બતાવ્યા છે :

‘પુત્રને ઉત્પન્ત કરે અને સંસ્કાર આપે,’ એ વચ્ચનથી વિવાહ ગર્ભધાનથી લઈ ચૌલ સુધીના સંસ્કાર પિતાએ કરવાના હોય છે. ત્યારાદ જનોધીથી લઈ,

રનાનક બની ગૃહસ્થ તરીકે અગિનહોત્ર હોય; તે સંસ્કાર પોતે કરવાના હોય છે.

અહિં પહેલો સંસ્કાર કર્યો, તે એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. ગૃહસ્થ જીવનમાં એ સંસ્કારો મહત્વના છે. એક તો વિવાહ અને બીજો ઉપનયનદારા વેદાધ્યયન. માતા પિતાના લગ્નયોગથી બાળકનો જન્મ થાય; તે તેનો પહેલો જન્મ, તે દ્વિજ ગણ્યાય. જન્મ તો બધાં પ્રાણીઓના થાય છે; એ રીતે માનવના બાળકનો જન્મ ગણ્યાતો નથી. જન્મ પહેલાં અને જન્મ પછી તેને સંસ્કાર આપવામાં આવે છે.

બાળકનો જન્મ એક અક્સમાત નથી અથવા અણુધારી ઘરના નથી. ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી બંને વ્રત નિયમ પાળે, ધર્મ કર્મ આચરે અને પોતાની ધર્મા પ્રમાણે સંતાન મેળવે. આ ભાવી સંતાન માટે પહેલો સંસ્કાર તે માતાપિતાનાં લગ્ન. ગર્ભમાં રહેલ બાળકને કેળવણી આપવાની છે, એ વાત તો આજના બાળ-શિક્ષણમાં પણ મુખ્યત્વે સ્વીકારાઈ છે, તે સાથે બાળક પર માતાપિતાના આચારની છાપ પડે છે અને તેથી કુલ, જલિ અને વંશની પરંપરા સાચવવા પર આપણા અધિમુનિઓએ મુખ્ય ધ્યાન આપ્યું છે, તે ગૃહસ્કુતોમાં સ્પષ્ટ જેવાને મળે છે.

બાળક સંસ્કાર લઈને જન્મે, તે સાથે બાળક પોતે સંસ્કાર લે, જેથી ભાવિની પ્રનને પણ સંસ્કાર મળે. આને કારણે વિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે ઉપનયન અને ગુરુ-કુળમાં વાસ એ માનવના જીવન ધડતરનું મુખ્ય પાસું છે. આ સંસ્કારને વિવાહ કરતાં પણ વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે.

જેણે ગુરુકુળમાં વાસ કર્યો ન હોય, સારી વિદ્યા મેળવી ન હોય અને વ્રત, નિયમ, સંયમ પાળેલા ન હોય, તેને ગૃહસ્થ બનવાનો અધિકાર મળતો નથી.

અહિં જેકે સમાજ જીવનની શરૂઆત ગૃહસ્થના કર્મથી થાય છે. જે ગૃહસ્થ છે; તે સમાજનો રક્ષક બને છે, રાષ્ટ્રનો પોપક બને છે અને વિશ્વનાં કલ્યાણ સાધે છે, પણ જે ગૃહસ્થે વિદ્યા મેળવી નથી; વિનય વિવેક કેળવ્યા નથી, તે સમાજનું અલું શી રીતે કરી શકે?

આજનાં વિદ્યાની કેળવણી વિદ્યાર્થીને માહિતીજ્ઞાન આપે છે, વિપુલ પ્રમાણમાં માહિતાઓ આપે છે, પણ તેના જીવનને ધડવા જે વિનયની જરૂર છે. જે સંયમ અને વ્રતનિયમની જરૂર છે, તેની કેળવણી તો અપાતી જ નથી.

વિદ્યા દદાતિ વિનયમ્ કે વિદ્યા વિનયેન શોભતે જેવાં સુભાષિતો પોપટની જેમ રટ્વામાં આવે છે, તેથી ફોઈ લાભ થવાનો નથી. ગુરુની સાથે વસવાની અને જલ પરિશ્રમ કરી કાયાને કસવાની કેળવણી પ્રાચીન કાળમાં મળતી, તે પ્રથા આજે અમલમાં મુકાય એમ નથી, પરંતુ તેમાં રહેલા સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો?

ગૃહ્ણસ્કુલ પ્રમાણે દરેક કર્મની સાથે મંત્રનો પ્રયોગ જોડવામાં આવે છે. મંત્ર પવિત્ર છે, તેના પાઠથી કર્મ પવિત્ર બને છે. કર્મની અશુદ્ધિ દૂર થાય છે.

જો કે હૈનિક જીવન ચર્ચા સવારે ઉઠવાની સાથે શરૂ થાય છે. ઉઠતાંની સાથેજ પોતાના જમણા હાથનું દર્શન કરવું, પ્રમાતે કર દર્શનમ્ય. પૃથ્વી તો માતા ગણ્યાય, તેની પર પગ મૂકવો પડે, તે અપરાધ ગણ્યાય. ઉઠતાંની સાથે પૃથ્વી પર પગ મુકતાં ક્ષમા માંગવી પડે પાદસ્પર્શ ક્ષમસ્વ મે.

જેણે નિદ્રામાં રક્ષણ કર્યું, તે ઈશ્વરનું સ્મરણ પણ પ્રાર્થના કે સ્તુતિથી કરી લધાયો. ‘નિદ્રામહો’ નહિ હતું તનુભાવ જ્યારે જેણે જુઓ પુરણ રક્ષણ કીધું લારે તેને પ્રભાત સમયે પ્રથમે સ્મરિતે, કાર્યો બધાં દિવસનાં પછીથી કરું રે.

આ સાહી વાત પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે ચાલી આવે છે. મલમૂત્ર દૂર કરવાં, દાતણ કરવાં, કોગળા કરવા, નહાઈ ધોઈ શુદ્ધ થવું, આચમન, પ્રાણ્યાયામ અને જ્યુ કરવા, હોંમ, વેદપાઠ, વૈશ્વદેવ, અતિથિ લોજન, ગોપ્રાસ, વાયસ બલિ, નૈવેદ્ય લોજન; આ બધી કિયાયો મંત્રસહિત કરવામાં આવે છે.

પ્રાચીન ઋપ્નિયોના જીવનમાં ગાયનું સ્થાન અનોખું છે. ગૃહસ્થ દરરોજ અનિહેત્વ કરે, તેમાં ગાયનાં ધી, દૂધ અને દહીં વપરાય છે. એ ગાયની સાથે દરરોજના જીવનની પ્રક્રિયા પણ વણ્ણાઈ છે.

ગાય સાંજે ચરીને આવે. એ ગાયને હોઢવાની કિયા સાથે મંત્ર અણવાના. વાઢડાને દૂધ પવાય, ત્યારે ગાય વાસો મૂકે ને દૂધ જરે, એ માટે પણ મંત્ર અણવાના. એ દૂધ હોમમાં વાપરવાનુ. એ હોમ સાંજે થાય અને ખીજે દિવસે સવારે હોમ થાય, તે બંને હોમ એક અતુઠાન ગણ્યાય. સવારના હોમ માટે ગાયને હોઢવાની તે પછી ગાય ચરવા જય; તેને સંગવકાળ કહે છે. સાંજે ગાય પાછી આવે, તેને ગોરજકાલ કહે છે. સાંજના ગોરજથી લધ, સવારના સંગવ કાલ સુધી ગાય ગોશાળામાં રહે.

ગોચરથી ગાય આવે, ત્યારે તેનાં થાન દૂધથી ભરેલાં હોય. ગોચરમાં તેને કોઈ હોહી લે, તે માટે ધણી સાવધાની રાખવી પડે. રાત વીત્યા પછી સવારે ગાય હોઢવાની, તે વખતે તેનાં થાન ભરેલાં હોય.

ઋપ્નિયોએ એ ગોમાં એક દિવસ ચેતન જોયું. એ ગોનાં રક્ષણ કરવા માટે ગોઠભૂમિ નિર્ભય અને ઉપદ્રવરહિત હોય. ગોશાળા એ તો દેવમંદિર ગણ્યાય.

સાંજે ગાય ધેર આવે અને ગૃહિણીનું કામ જગે, ગૃહસ્થ હોમની તૈયારી કરે. આ રીતે સાંજના હોમથી ધર્મકર્ય શરૂ થાય છે અને સવારના હોમની સાથે

જાલિ વૈશ્વહેવ અને અતિથિ પૂજન સાથે ધર્મકાર્ય પુરું થાય છે. બપોરનો સમય ગૃહસ્થને વ્યવહાર માટે મળે, કામધંધો કરવો, વ્યાપાર કરવો, તો તે બપોરનો સમય !

સાંજ-સવારના આ ધર્મકાર્યની પરંપરા આજે ભૂલાધ ગઈ છે, તેની સાથે ગાયનું સ્થાન પણ જીવન વ્યવહારમાં ગૌણ થઈ ગયું છે, ભૂલાધ ગયું છે. સાંજ સવાર સાયમ્પ્રાત : ની એક વાક્યતા પણ વાસરાધ ગઈ છે. આચીની પ્રાચીન સાહિત્યને સમજવાની ચાવી પણ આપણા હાથથી ચાલી ગઈ છે.

ને ગાય ગોચરમાં ચરવા ગઈ અને ગોઠમાં પાછા આવી, તે ગાય કર્દી ? આમ એક અલ્પવાહી પ્રશ્ન પૂછે, તેને તત્ત્વજ્ઞાની ઉત્તર આપે. આ ગો તે ધન્દ્રિય. આંખની ગો બહારનાં દૃશ્ય જુઓ, તે ધન્દ્રિય ગોચર ગણ્ણાય. એજ રીતે કાન બહારના શણદ સાંભળે, જુલ બહારના સ્વાદ લે, નાક બહારની સુવાસ લે, ચામડી બહારના રૂપર્શ લે. આ બધી ધંદ્રિયો તે ગો અને તેના વ્યવહાર તે ધંદ્રિય ગોચર. તે ધંદ્રિયો અંતર્મુખ થાય, મન અને મતિ સાથે જોડાય, ત્યારે તેમની વૃત્તિઓ રિથર થાય અને તેમાં નવાં તેજ ભરાય.

એજ રીતે દોાં વ્યવહારમાં વપરાતી વાણી તે લૌકિક વાણી કે ભાષા-ઝોલી ગણ્ણાય, પણ કવિની આંતર દર્શિ ખૂલે અને મતિનાં મનન સાથેની વાણી અંદરથી પ્રગત થાય, તે દ્વિષ વાણી, મંત્રની વાણી તે આર્ધ દર્શન, તેથા વાણીનાં તેજ વધે.

વાણી તે ગો અને પ્રાણ તે ગોવૃપદ. શણદની સાથે અર્થનો સુયોગ થાય, ગો અને વૃપદ મળે; એ રીતે વાણી અને અર્થ મળે. તેમાં ભાવનો સુમેળ સધાય. મંત્ર તે અલ્પ અને તેનાં વ્યાખ્યાન-વિવેચન તે આલણ; આ મંત્ર અને આલણ તે વેદ ગણ્ણાય, આ વેદની વાણી તે ગો-કામધેનુ. તેની ઉપાસના રોજ કરવાની. ગો વાણી તે અભિન અને પ્રાણ વૃપદ તે ધન્દ્ર. વેદ પોતે પોતાના અભિનનો ભહિમા ગાય, તેમાં પ્રાણ પૂરનાર ધન્દ્રની રતુતિ-પ્રાર્થના કરે અને એ બંનેના યોગથી ને સોામ-અમૃતનો લાલ થાય; એ તો ગાયનું દૂધ, દેવોતું અમૃત, કામધેનુનું દ્વિષ પાન.

કુચાએ વાણીને ગાય ગણી, સામે રવરને ગાય ગણી; ગીત-સંગીતમાં વહેતી સ્વર સરિતા, એતો દ્વિષ પીયુષ, કામધેનુના અમૃતની ધારા. તેના આલાપ પ્રમાણે સોામરસની ધારા વહે, તે પવમાન સોામ.

અભિન, ધન્દ્ર અને સોામ આ તણુ મુખ્ય દેવો છે, જેનો ભહિમા વેદોમાં અનેકવાર ગવાયો છે. અભિનની સાથે સૂર્યના ઉપાસના પણ મુખ્ય છે. સાંજના હોમમાં અભિન, તો સવારના હોમમાં સૂર્ય. અભિન અને સૂર્ય જુદા નથી. એને કારણે તો સાંજે સૂર્ય અભિન શાળામાં વાસ કરે છે. કો'ક અતિથિ સાંજે આવે અને રાત્રિવાસ કરે. તે

ભાવના પ્રમાણે સુર્ય રોજનો અતિથિ ગણ્યાય છે. તેની સાથે સાંજ સવારતું એક અનુષ્ઠાન ગણ્યાય છે.

સામવેદની પૂર્વાચ્ચિક સંહિતા છે, તેને અનુસરી સાત ગાન નંધાયાં છે, તેમાં પહેલું ગાયત્ર ગાન છે, તેના દેવ સુર્ય-સવિતા છે; તેમાં ગાયત્રીનો પ્રસિદ્ધ મંત્ર છે, જેનો રોજે રોજ જ્યું કરવામાં આવે છે. ખીજું આગનેય ગાન છે, ત્રીજું ઐન્દ્રગાન અને ચોથું સૌમ્યગાન છે, જેની મૂળ ઋગ્યાચ્ચો આગનેય, ઐન્દ્ર અને પવમાન સોમનાં પવેંભાં સંકલિત છે.

યજુર્વેદમાં ત્રણ મુખ્ય યજા ગણ્યાય છે. રોજે રોજ સાંજ-સવારના અદિનહોત્ર તેના મુખ્ય દેવ અદિન; પક્ષે પક્ષે ધીષ્ટિઓ થાય, તેના મુખ્ય દેવ ધન્દ છે. તે ઉપરાંત એકાઉ, અહીંન અને સત્ર નામના સોમ્યાગ થાય, જેમાં પવમાન સોમનો મહિમા વિશેપ છે.

આ શ્રૌતયજો ગણ્યાય, તેના મૂળમાં ગૃહ્યયજ છે. અમાસની સાંજે રોજે રોજના કુમ પ્રમાણે અદિન અને સુર્ય સાથે વાસ કરે, તે ઉપરાંત આકાશનો સોમ, ચંદ્ર, કે ધન્દું પણ અમાવાસની રાતે સાથે વાસ કરે; તે માન્યતાને પરંપરાતું બળ મહ્યું છે; તેની સાથે તેની અધ્યાત્મભાવના પણ ગોઠવાધ છે. શરીરમાં અદિન, સુર્ય કે ધન્દ અને સોમનો સહવાસ સધાય, ત્યારે શરીરનાં ઓઝ અને તેજ વધે, તન-મનનાં બળ વધે, આયુષ્ય વધે અને સાથે સાથે યોગના પ્રભાવથી કાયાના કહેય રચાય છે.

આ માનવની કાયાને કાંચનની બનાવવી છે, જેથી માનવના જીવનનો ઉત્કર્ષ થાય. એ ઉત્કર્ષની ભાવના રોજે રોજ જગાડવા માટેનાં નિત્ય કર્મ આ ગૃહ્યસત્રોમાં વણ્યાયાં છે, તેના મૂળ આધારમાં મંત્રોનો પાઠ છે. શ્રૌતયાગમાં મંત્રપાઠનાં સંકલન વેદની સંહિતાઓમાં છે, એ રીતે ગૃહ્યકર્મ યાગના મંત્રપાઠનાં સંકલન સૌથી પ્રથમ સામવેદના છાંદોગ્ય આલણુમાં જોવાને મળે છે. અહીં સામવેદના ગૃહ્યકર્મ પ્રમાણે જે મંત્રો ભણ્યાના છે, તેનાં સંકલન કરવામાં આવ્યાં છે. એ જ પ્રમાણે સામવેદતું ગોલિલ ગૃહ્ય સત્ર છે, જ્યાં મંત્ર આલણુને અનુસરી ગૃહ્યકર્મની પદ્ધતિ ગોઠવવામાં આવી છે.

આ દષ્ટિઓ છાંદોગ્ય આલણુ કે મંત્ર આલણુ ખીજી વેદોની સંહિતાઓને અનુસરે છે અને તેની ગણ્યાના વેદની સંહિતામાં કરવી જોઈએ.

જેમ શ્રૌતકર્મ શ્રુતિ-વેદની સંહિતાઓને અનુસરે છે, એમજ ગૃહ્યકર્મ તે શ્રુતિને બદલે આચાર અને લોક બ્યવહારને અનુસરે છે અને તેમાં પરંપરાઓ કુલ, ગોત્ર અને શાખાના આચારોને સ્થાન મળેલું છે.

નિત્યના આચારને અહીં પહેલું સ્થાન મળેલું છે. તેને સર્વકર્મની પરિલાપા કહે છે. આ પરિલાપા નાનાં કે મોટાં, નિત્યનાં કે નિમિત્તનાં, સંસ્કારનાં કે પ્રાય-શિચ્યતનાં કર્મની વ્યવસ્થિત બનાવે છે.

જેને આ દરરોજનાં સાંજ-સવારનાં કર્મ કરવાનાં છે, તેને ખલે જનોધ હોવી જોઈએ. તેનું નામજ યજોપવીત છે. આ જનોધ કર્મ પુરતું જ ધરવાનું નથી. તે ચોવીસેય કલાક ધારણું કરવાનું છે.

આ જનોધ તાંત્રણુંનું વણેલું હોય, જે તાંત્રણા ચરખા કે તકલીથી કાંતીને તૈયાર કર્યા હોય. આ તાંત્રણા ધણુંજ ઝીણું-સુક્રમ હોય; તેને નવ વાર આંદ્યા આપીને વણી દેવામાં આવે, તેને પાણા નવ વાર આંદીને વણ આંદાના તારમાં વણીને બંને છેડે ગાંઠવામાં આવે. આ ગાંડિ એક, ત્રણ કે પાંચ પરંપરાના આચાર પ્રમાણે પ્રવરને અનુસરી ગાંડવામાં આવે છે. એ નવેય તંતુના અધિષ્ઠાતા દેવો છે. દરેક ગાંડના પણ દેવ છે આ જનોધ તંતુનું બનેલું હોય. તે ન હોય તો વસ્ત્રનું બનાવાય અને તે નહોય, તો કુશ-દલ્ભનું બનાવેલું હોય.

જમણી બુજા ઉંચી કરીને, ડાખા ખલે ટેકવીને જમણી તરફની કેડ સુધી લઈકે, એ રીતે આ જનોધ પહેરવી, તેને યજોપવીત કહે છે. દેવના કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

જ્યારે ફૂક્તા જનોધ ગળામાં પરોવાય; તેને નિવીત કહે છે. જમણા ખલાથી લઈ, ડાખી બાજુની કેડ સુધી લઈકે, તે સ્થિતિને પ્રાચીનાવીત કહે છે. પિતૃઓને માટે શ્રદ્ધા તર્ફણું વગેરે કિયાઓ કરતી વખતે જનોધ પ્રાચીનાવીત રાખવામાં આવે છે. મનુષ્યને માટે દાન વગેરે કિયાઓ કરતી વખતે નિવીત રાખવામાં આવે છે. પારસીઓ સુતરની દોરીની મેખલા રાણે છે, તે પ્રાચીન પરંપરાના આ ઉપવીતનો એક પ્રકાર છે.

આમ ઉપવીત, નિવીત અને આવીત વણ શણ્ણો છે, તેમાં વીત- વીંટો, વીંટાચેલ-મંડળનો અર્થ રહેલો છે અને તે દ્વારા જનોધ પહેરવાની પ્રક્રિયા બતાવી છે.

^૧ જેણે જનોધ પહેરી છે અને જેણે અભિનશાળામાં અભિન રાખ્યો છે, તેણે સાંજે ન સવારે અભિનનાં સેવન કરવાનાં છે. અભિનમાં આહુતિ આપતા પહેલાં અભિનકુંડ ન દલ્ભથી સાક કરવો, અભિનશાળામાં સાધનો ગોઠવવાં, આહુતિ માટે સાધન સામગ્રી તૈયાર કરવો.

આ બધી તો તૈયારીઓ ગણ્ણાય. આ હેઠાં જેણે કરવાનો છે, તે ગૃહસ્થ અભિન-હોત્રી ગણ્ણાય. તેની સહાયમાં પત્તી હોય, તેને યજામાં સાથે લેવાની છે. તેના સહયારથી ધર્મનાં કાર્ય વિશેષ સરળ બને છે, માટે તેને સહ ધર્મચારિણી કહે છે.

સાંજે કે સવારે કર્મની શરૂઆત આચમન અને પ્રાણુયામથી થાય છે. આ શુદ્ધિનું કર્મ ગણ્યાય છે. આચમનની સાથે જલના સ્પર્શનો પણ વિધિ છે; તેથી અહારની શુદ્ધિ થાય છે.

૧ અષીં સૂતકાર જણાવે છે: ‘અગ્નિશાળામાં અગ્નિની ઉત્તરે પ્રવેશ કરી: હાથ અને પગ પાણીથી ધોઈ પૂર્વાલિમુખ ઐસવું. તેણે ત્રણ વખત જલનાં આચમન લેવાં; એ વખત પાણી લઈ, આંગળી અને અંગુઠાથી ઓડવું. એજ રીતે જલથી ઘધી ધંદિયોનો સ્પર્શ કરવો.

૨ ‘અંગુઠા અને અનામિકાથી બંને આંખોને, અંગુઠા અને પ્રદેશનીથી એ નાકને, અંગુઠા અને કનિષ્ઠાકાથી એ કાનને પાણીથી પવિત્ર કરવાના છે. શરીરનાં જે જે અંગ અને અવયવ અશુદ્ધ લાગે, તેને જલ સાથે અડવાથી તે પવિત્ર થાય છે. આચમન અને પાણીને અડવું – ઉપરસ્પરાન એને એક મહત્વનો વિધિ કલ્યો છે; આથી તેના નિષેધ પણ બતાવવામાં આવ્યા છે:

ચાલતાં ચાલતાં, હસતાં હસતાં, ઉભા ઉભા; ચારે બાજુ આંખ ફેરવતાં આચમન લેવાં નહિ કે પાણીને અડવું નહિ.

આ નીચેની પ્રક્રિયામાં આચમન એ વાર લેવાનાં છે: ઊંઘમાંથી ઊઠયા પણી, બોજન આહાર લીધા પણી, કપડાં બદલી લીધા પણી, લાંબા માર્ગ ચાલ્યા પણી. જલ સ્પર્શનો મહિમા ગાતાં, આ અલનાદી જણાવે છે:

‘જેણે વ્રતની શરૂઆત કરવાનો છે, તે યજમાને આહવનીય અને ગાર્હપત્ય અગ્નિઓની વચ્ચમાં પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખીને પાણીનો સ્પર્શ કરવાનો છે. આ રીતે જલ સ્પર્શ કરવાનું કારણું આ છે: સામાન્ય રીતે માણુસ જીહું ઓલે છે, ત્યારે તે અમેધ્ય-અપવિત્ર ગણ્યાય છે, તેથી અંદરની શુદ્ધિ હટી જય છે. પાણીને અડવાથી અંદરની શુદ્ધિ થાય છે.

૩ ‘હવે આ જલ તો મેધ્ય-પવિત્ર ગણ્યાય છે. યજ જેવાં પવિત્ર કાર્યોમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેના મનમાં એવો લાવ હોય છે કે,

‘હું મેધ્ય-પવિત્ર બનીને વ્રત યજકર્મની શરૂઆત કરું:

સાચેજ, જલ તો પવિત્ર છે. ‘એ પવિત્ર જલથી હું પોતે પવિત્ર – શુદ્ધ થાઉં અને તે રીતે ‘હું પોતે વ્રતનો સ્વીકાર કરું.’ આ લાવ મનમાં રાખીને તે જલનો સ્પર્શ કરે છે.

૪ જયાં સાંજે ને સવારે અગ્નિમાં હોમ કરવાનો હોય, ત્યાં પવિત્ર જલ ભરી રાખવામાં આવે છે. એ જલ સામાન્ય રીતે બંને વખતે અગ્નિનું પ્રગટ થાય, તે પહેલાં

(૧) ગોલિલ ગૃહસૂત્ર ૧, ૨૫, (૨) ખાદ્ય ૧, ૧૧, ગોલિલ ૧, ૨, ૧૦ (૩) શતપથ આદ્ય ૧, ૧, ૧, (૪) ગોલિલ ૧, ૩, ૧

ભરવું જોઈએ. સાંજ ને સવાર એ સમય ગણ્યાય છે, પણ અનુષ્ઠાન કર્મ એક છે, તેથી સાંજે એકવાર ભરેલું જલ સવારે કામ આવી શકે છે.

સાંજે સૂર્ય આથમે, તે વખતે અગ્નિ પ્રગટ કરીને, તેમાં આહૃતિ આપવાની છે, તેજ રીતે સવારે સૂર્ય ઉગે, તે વખતે અથવા સૂર્ય ઉગ્યો ન હોય, તે પહેલાં આહૃતિ આપવાની છે. એ રીતે હોમના સમય વિકલ્પે ત્રણ ગણ્યાય છે: સૂર્ય ઉગે ઉદ્દિત હોમ, સૂર્ય ઉગ્યો ન હોય, તે અનુદિત અને સૂર્ય ઉગ્યો ન હોય, ત્યારે આકાશામાં તારા દેખાતા હોય, તે સમગ્રાધ્યુષિત હોમ, આ ત્રણેય વિકલ્પમાંથી ને એક અનુકૂળ સમય પહેલેથી પસંદ કર્યો હોય, તે અહીંવે નહિઃ આદિત એવ એક: પક્ષ: સમાશ્રયણીય: આ ત્રણ પક્ષ પર અહીંવાદીએઓએ વિવિધ વિચારણા કરી છે:

૨ અગ્નિમાં સમિધ— ઈધમ મુક્તવાથી તે પ્રદીપ્ત થાય, ત્યારે યજમાને પોતાના જમણા પગની સાથળ વાળાને અગ્નિની વેદીની ચારે બાજુ જલની ધારા કરવી. આ જલની ધારા ત્રણ વખત કરવાની છે. એ પ્રમાણે પહેલી ધારા કરતી વખતે યજમાને પૂર્વ તરફ મુખ રાખી, દક્ષિણથી પૂર્વ તરફ અંજલિ આપવાની છે. બીજી ધારા કરતી વખતે પશ્ચિમ તરફ મુખ રાખી, પશ્ચિમથી ઉત્તર તરફ અને પૂર્વ તરફ મુખ રાખી, ત્રીજી ધારા ઉત્તરથી પૂર્વ તરફ કરવાની છે,

યજીનાં કર્મ પવિત્ર છે અને તેની પવિત્રતામાં વધારો કરવા, કર્મ કરતાં કરતાં મંત્ર ભણુવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં મંત્ર ભણો પછી કર્મ કરો. આચ્યમન લો કે જલથી સ્પર્શ કરો, તેમાં પણ મંત્ર ભણુવાના છે; તે રીતે પ્રાણ્યામ કરતી વખતે મંત્ર ભણુવાના છે. મંત્ર ભણ્યા વિના કોઈ કર્મ થઈ શકે નહિં, આ એક અત્યંત પ્રાચીન પરંપરા છે અને તેના સ્વીકારમાં એક ભાવના રહેલો છે. મંત્રો ભણીને કર્મ કરવું, મંત્રના અંતે કર્મની શરૂઆત કરવી, જેથી મંત્ર અને કર્મનો સહકાર સધાય.

કર્મ સાથે મંત્ર ભણુવાની બાયુતમાં કેટલાક અપવાદ પણ વિચારાયા છે. સાંજ સવારે થતા નિત્ય હોમને ક્ષિપ્ર હોમ કહેવ છે, એકલા હાથે કરવામાં આવે છે; તેમાં અહીં વગેરે ઋત્વિનેની જરૂર પડતી નથી; તેથી અગ્નિ પ્રગટાવતા પહેલાં, દર્ભથી સદ્ગાઈ કરવી કે વેદીની પરિધિએ પર રેખા હોરવી કે આસન પાથરવું વગેરે તૈયારી કરતાં મંત્ર ભણુવાની જરૂર નથી, પરંતુ કર્મની શરૂઆતમાં જલધારા કરવા માટે મંત્ર ભણુવાનું જણાયું છે.

ગૃહ્યકર્મની શરૂઆત આ રીતે અગ્નિ પ્રદક્ષિણા કરી, જલધારાથી થાય છે. સામવેદની શાખાને અનુસરતા યજમાનને ને કોઈ ગૃહ કર્મ કરવું હોય; તે કર્મની

(૧) આપસ્તંખ ગૃહસૂત્ર ૧, ૨, ૩ ગોલિલ ગૃહસૂત્ર ૧, ૩, ૧-૫ ખાદ્રિ ગૃહસૂત્ર ૧, ૨, ૧૭-૨૦ અંગોદ્ય પ્રાક્તણ ૧, ૧, ૧

પરंપરાના રીતિરિવાજ

સાથે જે મંત્ર ભણુવાના છે, તેનાં સંકલન કરવામાં આવ્યાં છે અને તે ગૃહ્ણસંહિતા ને અનુસરી ગૃહ્ણસૂત્રોમાં ક્રમ બતાવ્યો છે. આ રીતે બીજી શાખાઓમાં ગૃહ્ણસંહિતા જોવાને મળતી નથી; પણ સામગ્રહસંહિતા સામૃવેદની મંત્ર સંહિતાથી જુદી પડે છે, તે એક અગ્રયની બાબત છે. તેને મંત્ર સંહિતા નહિ કહેતાં, મંત્ર આલણુ કે છાંદોંગ્ય આલણુ કહેલ છે.

અજિનની ચારે બાજુ પ્રદક્ષિણા કરી, જલધારા કરવાની કિયામાં આ ત્રણુ મંત્ર ભણુવાના છે; અદિતે અનુમન્યસ્વ, અનુમતે અનુમન્યસ્વ અને સરસ્વતી અનુમન્યસ્વ।

આ ત્રણુ મંત્રો છાંદોંગ્ય આલણુની મૂલ પ્રતમાં મળતા નથી; પરંતુ તે ત્રણેય મંત્રનો નિર્દેશ શરૂઆતમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણુ મંત્રો ગોલિલ અને ખાહિર ગૃહ્ણ સૂત્રોમાં છે, તે ઉપરાંત આપરતંબ, જૈમિનીય, બૌધ્ધાયન વગેરે ગૃહ્ણ સૂત્રોમાં જોવાને મળે છે.

અહીં અદિતિ, અનુમતિ અને સરસ્વતી એ ત્રણુ દિવ્યશક્તિઓની આજા કે સંભતિ લેવાથી કાર્ય સક્રણ થાય, એ ભાવના છે. અદિતિ હેવ ભાતા છે, જે સર્વ કર્મમાં આજા આપે છે, જે અદીનભાવ-ઉત્સાહ અને સાહસને પ્રેરણા આપે છે. બીજી શક્તિ અનુમતિ છે. જે યજમાન શરૂઆતથી જ અનુમતિ-વિચારથી સંગત કર્મ કરે, તે સક્રણ બને અને વગર વિચાર્યું કર્મ નિષ્ક્રણ જય, એ ભાવ જોવાને મળે છે. પૂર્ણમાસ-પૂર્ણિમાને દિને પંદરેય કલાઓ સાથે ચંદ્ર હેખાય, તે દિનને રાકા અને એક કલા એણી હેખાય; તેને અનુમતિ^૧પૂર્ણિમા કહે છે. તેની પ્રેરણા પણ કાર્યની સક્રણતામાં આવશ્યક છે. ત્રીજી દિવ્ય શક્તિ સરસ્વતી છે, તે વાણીની અધિષ્ઠાત્રી હેવી છે. જેમ જલની એક સરસ ધારા વહે, એમજ વિચાર સરણિ એક સરખા સરળ રીતે ચાલ્યા કરે, તો કર્મ કરતાં કરતાં વિચારની ગૂંચમાં અટવાવું પડે નહિ; એ ભાવ અહીં જોવાને મળે છે.

જેમ ગાયત્રી મંત્રના જ્યુની શરૂઆતમાં ગાયત્રી શાખદ શક્તિ, સાવિત્રી અર્થશક્તિ અને સરસ્વતી-ભાવ શક્તિનાં આવાહન કરવામાં આવે છે. જેમ એકજ પરાશક્તિ-મહામાયાની ત્રણુ શક્તિઓ કાલી, લક્ષ્મી અને સરસ્વતીનાં ધ્યાન ધરવામાં આવે છે; એજ ભાવે કર્મની શરૂઆતમાં અદિતિ, અનુમતિ અને સરસ્વતી એ ત્રણુ દિવ્ય શક્તિઓની સંભતિ દરેક ગૃહ કર્મની શરૂઆતમાં લેવાય, એ રહુરય અહીં જોવાને મળે છે.

૧ રાકાનુમતિસંજંચ પૌર્ણિમાસીદ્વયં વિદુઃ ।

રાકા સમ્પૂર્ણચન્દ્રા સ્યાત् કલોનાનુમતિઃ સ્મृતા ॥

અદ્વિતીયા કરતાં ત્રણુ જલધારાએ કરતી વળતે ત્રણુ મંડળ રચવાનું સૂચવેલ છે. અહોં મુખ્ય પ્રેરણુા આપનાર દેવ સવિતા છે; તેનો મંત્ર ભણીને જલની ધારા કરવાની છે તેને પથુંક્ષણુ કહેલ છે. હાંહોઽય આલણુની શરૂઆત આ મંત્રથી થાય છે; તેનો ભાવ આ છે: ‘હે દેવ સવિતા, તમે સર્વ પ્રકારનાં કર્મોમાં પ્રેરણુા આપો છો. સર્વ કર્મોમાં સંભત થધને તમે આ યજ-કર્મને શરૂ કરો. તમે આ યજ-કર્મ કરનાર યજમાનને ભાગ્ય તરફ દોરી જાઓ; તે યજપતિ છે; અર્થાત તમે આજા આપો, તો આ કર્મનું અનુષ્ઠાન સફળ થાય. જે આ સવિતા સ્વર્ય છે, તે દિવ્ય ગંધર્વ છે. તે કેતપુ છે, તે અમારા કેત-ચિત્તને પવિત્ર કરો, જે વાચ્યસ્પતિ-મંત્રઃપ વાણીના પાલક અને પ્રેરક સવિતા છે, તે અમારી વાણીનો આસ્વાદ લો’

જે દેવ સવિતા બધી જતનાં કર્મોની પ્રેરણુા આપે છે, તે યજમાને શરૂ કરેલ અનુષ્ઠાન કર્મની સંભતિ આપે, એ ભાવ આ મંત્રમાં જોવાને મળે છે. અહોં યજ શાખ અનુષ્ઠાન કર્મ માટે વપરાયો છે, જેની શરૂઆત કરનાર યજમાન પજપતિ બને છે.

અહોં કેત શાખ ચિત્ત કે અંતઃકરણના વિશિષ્ટ જ્ઞાન માટે વપરાયો છે, તેને પવિત્ર કરનાર સવિતા કેતપુ ગણ્યાય છે. જે કર્મ વિચારપૂર્વક કરવામાં આવે છે; તેમાં ચિત્ત જગે છે. કર્મ આચાર અને વિચારની એકતા સાથે છે, જ્યાં તન અને મન બંને જોડાય છે, તેની સાથે વાણી પણ જોડાય છે એ વિષે અલ્લવાદી જણુવે છે:

‘૧૩ કર્મ મનથી વિચારાયું છે, જે વાણીથી જોલાયું છે અને જે તનથી કરાય છે, તે કર્મ સફળ બને છે.’

આ રીતે દરેક કર્મ સેવા અને પરોપકાર માટે કરવામાં આવે, તો તે કર્મ એક પવિત્ર અનુષ્ઠાન યજ બની રહે, તેમાં તેને દેવના સાથ સહકાર મળે. દેવોની સંભતિ મેળવનાર યજમાન યજપતિ બને છે.

આ ગૃહ્ણ કર્મમાં અદ્વિતીયા સાથે જલનો સંબંધ જોડીને, એક વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. શ્રૌત કર્મમાં પણ અદ્વિતીયામાં અદ્વિતીને પ્રગત કર્યા પઢી, તેની બાજુમાં જલનું પાત્ર ભરીને રાખવાનું સૂચન છે, તે જલને પ્રણીતા કહે છે. એ જલ યજનાં બધાં કાર્યોમાં વપરાય છે, તે જલને આપો દેવી કહેલ છે, તેનું રહસ્ય આ અલ્લવાદી બતાવે છે:

‘૨૪ યજમાન સવારે યજની શરૂઆત કરે, ત્યારે તેણે સૌથી પહેલાં કર્મ તરીકે જલ ભરવાનું છે. આપો દેવી જલને પાત્રમાં ભરવાનું છે, તે પાત્ર પ્રણીતા ગણ્યાય છે.

૧ યત્ મનસા મનુતે, યત્ વાचા વદતિ । યત્ કર્મણ કરોતિ-તैત્તિરીય બ્રાહ્મણ ।

૨ શતપથ આલણ ૧, ૧, ૧, ૧૧

પરંપરાના રીતિરિવાજ

અહીં આપોદેવી એ તો સાચે જે યજનું ઇપ છે; અર્થાત् જલ યજનું જ એક અંગ છે; જેની વારંવાર જરૂર પડે છે. આથી પહેલા કર્મ તરીકે તે યજમાન જલ ભરીને યજ મેળવી લે છે. માનોને કે તે પ્રણીતા પાત્રમાં આપઃ જલ ભરે છે, તે તો એક રીતે યજનો વિસ્તાર કરે છે.

‘આનું’ રહુસ્ય આ છે; તે આપો દેવીનાં પ્રણુયન કરે છે. આપ એટલે આપેત; આ બધુંય જગત જેથી પ્રાપ્ત થયું છે, સર્જયું છે, તે પહેલો પદાર્થ આપેત-આપો દેવી છે. આમ યજમાન કર્મની શરૂઆત જલ ભરવાથી કરે, તો તેથી તે બધુ મેળવી લે.’

આમ તે આપોદેવીનાં પ્રણુયન કરે છે. પહેલાં દેવો યજનાં કર્મ કરવામાં રોકાયેલા હતા. યજન કરે, તે યજમાન દેવો ગણ્યાય. તેમને તે યજ કરતાં રોકી રાખ્યા કે ‘તમે યજન નહિં કરી શકોાં’ તેમને રાક્ષસ કહેવામાં આવ્યા. તેમણે અરક્ષન્ રોકી રાખ્યા, ભાટે તેમનાં નામ રાક્ષસ પડ્યાં. ‘એ યજમાં રોકી રાખનાર રાક્ષસોને દૂર કરવા ભાટે દેવોએ એક વજનાં દર્શાન કર્યાં’; તેજ આ જલ આપો-દેવી, અહીં જે આપઃ જલ છે, તે તો વજનું કામ કરે છે. જ્યાં પાણી વહેતાં હોય, ત્યાં માર્ગમાં ખાડો આવે, તે પુરાઈ જય અને પાણી આગળ વહેવા લાગે, એ પાણીમાં કોઈ ચીજ લાંબા કાળ સુધી રહે, તો પાણી તેને બાળી મુકે. પાણીમાં પદાર્થ કોવાઈ જય અને નાશ પામે. એ રીતે દેવોએ તે રાક્ષસોનો સંહાર કરવા આ વજ ચલાવ્યું હતું.

રાક્ષસોનો સંહાર થતાં, તે દેવો ભાટેના યજનો પ્રદેશ નિર્બંધ બની ગયો. ત્યાં કોઈ નાશ કરનાર-નાણ્ટ્ર રહ્યો નહિં; તેથી ત્યાં દેવોએ યજનો વિસ્તાર કર્યો હતો. એ રીતે જ પ્રદેશને નિર્બંધ કરવા આ લોકો વજ ઉગામે છે. તે રીતે તે યજમાન અભય અને અનાણ્ટ્ર વાત રહિત પ્રદેશમાં યજનો વિસ્તાર કરે છે. આ કારણે જલ ભરવાનું છે; તે એક રીતે આપોદેવીનાં પ્રણુયન છે, જે યજની શરૂઆતમાં કરવાનું છે.

‘અહીં અગિનની પાસે પ્રણીતાને રાખવાનાં છે. જે જલ-આપો દેવી છે, તે તો યોગાં-નારી છે અને અગિન વૃષા-નર છે. અહીં બંનેનો યોગ થાય છે. એ બંનેની વચ્ચમાં થધને કુરું નહિં, કારણું એમ કરવાથી બંનેનો યોગ મટી જય; તેથી વિરોધ ઉલ્લો થાય.’

અહીં જલ અને અગિનના યોગનું એક વિજ્ઞાન રજૂ કર્યું છે. જલ શામક છે અને અગિન દાહક છે. એ બંનેના ધર્મો વિરુદ્ધ હોવા છતાં, તેમનો પરસ્પર સાથ સહકાર કર્મમાં ઉપયોગી બને છે.

માનવ સમાજમાં પણ પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવનાં નર નારોએ સહકારથી કામ કરી શકે છે. ધરમાં નર નરમ સ્વભાવને હોય, પણ નારો સ્વભાવે ગરમ હોય, તો વ્યવહાર ચાલે, પણ બંને નરમ-ઠીલાં હોય કે બંને ગરમ-ઉત્ત્ર હોય, તો વ્યવહાર ચાલે નહિ. અહીં ગૃહ કર્મમાં એક બાજુ અદિતિ, અનુભતિ અને સંરસ્વતીની આશા માંગી છે, તો સાથે સવિતાના સાથ સરકારની ભાવના સેવી છે, એ ભાવનાને વશ થઈ, કર્મની શરૂઆતમાં જ જલનો મહિમા ગવાયો છે.

ગૃહસ્થ અભિહોત્રી જલથી પ્રોક્ષણ કરી, અભિમાં આહૃતિ આપે છે. આહૃતિમાં જે દ્રવ્ય છે; તેના ત્રણુ પ્રકાર ઝૂટ, અઝૂટ અને ઝૂટાઝૂટ ગળ્ણાવ્યા છે. અભિ પર જેનો પાક થયો હોય, તે પાકમાં ઓદન કે ચોખાનો ચર્ચ ગળ્ણાય છે; તે ઝૂટ દ્રવ્ય છે. ઘોંડિ, સુકવી ચોખા તૈયાર રાખ્યા હોય, તે ઝૂટાઝૂટ દ્રવ્ય છે અને ડાંગર, જવ વગેરે દ્રવ્ય અઝૂટ ગળ્ણાય છે. ધી, હંધ, દઢીં કે યવાગુ-સીરા જેવાં દ્રવ્ય ચમસ કે સંતુષ્ટિમાં લેવાય છે, ત્યારે ડાંગર, તલ કે જવ જેવાં દ્રવ્ય હાથની અંજલિથી અપાય છે.

૧ હોમ કરતા પહેલાં, એક ધૂધ-ધૂધન મંત્ર અણ્યા વિના અભિમાં મુક્તવાનું છે. સાંજના હોમમાં પહેલી આહૃતિના દેવ અભિ છે, માટે અભિનો મંત્ર અણ્યી અગ્રયે સ્વાહા એલી આહૃતિ અપાય છે. ખીજ આહૃતિના દેવ પ્રજાપતિ છે, તે માટે મંત્ર અણ્યુવાનો નથી, પણ મનમાં પ્રજાપતયે સ્વાહા અણ્યાને આહૃતિ અપાય છે. સવારના હોમમાં પહેલી આહૃતિના દેવ સૂર્ય છે, માટે સૂર્યનો મંત્ર અણ્યી સૂર્યાય સ્વાહા એલી આહૃતિ અપાય છે. ખીજ આહૃતિના દેવ પ્રજાપતિ છે. હોમ પૂરો કર્યા પછી એક ધૂધ-ધૂધન મૂકીને ક્રીથી જલની ધારા કરી, અભિનો પ્રદક્ષિણા કરવાની છે. પહેલાં જલધારા કરતી વખતે દેવોની અનુભતિ માંગી હતી. પૂર્ણાહૃતિ વખતે જલધારા કરતાં, એ દેવોએ અનુભતિ આપી, તે વિષેનો આભાર માનવામાં આવ્યો છે.

પહેલાં અનુમન્યસ્વ કર્યું હતું, હવે અન્વમસ્થા: કહેવામાં આવે છે. જે ઉત્સાહથી કર્મની શરૂઆત કરી, તેજ ઉત્સાહથી કર્મની પૂર્ણાહૃતિ કરવાની છે. આ વિવેકની દશ્િ છે. ધણ્યાખરા તો કર્મની શરૂઆતમાં ધણ્યા ઉત્સાહ બતાવે છે; ધણ્યાના સાથ સહકાર લે છે. ધણ્યા જનોની સંભતિ લે છે, દેવોને પણ યાદ કરે છે, પરંતુ પૂર્ણાહૃતિ સમયે એ પ્રકારનો ઉત્સાહ જેવાને મળતો નથી. સહકાર માંગવા માટે જે ઉત્સાહ અને નભ્રભાવ શરૂઆતમાં જેવાને મળે, તે કામ પૂર્ણ યથા પછી જેવાને મળતાં નથી. કાર્ય પૂર્ણ કર્યાનો આનંદ તો જરૂર હોય, પણ આભાર માનવાનો વિવેક ભૂલાય, તો કામ શા રીતે ચાલે?

અધિહોત્રી ગૃહસ્થ જે હોમ કરે છે, તેમાં તે ખીંચ ઋત્વિલોના સાથ લે, તે જરૂરી નથી; પરંતુ તેણે પોતાની પતનાનો સાથ તો લેવાનો છે. એ ગૃહસ્થ પ્રવાસે ગયો હોય, ત્યારે તેની પત્ની હોમ કરી લે; તેનું કારણ આ છે. આ અધિ ગૃહપતિનો છે, માટે તેને ગાર્હપત્રય અધિ કહે છે. જે ગૃહનો તે પતિ છે, તે ગૃહ પોતે તો પત્ની છે. અને અધિ ગૃહી છે, જેમાં બધાં કર્મ કરવાનાં છે; માટે ગૃહપત્રની સુખ્ય ગણ્યાય છે.

સાંજના કે સવારના પાક તૈયાર થાય; ત્યારે તે ગૃહપતિ અધિહોત્રી મંદ મધુર સ્વરે પોતાની પત્નીને પાક તૈયાર થયાનું પૂછે. તે પાક તૈયાર થાય એટલે પત્નીએ જણ્યાવવાનું કે ‘પાક તૈયાર છે,’ તેના ઉત્તરમાં ગૃહપતિએ નભ્રતાથી આવકાર આપતાં જણ્યાવવાનું, ‘ઓમ, આમીન’ તેનો ભાવ છે : લલે એમ હો, હું તેને પ્રણામ કરું છું. અહીં પતિ પત્નીના પરસ્પર સાથ સહકાર અને જીવનના શાંત મધુર સહયાર ભાવનાની દાદ્યિ જોવાને મળે છે.

^૧ સાંજે ને સવારે થતા આ હોમને દેવયજ્ઞ કર્ષો છે. તથી તેને હુત કહે છે. તેની સાથે સાથે વૈશ્વહેવ, બ્રહ્મિકર્મ, તર્પણ, સ્વાધ્યાય અને અતિથિ સત્કારને પાંચ મહાયજો કર્ષા છે. આમાં હુત તે દેવયજ્ઞ, અહુત-અલિ વૈશ્વહેવ તે ભૂતયજ્ઞ, પ્રહુત તે શ્રાદ્ધ અને તર્પણુથી પિતૃયજ્ઞ, પ્રાશિત તે અતિથિપૂજન મનુષ્ય યજ્ઞ અને સ્વાધ્યાય તે અલિયજ્ઞ ગણ્યાય છે.

આ યજ્ઞની પ્રક્રિયા આજે ભૂલાઈ ગઈ છે, પણ તેના સંરક્ષાર ગયા નથી. પ્રાચીન પરંપરાએ જે એક ધડતર જીવન માટે તૈયાર કરેલું; તેની ઊંડી છાપ માનવના જીવનમાં ઉત્તરેકી છે. તેનાં દર્શાન આજના રીત રિવાજોમાં થાય છે.

વન, પર્વત કે સરિતા અને સમુદ્રને ઝીનારે નાનાં નાનાં ગામ વસેલાં હોય, લાં સવાર કે બપોરના કાળ કરતાં, સાંજનો કાળ મહાત્વનો ગણ્યાય છે. સાંજ પડે આશ્રય શોધી લેવાની વૃત્તિ આવા પ્રહેશોમાં જોવાને મળે છે. સાંજ પડે ગાય ધેર આવે; તે દોહવાય અને તેનાં દૂધ હોમના કામમાં આવે. એ ગાય ધેર ન આવે, તો ગૃહસ્થ કે ગૃહપતિને ઉચ્ચાર થાય.

સવારે લોજન સમયે મહેમાન આવે, તેને લોજન આપવાં; એ તો એક યજ્ઞ કર્મ છે; પરંતુ વિકટ માર્ગે પ્રવાસ કરનાર યાત્રી તો સાંજના આશ્રય માટે આવે, તેને લોજન અને વાસ બંને આપવાનાં; તેમજ સવારે લોજન લીધા પછી, તેની યાત્રા આગળ વધે.

માર્ગનો થાક વધારે હોય, તો ત્રણ રાત્રિએ સુધી વાસ કરે. નચિકેતા યમરાજનો અતિથિ બન્યો, લારે તેણે યમલોકમાં ત્રણરાત્રિએનો વાસ કર્યો હતો. કો'ક તીર્થસ્થાને દર્શાન માટે જવાનું હોય; લાં પણ ત્રણ રાત્રિએનો વાસ જણ્યાવ્યો છે.

૧ હુતોડમિહોત્ર હોમેન અહુતો બલિકર્મણ | પ્રહુતઃ પિતૃકર્મણ પ્રાશિતો બ્રાહ્મણે હુતઃ ||

એ દરિયાલાલ રાજને એક કંન્યા હતી. યોગ્ય વર પસંદ કરવા, તેની શોધ હતી. તેને આંગણે એ પુરુષ આવીને ઉભા રહ્યા. એક દિગંબર અને એક પીતાંબર. તેની પસંદગી પીતાંબર જોઈ ઉતરી પડી. બલા, દિગંબરને તો વિષ અપાયને? અને તે દિગંબરને હલાહલ કાલફૂટ જેર મહ્યું. ત્યારે પીતાંબરધારીને લક્ષમી મલી ગાઈ.

આમ યોગ્યતા માટે વાસ કે વસ્ત્ર મુખ્ય બની રહે છે. જેની પાસે વસ્ત્ર નથી; તે બલા, કયા વાસ વસાવશે અને જેને વાસ નથી, વસવા ધર નથી, તેને કંન્યા આપો, તે રીતે સુખી થાય?

જુની એક કહેવત છે: ‘વરવની હો, પણ ધરવની ન હોં’ આજે પણ કંન્યા માટે ધર જેવાય છે. ધરમાં વર આવી જય. એકલ દુઃક્ષિયો શા કામનો અને તેનું હેકાણું પણ શું?

અહીં વાસ એ અર્થમાં વપરાય છે: વાસ એટલે. વસ્ત્ર અને વાસ એટલે વસાવવાનું ધર. વસ્ત્ર પહેરવું, તે સમાજે સ્વીકારેલી એક ધારણા છે. વસ્ત્ર અને ભૂપણ માળુસને સભ્ય બનાવે છે. જન્મ લીધો, ત્યારે શરીરે વસ્ત્ર પણ ન હતું. નિર્દેખ બાળક પણ વસ્ત્ર વિનાનું શાલે છે. જેમ તે મોટું થતું જય અને સમાજની રહેણી કરણી જોતું જય; એમ તે અનુકરણ કરે છે અને તેમાં તેની સમજ ભળી જય છે.

આમ જુઓ, તો બાળકને વસ્ત્ર

જીવનનાં ધડતર

પહેરવું નથી ગમતું, પણ તેની સમજણુમાં ઉત્તરે કે, વસ્તુ જીજીનું ઢાંકણું છે, ત્યાર પછી તે વસ્તુ વિના કરી શકતું નથી.

વસ્તુની જેમ વાસનું પણું છે. જરૂરભર્માં વાસ થાય નહિ. જરૂરભર્માં મર્ગલ થાય, જનોનો વસવાટ થાય. પહેલો તો એકલો ઐદૂત જ્ઞાય, એતી કરે અને જમીનને વસવા જેવી બનાવે. તેની મદદે જે જ્ઞાય, તેને તે વસાવે. હળ બનાવે, તે સુચાર, કોશ ધડે, તે લુહાર, વસ્તુ વણે તે વણુકર, આ બધા કારીગરોને વસાવવાના. તેમનો એક વસવાટ થાય અને એક વર્ષટી શરૂ થાય, પછી બધાં પ્રજાજન આવે અને એક ગામ, એક નગર વર્સી જ્ઞાય.

સીતા એટલે ઐડેલી જમીન. તેની માતા ભૂમિ પણું પિતા જનક. એ પોતે હળપતિ. તેણે એતી કરી અને ભૂમિમાંથી તેને સીતા જડી ગઈ.

આ સીતાને પુત્રીની જેમ પાળી, પોધી અને મોટી કરી. હવે તેને પરણાવવાની. તેને માટે એક સ્વયંવરની રચના થધ. શિવનું ધનુજ્ય લાગે; તેને સીતા વરે. એ પ્રતિશા રામે આવીને પુરી કરી અને સીતાનાં રામની સાથે લગ્ન થયાં.

પુત્રી મોટી થાય, તેને પરણાવવાની ચિંતા. તેને માટે વર શોધવો પડે. યોગ્ય કન્યા થાય, તેને યોગ્ય વર મળે, તો સંસાર સુખે યાલે.

આ સૃષ્ટિનાં સર્જનમાં પહેલા પ્રજાપતિ. તેમણે મનોમન સર્જન કર્યાં, પણ તે સર્જન આગળ વધે નહિ. તેમને હૈયે કામ જાગ્યો: ‘મારાં સર્જન વધે’ અને તેમણે પોતાની કાયાના એ ભાગ કર્યાં: દક્ષિણાભાગ તે મનું અને વામભાગ તે શતરૂપા. સૃષ્ટિનું તે પહેલું યુગલ, માનવ પ્રજાજનોનાં તે આદિ માતા પિતા. તેમને પહેલી કન્યા થઈ, તે દેવહૂતિ. સોનાના રથમાં કન્યાને બેસાડી, માતા અને પિતા વરની શોધમાં નીકળ્યાં. એકાન્ત સિદ્ધ પ્રદેશમાં કદમ તપ કરે. તેમને પ્રાર્થના કરી અને તે બંનેની પસંદગીથી કદમ દેવહૂતિનાં લગ્ન થયાં.

બીજી કન્યા આકૂતિ માટે વરની શોધ ન કરવી પડી. રૂચિ પ્રજાપતિ આંગણે આવીને ઉલા રહ્યા. અતિથિની જેમ માતાપિતાએ પૂજન કર્યાં અંતે તેમની સાથે કન્યા પરણાવી. ત્રીજી કન્યા પ્રસૂતિ; તેણે ત્રીજો માર્ગ લીધો. માતા પિતાને ચિંતાથી મુક્ત રાખ્યાં. જાતે તે અહલોકમાં ગઈ, ત્યાં દક્ષપ્રજાપતિને જોયા અને પરસ્પર તે બંને પરણ્યાં. અહા પ્રજાપતિએ તેમને પરણાવ્યાં.

અહીં એકજ માતાપિતાની ત્રણ કન્યાઓ છે, પણ ત્રણેયનાં લગ્ન જુદા જુદા પ્રકારે થયાં છે. સામે બારણે જઈ કન્યા પરણાવી, તે આહ વિવાહ. આંગણે આવેલ અતિથિને કન્યા આપવી તે આર્યવિવાહ અને પરસ્પરની પસંદગી થવી, તે ગાંધર્વ વિવાહ; એમાં બીજા પ્રકારો પણ ઉમેરાયા છે.

આ પ્રકારે બલે જુદા હોય, પણ તેમાં એક ઉદ્દેશ રહેલો છે, જેનાં ધડતર આદિ પ્રજાપતિએ કર્યાં છે: પ્રજાજનની વૃદ્ધિ થાય; એ માટે આ લગ્ન પ્રથા ધડાઈ છે. પ્રજા સારી થાય, સંસ્કારી થાય, સભ્ય બને; એ ભાવના જ કામ કરે છે.

માનવે સભ્ય બનવાતું છે. પણ એકલાં રહે કે ટોળામાં રહે, પણ તેમને સભ્ય બનવાતું રહેતું નથી. તે ગમે ત્યાં હરી ઝરી શકે, ગમે તેનો સંગ કરે અને તેમનાં સર્જન પણ સ્વચ્છાંહે થયા કરે.

શ્રીક પ્રજાની એક પુરાણુ કથા છે. પહેલાં આદમ અને ધવ થયાં; અકુસમાત બંને બેગાં થયાં અને ખખર ન પડે, એ રીતે તેમને પ્રજા થધ. પછી તો એ પ્રજાઓ વધવા લાગી. આ બંનેનાં મિલનમાં કોઈ વિધિ ન હતો, કોઈ સંસ્કાર ન હતો, કોઈ યોજના ન હતી. આ પ્રકારે જે પ્રજાઓનાં સર્જન થાય, તે સર્જન કુદરતી રીતે જેવાં થાય, તેવાં ખરાં. એમાં કોઈ સંસ્કારને સ્થાન નહિ.

અહીં મનુ અને શતરૂપાનાં મિલનમાં એક વિધિ છે, એક નિયમ છે, એક સંસ્કાર છે. પ્રજાપતિએ તે સર્જનના નિયમ ધડયા છે અને તે પ્રમાણે માતા અને પિતાનાં મિલન થાય છે, જેથી પ્રજાનાં સારી રીતે સર્જન થાય.

ગુલ્ફ સત્ત્રોમાં જે સોળ સંસ્કાર આવે છે, તેમાં વિવાહ, પરિણુય કે લગ્ન એ પહેલો સંસ્કાર છે. એ બંને પતિ પત્ની, વર અને વધૂ, હાથ મિલાવી, અનિતની પ્રદક્ષિણા કરી, આ મંત્ર ભણે છે:

૧ ‘હું છું’ અમ પ્રાણુ અને તું સા-વાણી છે, તું સા છે અને હું અમ; સામ હું છું, ઝડચા તું; સામ હું; આકાશ હું, પૃથ્વી તું, એ પ્રમાણે પરસ્પર સંગત ઇપ ધારણુ કરનાર નર-નારી આપણે બંને આવેા, વિવાહ કરીએ. સાથે ૨૯-વીઠ્ય ધારણુ કરીએ, પ્રજાનાં પ્રજનન કરીએ, ધણું પુત્ર-સંતાન મેળવીએ. તે સંતાનો જરદાર્દિ-સો વર્ષ સુધીનાં દીર્ઘ આયુષ્ય સોાગવે; આપણે બંને પરસ્પર પ્રેમ રાખનારાં, એક મેકની રૂચિને અતુસરનારાં અને સારાં મનથી વ્યવહાર સાચવનારાં બનીએ. આપણે સો શરદ વર્ષે—સુધી જોઈએ, જીવીએ, સાંભળીએ અને દીર્ઘ જીવન મેળવીએ.’

અહીં વર અને વધૂનાં મિલનમાં એક ઊંચી ભાવના સેવવામાં આવી છે. કેવળ સુખ ભોગ કે સગવડ માટેનાં આ લગ્ન નથી. આકાશ અને પૃથ્વીનાં જે કુદરતી મિલન છે, સામ અને ઝડચાનાં જે દ્વિબ્ય મિલન છે, પ્રાણુ અને વાણીનાં જેવાં અધ્યાત્મ મિલન છે, તેવાં વર અને વધૂનાં મિલન એક ઉત્તમ સંસ્કાર, એક દ્વિબ્ય સર્જન, એક અનેરા કર્મ માટે રચવામાં આવ્યાં છે.

(૧) અથવાવેદ ૧૪. ૨, ૭૧ ગૃહસત્ત્વો: પારસ્કર ૧. ૬, ૩, હિરણ્યકેશો ૧; ૬, ૨, શાંખાચન ૧, ૧૩, ૧૪૬ કૌરિશક ૬, ૬, ૨૦, માનવ ૧, ૧૦, ૧૫, આશ્વલાચન ૧, ૭, ૬, ૧૭

જીવનનાં ઘડતર

^૧ પ્રજ્ઞપતિની એક કાયા હતી, તેના એ લાગ થયા; તે મનુ અને શતરૂપા. એકથી કશું થાય નહિ, માટે એકથી એ થવું પડે, ત્યારે વ્યવહાર ચાલે. આમ ગૃહનો વ્યવહાર ચલાવવા વિવાહ કરવાનો; તેમાં પતિ અને પત્ની જોડાય; એ માટેની એક દિવ્ય લાવના આ અલ્લવાદી રણૂ કરે છે:

^૨ ‘પહેલાં ભૂલોડ અને દ્વુલોડ એ સાથે હતાં. તેમણે બંને છૂટાં પડતાં જણાવ્યું: ચાલો આપણે વિવાહ કરીએ; એકમેકનાં ઉપકારનાં કાર્ય કરીએ. જે એક મેળવ્યું હોય; તેમાં બંનેને લાલ મળે, એમ કરીએ.

‘તે સામગ્નાનમાં રથંતર પૃથ્વીરૂપે અને બૃહત ધૌરૂપે એક હતાં. હવે તે બંને જુદાં પડયાં. રથંતર પૃથ્વીએ પોતાના શૈતસામ બૃહત દ્વુલોડને અને બૃહતે પોતાના નૌધસ સામ રથંતરને આપ્યાં. આમ જે આપલે થધ, તે દેવવિવાહ કહેવાય: આમાં શૈતનું છેલ્લું પદ વસુ દ્વુલોડને અને નૌધસનું મહસુ. પૃથ્વી લોકને મહ્યાં. આમ આપલેથી પરસ્પર લાલ થયો. એ રીતે જે દેવવિવાહને જણે છે, તે જ્ઞાતીજીન વિવાહથી વસુ અને વસુનો લાલ મેળવે છે.’

આ એક દેવવિવાહનો આદર્શ છે, જેમાં વર. કન્યા પરસ્પર સમજણુથી એક મેકના મળતા લાલની આપલે કરે છે, જેથી તેમનો વ્યવહાર સુખશાંતિથી ચાલે છે.

સારી પ્રજ્ઞથી સમાજની રચના કરવી હોય, તો તે માટે યોજના વિચારવી પડશે. પહેલાંથી નિયમ ઘડવા પડશે. રાજ્યના ઉત્થાન માટે જેમ પાંચ પાંચ વર્ષ પહેલાં યોજના ઘડાય છે; તેમજ સમાજના બંધારણુમાં પ્રજ્ઞનોની સંસ્કારિતા મુખ્ય ગણ્યાય છે.

પ્રજ્ઞને શિક્ષણ, કેળવણી આપવાની છે, તેની શરૂઆત કયારથી કરવામાં આવે, તે વિષેની વિચારણાએ અનેક શિક્ષણ શાસ્ત્રીએએ કરેલી છે; તેમાં બાળ કેળવણીકાર મેડમ મોન્ટેસેચીને અલિપ્રાય મહત્વનો છે. તેએ જણાવે છે: ‘છેક ગર્ભથી બાળકને શિક્ષણ આપવું જોઈ એ. તેનાં માતાપિતાએ જે શિક્ષણ મેળવ્યું હશે, તેની અસર બાળકના મન પર પડવાની છે અને તેથી શિક્ષણની શરૂઆત ત્યાંથી શરૂ થાય છે.’

બાળકને કેળવણી આપનાર તેનાં માતા-પિતા છે. તેમાં પણ માતા તેની પ્રથમ શુરૂ છે. માતાને જે સંસ્કાર મળશે, તેની સીધી અસર તેના ગર્ભમાં રહેલા બાળક પર પડવાની છે. આમ વર વધૂનાં લગ્ન તે લાવિ પ્રજ્ઞનનો પહેલો સંસ્કાર બની રહે છે અને તેથી ગૃહસ્થો, વેદ સંહિતાએ અને આલણું યોગ્ય લગ્નનો વિશેષ મહિમા ગવાયે છે.

(૧) તાંડય મહાયાણ ૭, ૧૦, ૧, ૪

જો કે છાંદોઽય ખાલ્ષણ અને તેને અતુસરતાં ગોલિલ કે ખાહિરમાં અમોહસ્તિમિ મંત્ર ભળતો નથી; છતાં પણ ગૃહ્ણામિ તેઠે મંત્રની સાથે છ મંત્રો ભણુવાનો નિર્દેશ છે, તેમાં આ મંત્રનો સમાવેશ થાય છે. મુખ્યત્વે કન્યાના હાથનો સ્વીકાર કરતી વખતે આ છ મંત્રો ભણુવાના છે, તેમાનો પહેલો મંત્ર આ છે :

૧ 'હે કન્યા, આપણું સૌલાગ્ય વધતાં રહે, એ લાવે તારા હાથને ગ્રહણું કરું છું. હું તારો પતિ છું અને તું ગૃહસ્વામિની છો, આમ મારા યોગથી તું જરદાદ્યિ-વૃક્ષાવસ્થા સુધીનાં લાંબાં જીવન મેળવ. ભગ, અર્યમા, સવિતા વગેરે હેવોએ મારા ગાર્ઢ્યપત્ય ગૃહપતિના જીવનરૂપ ચેતન અભિનને વિરોધ પ્રન્યલિત રાખવા માટે તારાં ગ્રહણું કરાયાં છે. મારું ધર એક પુર છે, તેની શોલા વધારનાર તું પુરંધિ છો.'

વિવાહ કે લગ્નનો એક અવાન્તર સંસ્કાર તે પાણિગ્રહણ છે. વધૂના અંગૂઠા સાથેના જમણા હાથને વર પોતાના જમણા હાથમાં રાખે છે. વધૂ પૂર્વાલિમુખે અને વર પશ્ચિમાલિમુખે ઉલ્લંઘાનાં રહે છે.

શુભ મુહૂર્તે અને સારા ચોધડિયામાં વર અને વધૂનાં પાણિગ્રહણ થાય; તે માટે આજ સુધી ખૂબ જ ચીવટ રાખવામાં આવી છે. અહીં અભિન અને પુરોહિતની સાક્ષી મહત્વની ગણ્યાય છે. પાણિગ્રહણ કર્યા પણી અભિનની ચાર પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે.

જો કે લગ્ન એ બંનેનાં તનનાં મિલન છે. શરીરનો શરીરની સાથે સંબંધ છે અને તેથી તે મિલન આજીવન રહે, ત્યાં સુધીનાં ગણ્યાયાં છે, આ દાખિયે તો તનના સંબંધ છૂટી જાય; તો આ લગ્ન સંબંધ પણ છૂટી જાય; પરંતુ લગ્નને જીવનનો એક આદર્શ ગણ્યવામાં આવે; તો તે હેઠના સંબંધ સુધી પરિમિત નથી. અહીં કન્યા પોતાના પતિના દીર્ઘ આયુષ્યની કામના સેવે છે, તે સાથે પતિના શાતિ જનોની સમૃદ્ધિ વધે, તે ભાવના પણ સેવે છે. આમાંથી કુદુર્ભની ભાવના જગે છે. પતિ અને પત્ની જ એક કુદુર્ભ નથી; તેમાં પતિપત્નીના સગાંસંબંધીજનોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં એ કુદુર્ભેનાં મિલન થાય છે અને તે સંબંધ વંશપરંપરા સુધી લંબાય છે. તે સાથે પતિનાં ભન, હૃદય અને આત્માનાં પત્નીનાં હૃદય વગેરેની સાથે સંબંધ થાય છે. તે ભાવ આ મંત્રમાં છે :

૨ 'હે કન્યા, તારા હૃદયને મારા જીવનના આ પ્રતમાં ધારણું કરું છું. મારા ચિત્તમાં તારા ચિત્તને જોડું છું. અર્થાત્ આપણું બંનેનાં ભન અને ચિત્ત એકરૂપ

૧. નાન્દે ૧૦, ૮૫, ૩૬, અથર્વેદ ૧૪, ૧, ૬૦. છાંદોઽય ખાલ્ષણ ૧, ૨, ૧૬ ગૃહ્ણસૂત્રો ગોલિલ ૨, ૨, ૧૬ ખાહિર ૧, ૩, ૩૧ આપરતંખ ૧, ૩, ૩ આશ્વલાયન ૧, ૭, ૩ જૈમિનીય ૧, ૨૧ શાંખાયન ૧, ૧૨, ૧૪૫.

૨. છાંદોઽયખાલ્ષણ ૧, ૨, ૨૧ ગૃહ્ણસૂત્રો ગોલિલ ૨, ૨, ૧૬ ખાહિર ૧, ૩, ૩૧ પારસ્કર ૧, ૮, ૮ આશ્વલાયન ૧, ૨૧, ૭ શાંખાયન ૨, ૪, ૧ જૈમિનીય ૧, ૧૨ માનવ ૧, ૧૦, ૧૩.

જીવનનાં ઘડતર

બની રહેણા. તું એક અનન્ય મનવાળી બની ભારી વાણીનાં સેવન કર. બુદ્ધિ અને ચિત્તના સ્વામી બૃહરૂપતિએ મારે માટે તારે નિયોગ કર્યો છે, જેથી આપણું જીવન સમૃદ્ધ બને.'

એ ઉદાર ભાવ બંને સેવે, તથી સમાજ-જીવનની એક ઉદાત્ત ભાવનાને પોષણ મળે છે.

આ વિવાહ સંસ્કારમાં વાસ અને વસ્ત્ર બંનેને મહત્ત્વ અપાયું છે. જેણે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યો અને હવે ગૃહરૂપ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનો છે, તેણે ધરમાં અદ્વિતીય વસાવવાનો છે. તે ગૃહી અદ્વિતીય છે, તે અદ્વિતીય વિવાહ સમયે પ્રગટ થાય છે અને તેને પત્નીની સાથે રથમાં લાવવાનો છે. એ અદ્વિતીયમાં સાંજે ને સવારે નિયમિત હોમ થાય છે. એ અદ્વિતીને સાચવવાનું કામ પત્નીનું છે.

જ્ઞાન-અજ્ઞાને આ ભાવ બધે જોવા મળે છે. આ દૂર જગતમાં કો'ક ભૂલું પડે ને અંધારું થઈ જય; ત્યાં દૂરથી તાપણી દેખાય કે ધરનો દીવો દેખાય; તો ભૂલેલા યાનિકને નિશ્ચય થાય કે; ત્યાં વરતી છે, ત્યાં કો'કનો વાસ છે.

આંજે પણ સાંજ પડે દીવો પેટાય અને સવારે ચૂલ્હામાં અદ્વિતીયાય; તો તે વાસ ગણ્યાય. બાકી મોટું રાજભવન હોય, પણ દીવો-દેવતા ન હોય; તો તે ખંડેર ગણ્યાય. ત્યાં કોઈની વરતી ન હોય.

આમ લગ્ન કે પરિણુય તે ગૃહરૂપનો એક સંસ્કાર બને, જેને અદ્વિતીનાં આધાન કહે છે. આમ મુખ્ય સંસ્કાર તો ભાવી પ્રજનનનો, તે સાથે ગૃહરૂપનો પણ આ અવાંતર સંસ્કાર બને છે.

^૧ પાણુનિરહણથી લઈ, આજીવન આવસ્થય અદ્વિતીની ધારણ કરવાનો છે. તે અદ્વિતીને ધરમાં વસાવ્યો છે અને તેનાં નિત્ય સેવન કરવાનાં છે, માટે તેને ઔપાસન અદ્વિતી કહે છે અને તેજ ગૃહી અદ્વિતીને, જે ગાર્હપત્ર ગણ્યાય છે. હવે જે એ અદ્વિતી બુદ્ધિમાન જય; તો પતિ અને પત્ની બંને ઉપવાસ કરે, વ્રત આચરે, પ્રાયશ્ચિત કરે, ત્યાર પછી અદ્વિતીનાં મંથન કરીને નવો અદ્વિતી વસાવવો પડે.

અહીં વર અને કન્યાની ચોગ્યતાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જે કન્યાની સાથે અદ્વિતીને વસાવવાનો હોય, તે કન્યા, બુદ્ધિ, ઇપ, શીલ, લક્ષણ વગેરે ગુણોથી શોભતી હોય અને સ્વરૂપ નીરોગી હોય; એ રીતે જેણે ગૃહરૂપ વ્રત આચરવાનું છે. તે વર બુદ્ધિમાન હોય અને કુલીન હોય. એ વરનો નિવાસ એ તો વધૂનું ધર ગણ્યાય, તે વસાવો; તેની સાથે ગૃહિણી આવે; એ પુરંધિ ગણ્યાય. અંતઃપુરમાં તેનો વાસ થાય અને ધરની જ્યોત દીપી ઉકે.

૧. ગૃહસ્તો : આપસ્તંખ ૨, ૧૫ હિત્યકશી ૨૬, ૧, આધીકાયન૧, ૫, ૨.

જેમ વર માટે વાસ મહત્વ ધરાવે છે; એમ જ વધૂ માટે વસ્ત્ર મહત્વ ધરાવે છે. જ્યાં સુધી કન્યા પરણી નથી; ત્યાં સુધી તે ખાલા ગણ્યાય; ઓકાદ વસ્ત્ર ઢાંકે કે ન ઢાંકે, નાનિકા હોય; તે પણ તે નિર્હોષ ગણ્યાય. તેનામાં સમજ આવે, સાથે લજ્જા જગે અને કન્યાને તન ઢાંકવાની ઈચ્છા થાય.

૧ જ્યારે વાગ્દાન કરવામાં આવે, ત્યારે એ કન્યાને વસ્ત્ર ઓદાડવાનું. તેને શુદ્ધ જલથી સ્નાન કરાવવાના. આ વિધિ પણ લગ્નની સાથે સંગત થાયેલો છે. કન્યા વસ્ત્રથી શોલે. એ લાવ અહીં જેવાને ભળે છે.

૨ લગ્ન વગેરે સંસ્કારેામાં આચારને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. અહીં જનપદના અને આમના નાના મોયા રીતિરિવાને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. આમાં ધરતી નારીએ પણ કુલના આચારો સાચવી રાખ્યા છે. તેમની માન્યતા પ્રમાણે જે રીતિરિવાને કરવાના હોય; તે કરવાનો આદેશ સૂત્રકારો પણ આપે છે. આમાં વરવધૂના ગળામાં મંગલસૂત્ર પહેરાવવું, વર અને વધૂના વસ્ત્રના છેડા બાધવા વગેરે રિવાને આવી જય છે.

વિવાહ વિધિની શરૂઆત થાય છે: કન્યાને પીડી ચોળી સાડી પહેરાવવી. જેમ ગૃહરથને વાસ-વસવા માટે અભિવાસ સ્વીકારવો પડે, એમજ વધૂને વસ્ત્રનું મહત્વ છે. પહેલું વસ્ત્ર તેને વરના જાતિજ્ઞનો તરફથી ભળે છે, તેનું રહસ્ય સમજવા જેવું છે. આ વસ્ત્ર ધારણું કરવું, એટલે સહજ સરળ ભાવે લજ્જા ઢાંકવાની છે. જે લાજ અને મર્યાદા નારીનું એક સહજ ભૂપણું બની રહે છે. એ વસ્ત્ર ધારણું કરતા પહેલાં, તે વધૂને પીડી ચોળી સુગંધિત દ્રવ્યનાં લેપ કરી, સ્નાન કરાવી, શુદ્ધ પવિત્ર બનાવવાની છે. અહીં સૂત્રકાર જણુવે છે:

૩ ‘અહીં’ વરનાં સ્નેહી કુટુંખીજ્ઞનો નવવધૂને જલ મિશ્રિત માપા કે પીઠિથી ચોળાને સ્નાન કરાવે છે. એ પીડી આપે શરીરે ચોળાને વૃદ્ધ કુલનારીએ વધૂને ત્રણવાર સ્નાન કરાવે છે. આ સ્નાન વખતે ત્રણ મંત્ર અણવામાં આવે છે. તેમાંના પહેલાં મંત્રમાં પીડીને માટે સુરા શણદ આવ્યો છે.

આ સુરા શણદે વિદ્ધાને ચર્ચા વિચારણાનું એક ક્ષેત્ર ખોલી આપ્યું છે. વધૂને સ્નાન કરાવવાના મંત્રમાં સુરા શણદ છે, તે સુરાપ્લવન-જલસ્નાન માટે વપરાયો છે, એમ એક વિચારક કહે છે. સુરા શણદ જલનો વાચક છે, એમાં તે નિધંદુ (૧, ૧૨, ૨૫) ડોશના જલના પર્યાયમાં રજૂ થતા સુરા શણદને બતાવે છે. લડકંકર નામના વિદ્ધાને નિધંદુ ત્રણનું સંશોધન કરી, મુંબાઈની સંરક્ષિત પ્રાકૃત શ્રેણીમાં

૧. આધ્યાત્મિક ગૃહસૂત્ર ૧, ૭, ૧. ૨. ગ્રામવચનં ચ કુર્યાઃ પારસ્કર ૧, ૮, ૧૧.

૩. ગોલિલ ગૃહસૂત્ર ૧, ૧; ૨ છાંદોષ પ્રાક્ષણ ૧, ૧, ૨

પ્રકાશન કરાવ્યું છે, તેમાં તેમનું માનવું છે કે, ‘સુરા શષ્ઠ જલવાચક તરીકે કયાંય જોવાને ભળતો નથી, આથી સુરા નહીં લેતાં સિરા લેવાય’

ઉપરના વિચારકે સુરા શષ્ઠ જલવાચક તરીકે આ મંત્રમાં આવ્યો છે, એમ ખતાવીને ભડકંકરના ભતની સમીક્ષા કરી છે.

ગોલિલ પરના અંગ્રેજ અનુવાદના ટિપ્પણીમાં સુરા શષ્ઠને જલવાચક ગણી (નિધિંદુના આધારે) ઉત્તમ સુરા ને સુગંધિત દ્વય અને રંગથી શોખતા જલનો નિર્દેશ છે. ત્યાં લોકાચાર પ્રમાણે અન્ય શાત્રિઓમાં વિશેષ સ્નાન માટે દાર્દનો ઉપયોગ કરવાનું સૂચન પણ છે,

મંત્ર આલણું પર ભાષ્ય રચનાર ગુણવિષણું તો સુરાની માદકતા નારીમાં રહેલી છે અને નારી સુરા છે, તેમાં આલણુંથતું પ્રમાણું આપે છે.

પુમાન વૈ સોમઃ સ્ત્રી સુરા મૂળ મંત્રનો ભાવ આ છે :

‘હે કામ, હું તારા નામને જાણું છું; અર્થાત् તારી પ્રસિદ્ધિ કયા કારણે છે, તેની મને જાણુકારી છે, તું તો મદ બર છે, મદ કરાવનાર મહન છે. આને કારણે હું તને જાણુવું છું કે, તે વરને આ કન્યા પાસે લઈ આવ. તારા જન્મ માટે સુરા ખની છે. અર્થાત્ સુરાથી કામ પેદા થાય છે.

‘હે અગ્રણી કામ, આ કન્યામાં તારો ઉત્તમ જન્મ થયો છે. અર્થાત્ પ્રજાપતિએ તપદ્વારા તારી રચના કરી છે. તને એમે સ્વાહા-મધુર વાણી કહીએ છીએ’

આ મંત્ર છે. તે એક દ્વિત્ય વાણી છે. એમ પ્રજાપતિએ કામના કરી, ભાવના સેવી, સંકદ્યપ કર્યો કે પ્રજનાં સર્જન થાય, સૂર્જિનાં સર્જન થાય, અને તેથી તે પ્રજાપતિ પોતે કામ ગણ્યાય. એજ કામ આજે કન્યામાં પ્રવેશ કરે છે, તેનો સીકાર કરનાર વર કામ સેવે, કામહેવ-મહનનાં પૂજન કરે, તો તે પોતે મદભર ખને, ઉત્સાહિત થાય.

પ્રજનની પ્રાપ્તિ માટે ગૃહસ્થ નરનારીએ વરવધૂની ભાવનાથી લગ્ન કરવાનાં છે. એ કાર્યમાં ઉત્સાહ જગાડનાર કામ-મહન હેવ અને સુરા સુગંધિત જલથી પવિત્ર થએલ કન્યા અંગ્રેસર ખને, એ ભાવ આ મંત્રમાં મૌલિક રીતે જોવાને મળે છે.

હેવે સાહિત્યની ભાષામાં કામ તે હેવ મહન અને તેનો ગુણ મદ અને મહિરાં પીણું તે સુરા, એ શષ્ઠો હલકા અર્થમાં વપરાતાં, મૌલિક ભાવના નષ્ટ થઈ લાગે છે, બાકી મંત્રની વાણીમાં દ્વિત્ય, પવિત્ર ભાવ જોવાને મળે; તેમાં શષ્ઠના સંકેત સૂચક ખને છે.

એમ અહીં કન્યાને સ્નાન કરાવવામાં આવે છે, એવી રીતે વરને પણ પીડી ચોળી, સ્નાન કરાવવામાં આવે છે અને બંનેને હાથે મીઠળ બાંધવામાં આવે છે

તને સંસ્કૃતમાં મહન કુળ કહે છે, તે આ મંત્રની મૂળ ભાવનાનું સૂચક છે.

૧ ખાદિર ગૃહ્ણ સૂત્ર પ્રમાણે તો વિદ્યા પુરી થયા પછી, ગુરુની આજા પ્રમાણે વિદ્યાર્થી સ્નાતક ઘને, તને સ્નાન કરવા માટે આજ મંત્રનો પ્રયોગ થાય છે. ત્યાં પણ સ્નાતક થયા પછી ગૃહ્ણસ્થ બનવાની અને પ્રજ્ઞા સંતતિનાં સર્જન કરવાના કામના આદિ પ્રજ્ઞપતિની પરંપરાએ મળેલી છે, તનેઓ સ્વીકાર છે. એ દાખિલે કામ, મહન, મહન, મહિરા, સુરા જેવા શાષ્ટ્રો સામાન્ય અર્થમાં નહીં લેતાં, મૌલિક ભાવનાને બદ્ધ કરનાર મંત્રના હિંદ્ય સંકેતમાં લેવા જોઈએ.

૨વર પોતે સ્નાનથી શુદ્ધ થએલ અને આકર્ષણી લાગતી વધૂને વસ્ત્ર પહેરાવે છે. આ મૂળ વિધિ છે. રીતિ-રિવાજ પ્રમાણે વરપક્ષની નારીએ નવવધૂને સાળું અને ચુંદી ઓઢાડે છે. સાળું હોય કે મંગળવસ્ત્ર હોય, તને ધાર્ટી પણ કહે છે. મૂળ ભાવ આ મંત્રમાં જેવાને મળે છે:

‘હે આયુષ્મતી વધૂ, તું આ વાસ-વસ્ત્રને ધારણું કરજે: દેવીઓએ આ વાસ માટે સૂતર કાંત્યું છે, જેમણે આ વસ્ત્રને વણ્યાં છે અને જેમણે આ વસ્ત્રમાં ચારે બાજુ ચાંદ, તારા જેવા ભાતીગર ચિહ્નનો ગુંથાં છે, તે ત્રણેય પ્રકારની કલાકારીગરી રચનારી દેવીએ વૃદ્ધ સુવાસિની નારીએ તને આ ધારણા કરાવે છે, જે વસ્ત્ર ધડપણું સુધી ટકી રહે, એ જાવે તું આ વસ્ત્ર ધારણું કર.’

વરના કુલ-ધરની સુવાસિની વૃદ્ધ નારીએ આ મંગળ ધાર્ટી અને ચુંદી તૈયાર કરી છે. આ ધરની કલા કારીભરી છે, જેનો નિર્દેશ કરી, તેનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું છે. સાડી, ચુંદી કે ધાર્ટી બહુમૂલ્ય આપી વેચાતી લીધી હોય; તેમાં આ પ્રકારનું ગૌરવ કરવામાં આવે, તો તે વધાવી લેવા જેવું છે. એથી વિશેષ તો અહીં જે સુવાસિની નારીએ આ નવવધૂને સાડી ઓઢાડે છે, તે જાતે હાજર છે અને તેમની રચેલી સાડી વધૂને ધડપણું સુધી ચાલે, એ પવિત્ર ભાવનાનાં દર્શન આ મંત્રમાં થાય છે. આ મંગળ ધાર્ટી તે મુખ્ય વસ્ત્ર છે અને તે પછી ઉત્તરીય વસ્ત્ર ભાથાપર ઓઢાડવામાં આવે છે, તને ચુંદી કહે છે. ઉત્તરીય વસ્ત્ર ઓઢવાનો રિવાજ આજે પણ ઉત્તર હિંદુમાં જેવાને મળે છે. તે મંત્રનો ભાવ આ પ્રમાણે છે:

‘હે સુવાસિની નારીએ, હે દેવીએ, આ વાસ-વસ્ત્ર વધૂને ઓઢાડો—ધારણ કરાવો; કારણું કે તમે તને ઢાંકનાર વૃદ્ધ નારીએ છો, જેણે તમારાં વણોલાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે, તમે સો વર્ષ સુધીનાં દીર્ઘજીવન તે જોગવે, એવાં શુભાશિષ આપો.

૧. ખાદિર ૧; ૩, ૨ ૨. અર્થવ્ર્વેદ ૧૪, ૧, ૧૪ છાંદોગ્ય પ્રાણી ૧, ૧, ૫ દ ગૃહ્ણસૂત્રો આપસ્તંખ ૨, ૨, ૫ પારસ્કર ૧, ૪, ૧૩હિરણ્યકેશો ૧, ૪, ૨ માનવ ૧, ૧૦ ૧. હિરણ્યગાલ્ ૧, ૪, ૨ આચ્યુતાયન ૨, ૨, ૫

હે આર્ય-શ્રેષ્ઠ નારી, તું સો વર્ષ સુધી જીવીને સુવર્યા-કાંતિવાળી થા; જ્યાં સુધી તું જવે, ત્યાં સુધી ધરમાં વસાવવાનાં ધન-સાધન તું પુરેપુરાં ધારણુ કરને?

આ મંત્રમાં આવેલ વાસ વસ્ત્ર માટે અને વસુ શષ્ટ ધરવાસનાં ધન સાધન માટે વપરાયો છે એ રીતે વરરાણ માટે વાસ અને નવવધૂ માટે વસ્ત્ર ગૃહસ્થધર્મની ભાવનાને અભિવ્યક્તા કરે છે.

૨ ‘જેને સ્નાન કરાવી, સાળુ એઢાડી તૈયાર કરી છે, તે નવવધૂને અદિન પાસે લઈ જાને, પાણુ અહણુ કરનાર વર તેની સામે જોઈ, મંત્ર જ્યા કરે’.

લગ્ન સમયે ધરની પાસે અદિન પ્રગટ કરવામાં આવે છે. ત્યાં વધૂના પક્ષનો એક દઢ પુરુષ જાલનો કુંભ લરી અને ખીંચે પુરુષ ચાખુંક લાધને અદિનની પાસે ઉભો રહે છે. અદિનમાં આહુતિ આપવા માટે લાણ, સૂપકુ, અરમા-પત્થર વગેરે રાખવામાં આવે છે.

નવવધૂને ભાથાખોડ સ્નાન કરાવી, શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરાવીને વર તેને અદિનની પાસે હાથ જાલી હોરી જય છે અને ત્યાંથી તેની સામે જોઈ આ મંત્ર જ્યા છે.

આ વખતે નવવધૂને જનોધ પહેરાવવામાં આવે છે, જેથી તેને હોમ વગેરે કરવાનો અધિકાર મળે.

૩ ‘જ્યારે આ કન્યા જ્યામ લે છે, ત્યારે હેવ સોમ ગંધર્વને આપે છે, એ ગંધર્વ અદિનને આપે છે. અદિન હવે મને આપે છે, જે આ વધૂ ધન અને પ્રજા-જનોની વૃદ્ધિ કરનારી છે.’

અહીં ગંધર્વ આદિત્ય સૂર્ય માટે વપરાયો છે. ગંધર્વ વિશ્વાવસુ પણ લેવાય.

કન્યાનાં રક્ષણુ કરવાની એક માન્યતા ગૃહિસંઅહ (૨,૧૬)માં જોવાને મળે છે:

‘જ્યાં સુધી કન્યાને સુવાંટા વગેરે ન હોય, ત્યાં સુધી રાણ સોમ તેને સેવે છે. સ્તન વગેરે નારીનાં લક્ષણુ દેખાય, તે પછી તેને ગંધર્વ સેવે છે અને રજોદીશ્વરન થયા પછી, તેને અદિન સેવતો હોય છે.’

જેમ અદિનએ સીતાને સુરક્ષિત રાખી હતી અને શુદ્ધ પવિત્ર સીતા રામને આપી હતી, એમજ આ નવવધૂ શુદ્ધ પવિત્ર છે, તેને અદિન પાસેથી વર મેળવે છે, એ ભાવ અહીં જોવાને મળે છે. એ કન્યા વરની બાજુએ ઐસીને આ મંત્રનો જ્યા કરે છે :

૪ ‘મારા આ પતિ મારે માટે તૈયાર કરેા. હું શિવ-કલ્યાણનાં કાર્યો કરનારી અને સર્વ પ્રકારનાં રિષ્ટ-પાપોને દૂર કરનારી બનીને પતિલોકે જાઉં. તે ભાવને

૧. ખાદ્વિર ૧, ૩, ૬ જોહિલ ૨, ૧, ૧૧, ૨. અંગ્રેજી ૧૦, ૮૫, ૪૧ છાંદોંય પ્રાલણ ૧, ૧, ૭
૩. છાંદોંય પ્રાલણ ૧, ૧, ૮

પોષતો પતિ આ મંત્રનો જ્યે કરે છે : આ વધૂ માટે મેં પતિ તરીકે જે માર્ગ તૈયાર કર્યો છે, તે ભાર્ગ શિવા અને અરિષ્ટા-શુદ્ધ ભાવે આ વધૂ પતિ લેણે જાઓ.''

અહીં વરવધૂના પરરસ્પર સાચ સહકારની જોવાને મળે છે. જેમ હેવયાન અને પિતૃયાણુ પ્રસિદ્ધ છે, એમજ પતિયાન પતિત્રતા નારી માટે આદર્શ બની રહે, એ ભાવ અહીં જોવાને મળે છે.

કન્યાના પિતાને આંગણે આવેલ વરનાં એક મોંદેરા મહેમાન તરીકે સમ્માન—પૂજન કરવામાં આવે; તેને મધુપર્ક કહે છે; ત્યારબાદ માતા પિતા કન્યાદાન આપે; એ રીતે માતા પિતાએ કરવાનો વિધિ પૂરો થાય છે. ત્યાર બાદ વરવધૂએ સાથે રહીને અભિનમાં આહુતિએ આપવાની છે, જે અભિનતું નામ યોજક રાખવામાં આવ્યું છે. જેથી તેમને ગૃહસ્થ જીવનના અધિકાર મળે છે. આમાં રાષ્ટ્રભૂત હોમ, જ્યા હોમ, અભ્યાતાન હોમ, અગ્ન્યાદિ પંચક હોમ અને લાલ હોમ કરવાના છે. ગૃહ સુત્રો અને વિવાહ પ્રક્રિયાણે આ બધી કિયાએ પુરોહિત કરાવે છે. આમાં અભિનને આજ્યની આહુતિ આપવાના પાંચ મંત્ર આ મંત્રઘાસણુમાં જોવાને મળે છે : પહેલા મંત્રમાં મૃત્યુ પાશથી વધૂને મુક્તિ મળે, બીજા મંત્રમાં કન્યાનાં બધી રીતે રક્ષણુ થાય. ત્રીજા મંત્રમાં દિવ્ય પદાર્થેનો લાલ થાય, ચોથા મંત્રમાં રેણ, અકાળ મૃત્યુ, શોક, રૂદ્ધ વગેરેથી મુક્તિ થાય અને પાંચમા મંત્રમાં મૃત્યુના હેવ યમરાજને પ્રાર્થના છે. વર આજ્યાહુતિ આપે, ત્યારે નવવધૂ વરના જ્યમણું ખલાને પોતાના જ્યમણું હાથથી અડકે, અહીં બીજા વિધિએમાં કરાતા આજ્યલાગ, સ્વિષ્ટકૃત વગેરેનો વિધિ કરવાનો નથી. ^૧ આ હોમ પહેલાં ભૂર્લવઃ સ્વ. એ મહાવ્યાહુતિએ લણ્ણીને પદ્ધી આ મુખ્ય હોમ કરવાનો છે, એમાં છ મંત્રો છે. આ છ મંત્રો પ્રસિદ્ધ છે અને ગૃહસ્થ જીવન માટે સારું માર્ગદર્શન કરાવે છે, તેના ભાવ અહીં રજૂ થયા છે :

^૨ ‘મારાં આ ગૃહસ્થનાં કર્મોમાં ઈન્દ્ર વગેરે હેવેથી પણ પહેલા અભિન આવો. તે આ વધૂની પ્રણ-સંતતિને મૃત્યુના પાશથી છોડાવે. આ સ્વી પુત્ર પૌત્રનાં અકાળ મૃત્યુરૂપ પાપ જોઈ રૂદ્ધ ન કરે, અર્થાત્ પ્રણ સંતતિ ચિરંજીવી બને, જેથી તેને રૂદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ ન આવે. અભિનના કાર્યમાં રાજ વરણું સંમતિ આપો, સ્વાહા.

‘ગાહ્યપત્ર અભિન આ નારીતું રક્ષણુ કરો. તેની પ્રણને જરદારિ-ધડપણ સુધી પહોંચનાર દીર્ઘ જીવન આપો. આ નારીનો જોળો સદ્ગ ભરેલો રહેણો. તે લાંબું જીવો. તે પ્રણ સંતતિની ભાતા બની, પુત્ર પૌત્રનાં આનંદ-મેળવી રહેણો.

૧. ગોલિલ ૨, ૨, ૨૩ ખાદ્ર ૧, ૩, ૧૨ ૨. છાંદોગ્ય પ્રાણણ ૧, ૧, ૬.

જીવનનાં ઘડતર

૧ 'હે વધુ, દ્વૌસ-આકાશ તારી પોઠનાં રક્ષણુ કરો. દેવ વાયુ એ સાથળનાં રક્ષણુ કરો. એ અશ્વિનીકુમાર નાની વયનાં બાળકોનાં રક્ષણુ કરો. વાસ-વસ્ત્રનાં ધારણુ કરવાની ચોગ્યતા પ્રાપ્ત કરનારાં મોટી ઉંમરનાં પ્રજનનોનાં રક્ષણુ ગુરુ ખૃષ્ણપતિ કરો, તેમજ વિશ્વે હેવો ત્યાર પછીની ઉંમરનાં પ્રજનનોનાં રક્ષણુ કરતા રહો. સ્વાહા.

'હે વધુ, રૂદ્ધ કરનારી નારીએ ભલે ખીજનોનાં ધરોમાં પ્રવેશ કરો, પરંતુ તમારાં ધરોમાં હિવસે કે રાતે રડવાના અવાજ જો નહિ; તેમજ તારા ધરમાં એવા શોકના પ્રસંગ આવે નહિ કે, જ્યારે તારે છાતી ફૂફીને રડવું પડે. પ્રજનનોનાં મન એક સરખાં સલાહ સંપર્થી રહેલાં હોય, એ રીતે તું તેમના સંસારને જુઓ તેમજ પતિની સાથે લાંબુ જીવે, તું પતિ લોકમાં વિરાજમાન થા. સ્વાહા.

'હે કન્યા, જેમ ગળામાં રહેલા ફૂફના હારને માથેથી ઉતારી દૂર ફેંકી દેવામાં આવે, એમજ વાંઝીયાપણું, અકાળે પ્રજનાં મરણુ, ખીજની પ્રકારના પાપ કે મૃત્યુ વગેરે અનિષ્ટો જે દૂધીજનો તરફથી ઉલાં કરવામાં આવે છે, તે વિધનોરૂપી પાશથી તને મુક્તા કરાવું છું. સ્વાહા.'

પતિની ભાવના સાથે પત્ની સહકાર આપે છે :

'મારાં સંખાંધીજનોથી મૃત્યુ દૂર થાએ અને અમૃત અમરપણું આવો. વિવસ્વાનના પુત્ર યમરાજ અમને અલય કરો. હે મૃત્યુ, અમારા હેવયાનને છોડીને તમે ખીજે માર્ગે ચાલ્યા જાએ. તમને સારાં નરસાં કાર્ય જોવાની આંખ છે અને સાંભળવાના કાન છે, માટે આ વિવેકની વાણી હું કહું છું. તમે મારાં પ્રજનનો પર રીસાતા નહિ અને મારા વીરજનોની હત્યા કરતા નહિ. સ્વાહા.'

આ વિવાહ હોમ કરવાથી વરને વધૂને પાણિઅહેણુનો અધિકાર મળે છે. હરત ધૂનન નહિં; પણ હરતનાં ભિલન કરવાનો આ પવિત્ર ચોગ છે. વિશ્વના સધળા ધર્મોમાં આ વિધિ જોવાને મળે છે. આ તો મનુ નર અને શતરૂપા નારીનાં અર્જિન અને ધર્મિનાં, આદમ અને ધર્વનાં પવિત્ર જોડાણું છે.

૨ 'હાથમાં હાથ મેળવવો એ સ્વભાવિક રીતે જ મૈત્રી થયાનું કે કોલ અપાયાનું સૂચક ચિહ્ન છે. જમણો હાથ માણુસની નિષ્ઠા-ભાવનાનો સાક્ષી ગણ્યાતો આવ્યો છે. કોઈપણ જતનો કોલ અપાતી વખતે સામસામા જમણો હાથ મેળવવામાં આવે એમાં નવાઈ નથી. યહૂદી; પ્રિસ્તી અને ખીજ સર્વ ધર્મની પ્રજનાં યુગોથી આ આચાર પાળતી આવી છે.'

લાલ હોમ, અર્જિન પ્રદક્ષિણા, પાણિઅહેણુ, અર્થમારોહેણુ અને સમપદી આ પવિત્ર વિધિએ પરસપર સંગત છે અને તેમાં કંભ સાચવવાની ચીવટ રાખવાની છે.

૧. છાંદોગ્ય મંત્ર આદ્યણ ૧, ૧, ૧૦-૧૫ ગૃહ્ણસૂત્રો આચ્છલાયન ૧, ૧૩, ૬ પારસ્કર ૧, ૫, ૧૧ આપસ્તંખ ૧, ૪ ૨. લગ્ન-એક સંસ્કાર લેખક પ્રા. ડૉ. લગ્વાતોપ્રસાદ પંડ્યા પૃષ્ઠ ૪૪.

લાન એ સેકેલી ડાંગરની ધાણી કહેવાય છે. ડાંગરની ચાર આહુતિઓ આપવામાં કન્યા, કન્યાનો ભાઈ, વર અને પુરોહિત ચારેયના સહકાર જોઈએ.

લાન હોમની સાથેજ અદ્વિતીય પ્રદક્ષિણા આવે છે. તે માટે વર અને વધૂ પાણિયંદું કરે છે, તો સાથે વરની પ્રેરણા લઈ વધૂ પોતાના જમણા પગના અંગૂઠાથી અદ્વિતીય ખૂણામાં રહેલ થાંબલા પાસે મૂકેલ વાટવાના પત્થરને અડકે છે.

લાનહોમની સાથે ત્રણું પ્રદક્ષિણાએ ફરતાં ત્રણું મંત્રો લણીને આહુતિએ અપાય છે. ચોથી પ્રદક્ષિણા વખતે આહુતિ આપતાં મંત્ર લણુંતો નથી; પરંતુ પાણિયંદું અને અસમારોહણ બંને વિધિઓ કરવામાં આવે છે. કેટલાંક ગુણ્યસૂત્રોમાં અસમારોહણ લાનહોમથી પહેલાં અને પાણિયંદું સપ્તપદી પછી વર ગાથાનું ગાન કરે છે. એ સમયે ચાર સૌલાગ્યવતી સુવાસિની નારીએ વધૂને અખણ્ડ સૌભાગ્યવતી ભવ આશીર્વાદ આપે છે.

અદ્વિતીયાનેજ ચાર મંગળફેરા કહે છે. દરેક ફેરા વખતે અદ્વિતીમાં લાનની આહુતિ અપાય છે. દરેક ફેરા પુરો થતાં બંને વરવધૂએ આસન પર બેસવાનું હોય છે; તેમાં પહેલા ત્રણ ફેરાઓમાં કન્યાને વરની જમણી બાજુએ અને ચોથા ફેરામાં ડાઢી બાજુએ બેસાડવામાં આવે છે.

પુરાકલ્પે તુ નારીણા મોંજીબન્ધન મિષ્યતે ।

પહેલાંના સમયમાં નારીને જનોધી પહેરાવવામાં આવતું હતું. તે સાથે તેને વિદ્યા લણુવાનો અધિકાર પણ મળતો હતો. વેદમાં મંત્રદ્રષ્ટા ઋપિયોમાં અને ઉપનિષદ્માં અહ્લવિદ્યા જાણુનાર તત્વજ્ઞ અહ્લદ્રષ્ટાઓમાં નારીઓનાં નામ જોવાને મળે છે:

શ્રુતિ, રમૃતિ અને પુરાણુ સુધીના સાહિત્યમાં નારી શક્તિની ઉજ્જવળ પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે. જીવનના સાથ અને સહચારમાં પતિની સાથે ખલેખલા ભિલાવી અને કણ્ઠ, સંકટ કે સંધર્ષમાં સમોવડી બનીને નારીએ અનેરી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.

નારી ધરવખું બની હોય અને નરે પોતાની પ્રગતિ સાધવામાં એકલહાથે પુરુષાર્થ કર્યો હોય; તેવું પછીથી જોવાને મળે છે. નારીનો સર્વતોમુખી વિકાસ સધાર્યો નથી; પરંતુ પ્રજાને સંસ્કાર આપવામાં અને ભાવી પેઢીને ધડવામાં છેક આજસુધી નારીએ ત્યાગ અને સમર્પણું સેવ્યાં છે; તેની વારંવાર નોંધ લેવાઈ છે.

લગ્ન સમયે નારીને જનોધી આપો, યજની દીક્ષા આપો, એ સંસ્કારમાં ગ્રાચીન ભાવનાનું દર્શાન થાય છે, તે સાથે ગૃહજીવનના સાથ સહચારમાં તેનાં ત્યાગ અને સમર્પણની ભાવના તો આજે પણ જોવાને મળે છે. અસમારોહણ મંત્રનો ભાવ આ છે.

જીવનનાં ઘડતર

૧ ‘હે વધૂ, આ અરમા – પર્વત પર ચઢો. તમે પર્વતની જેમ સ્થિર થાઓ. જે તમારો દ્વાપ કરે છે, તેને તમે હટાવો. તમે દ્વાપ કરતારાઓની છાપમાં દૃષ્ટાઈ નથો નહિ.’

લાંજ હોમમાં ભણ્ણાતા ચાર મંત્રોનો ભાવ આ પ્રમાણે છે: ‘લાંજને અગ્નિમાં હોમનારી આ નારી અગ્નિને પ્રાર્થનાની વાણીમાં કહે છે. મારા પતિ દીર્ઘાયુ હે, તે સો વર્ષો સુધી જીવો. મારાં શાતિજનો વૃદ્ધિ પામો. સ્વાહા ‘સૌથી પહેલાં આ કન્યાએ દેવ અર્યમાનાં અને અગ્નિનાં પૂજન કર્યાં હતાં. તે દેવ અમારો ધૃષ્ટ બનીને આ કન્યાને તેના પિતૃકુલથી સુકૃત કરો; અમારા પતિકુલથી સુકૃત કરો નહિ.

‘આ કન્યાએ દેવ પૂષા અને અગ્નિનાં યજન કર્યાં હતાં. તે દેવ પૂષા આ કન્યાને પિતૃકુલથી સુકૃત કરો; પતિકુલથી નહિ સ્વાહા.

‘આ કન્યા પિતાને ધૈરથી પતિના ધેર જધ રહી છે. તેણે દીક્ષા લીધી નથી, તો પણ યજન કર્યાં છે. વર વધૂને કહે છે.’ હે કન્યા, તારા સાથ સહકારથી અમે શત્રુ-ઓને જીતી લઈએ. જેમ જલની ધારાઓથી તૃપા છીપાય; ઓમ અમે તરી જરૂરી.

અહીં ભાષ્યકારે કન્યા શાખણી વ્યુતપત્તિ કરી છે. કન્યા તે કમનીયા છે. નિરૂક્તમાં (૪, ૮) જણાવ્યું છે. ‘ક્રવ ઇયં નેતવ્યા તેને કચાં લઈ જવી છે. તે આ કન્યા છે, તે કામતું ઉત્તમ ઉત્પત્તિ સ્થાન છે.

૨ શેષ રહેલ લાંજની આહુતિ અગ્નિમાં આપીને તે નવવધૂને પૂર્વથી ઉત્તર તરફ દોરી જવામાં આવે છે. અગ્નિની વેદીથી એક હાથ દૂર ઉત્તર કે પશ્ચિમ દિશામાં ચોખા કે ડાંગરની સાત ઢગલીએ. કરવામાં આવે છે તેને સપ્તાચલ સાત અચળ પર્વતો કહે છે. વર વધૂના અંગૂઠાને અડકી એક એક પગલું ભરાવે છે. તે સપ્તપદીગમન ગૃહસ્થ જીવનના આદર્શને રંજૂ કરે છે. માનોને કે, ગૃહસ્થ જીવનમાં એક એક સાધન મેળવીને પતિના માર્ગમાં આવતાં વિદ્ધ દૂર કરે છે.

૩ ‘સાત ડગલાં સાથે ચાલો, તો મિત્રતા સધાય’ આ ભાવનાનું અહીં દર્શાન થાય છે. પહેલે પગલે અન્ન, ખીજે શક્તિ સંચય, ત્રીજે ગૃહસ્થનાં વ્રત, ચોથે સુખ, પાંચમે પશુધન, છુટે ધન સાધનની ષિષ્ણુ અને સાતમે સર્વના સંસ્કારની ભાવના જેવાને મળે છે. એ સાત મંત્રોની ભાવનાને એક૩૫ બનાવી, આડમા મંત્રમાં તેના

૧. છાંદોષ્ય શ્રાંકણ ૧; ૨, ૧ ગૃહસૂત્રો ગોલિલ ૨; ૨, ૪ ખાદિર ૧; ૩, ૧૬ જૈમિનીય ૧; ૧૨ અશ્વાલાયન ૧, ૭, ૭ માનવ ૧, ૧; ૧૦, ૧૫-૧૭ પારસ્કર ૧; ૭; ૧ કૌશિક ૧૦; ૭૫, ૧૫
૨. છાંદોષ્ય આંકણ ૧, ૨, ૨-૫ અથવ્વેદ ૧૪; ૨, ૬૩ ગૃહસૂત્રો ગોલિલ ૨, ૨, ૬ ખાદિર ૧, ૩; ૨૨ જૈમિનીય ૧, ૨૧ પારસ્કર ૧, ૬, ૨ શાંખાયન ૧, ૧૪, ૧૬૧ આપસ્તંખ ૧, ૬, ૨ હિરણ્યક્ષણી ૧, ૨૦, ૪ માનવ ૧૧, ૧૨.
૩. છાંદોષ્ય આંકણ ૧, ૨, ૬. ૧૩ ખાદિર ૧, ૩, ૨૬ ગોલિલ ૨, ૩, ૧૦.

સારનું દર્શાન કરાવ્યું છે. ‘આ પતિ વધૂને જણાવે છે, તું મારી સખા છે, મારો જેટલો પ્રઘાત મોક્ષો છે, એટલોજ મોક્ષો તારો છે. તારી સાથે સાથે સાત પગલાં ભર્યાં; એ લાવે આપણું વચ્ચે મૈત્રીભાવ જાગ્યો છે. વિષણુની કૃપાથી હું તારો સખા બન્યું. બીજી નારીઓ તારી સાથેની મૈત્રી તોડાવે નહિ. જે નારીઓ આપણું બંને સુખ આપનારી છે, તે નારીઓ આપણું મૈત્રીને જોડી રાખે.’

અહીં નારી સ્વભાવની એક કંડવી વાત કહી છે. સાસુ-વહુ, નણુંદ-લોનધ, જેઠાણી-દેરાણી વગેરેના સંબંધોથી એક કંડવાશ પેદા થાય છે. તેથી આખા કુદુંખમાં કલેશકંકાસ જગે છે. આ નારીઓના પરસ્પર સંબંધ સ્નેહ અને મીઠાશથી ભરેલા હોય, તે સંસાર સુખનો સાર લાગે છે.

સપ્તપદીના વિધિની સાથે અગ્નિહોત્રનું કર્મ પ્રરૂપ થાય છે. વર વધૂને સાથે લઈ જાતિજનોના સુવાસિની નારીઓની પાસે લઈ જાય છે; તે ભાવનો આ મંત્ર છે:

‘આ વધૂ સુમંગલી – શોભન મંગલવાળી છે, તેની સાથે મારાં લગ્ન – પરિણ્યાયાં છે. હું તમે બધાં લેગાં થઈને તેને જુઓ. તેને તમે બધાં લેગાં થઈ સૌભાગ્યાં માટેનાં આશિષ આપો. અને પછી તમે પોતપોતાને ધૈર જોઓ,’

‘વિશ્વેદેવો આપણું બંનેનાં હુલ્યોને શુદ્ધ રાખો, ભાતરિશા વાયુ, ધાતા પ્રજાપંતિ અને ઉપદેશ આપનારી કુલહેવતા આપણું બંનેનાં હુલ્યોને એક બનાવો.’

પાણિયહણ અને હુદ્યરપર્શના મંત્રો અગ્નિ પ્રદક્ષિણા અને લાલ્હામની વિધિની સાથે ભણુવાના હોય છે, પરંતુ અહીં તેમનો કુમ બહુલવામાં આવ્યો છે.

જે વધૂને પરણીને વર પોતાને ધૈર લાવ્યો છે: લાં તેનું સ્થાન ધણું જાંચું છે, તે ભાવ આ મંત્રમાં જોવાને ભણે છે. ૨ ‘હે વધૂ, તારા સુર્યીલ સ્વભાવને અનુસરી, સસરાના હુદ્યમાં અને સાસુના હુદ્યમાં તેમજ નણુંદ અને હીંગેર વગેરે સંબંધી-જનોમાં સત્રાસી બની રહે.’

આ સમયે વરવધૂ સુર્યનાં દર્શાન કરે છે; જે તેમનાં સર્જનની પ્રેરણા આપે છે. સાંજના ધ્રુવ તારાતું દર્શાન કરે છે, જે તેમની રિથરતાની ભાવના પોષે છે અને સમર્પિની સાથે અરુંધતી-અરુણુદ્ધિ વાળુંનું પ્રતીક છે, જે પ્રાણુરૂપ વસ્તિષના માર્ગને તુંધતી નથી. વર અને વધૂ પ્રાણ અને વાળુની જેમ પરસ્પર મળીને રહે અને નારી રુંધતી ન બને, પણ અરુંધતી બને, એ ભાવ છે.

૧. અઞ્ચેદ, ૧૦, ૮૫, ૩૩ અથવ્ા ૧૪, ૨, ૨૮ છાંદ્રાય પ્રાણણ ૧, ૨, ૧૪ ગૃહસ્તો ગોલિલ ૨, ૨, ૧૪ જેનિનીય ૧, ૨૧ આશ્વભાયન ૧, ૮, ૭ આપસ્તંધ ૧, ૬, ૫.
૨. અઞ્ચેદ ૧૦, ૮૫, ૪૭ છાંદ્રાય પ્રાણણ ૧, ૨; ૧૫ ગૃહસ્તો ગોલિલ ૨, ૨, ૧૫ ખાદિર ૧, ૩, ૩૦ પારસ્કર ૧; ૪, ૧૪, આશ્વભાયન ૧, ૮, ૬ શાંખાયન ૧, ૧૨, ૫ આપસ્તંધ ૧, ૧૧, ૩.

જીવનનાં ઘડતર

સામાન્ય રીતે આ વિવાહવિધિમાં ચાર દિવસોની પ્રક્રિયા જોવાને મળે છે. પહેલે દિવસે વરનાં પૂજન-મધુપર્ક અને કન્યાદાન, બીજે દિવસે વિવાહહોમ અને પાણિગ્રહણ, ત્રીજે દિવસે સૌભાગ્યવતી સુવાસિનીઓ અને વડીલજનોનાં શુભાશિપ અને ચોથે દિવસે ચરુ-કંસાર લક્ષણ અને ચતુર્થીકર્મ-ઉત્તર વિવાહ.

આને તો આ બધાં કાર્યો એક દિવસમાં પતી જય છે અને મંત્રો સાથેનો પવિત્ર વિવાહવિધિ તો કલાકમાં પતાવી હેવાય છે; તે વિષેની રૂચિ ધણું ઓછાને હોય છે. તેનું મહત્વ પણ વીસરાઈ ગયું છે.

ત્રણું દિવસના વિવાહવિધિની સાથે ચોથા દિવસના વિધિને ગૃહસ્થોમાં ઉત્તર વિવાહ કર્યો છે. ૬૬ પુરુષો નવવધૂને પાલખીમાં ઐસાડીને પવિત્ર સ્થાને લઈ જય છે અને લ્યાં વર અભિનાં પૂજન કરે છે. વિવાહવિધિમાં જે અભિ પ્રગટ થયો હોય, તેને પણ વધૂની સાથે લઈ જય છે; તે અભિમાં ચરુ-ભાત રંધીને અભિમાં આહુતિ આપી; વરવધૂ એક જ પાત્રમાં તે ચરુનાં લક્ષણ કરે છે. આ વિધિ કંસાર લક્ષણુના રૂપમાં આને જોવાને મળે છે.

અહીં વરવધૂએ ઓછામાં ઓછા ત્રણું દિવસ સંયમ પાળવાનો છે. ભૂમિ પર શયન કરવું, અલૂણું સાદું ભોજન કરવું, વગેરે નિયમ પાળવાના છે. એક પ્રાચીન રિવાજ આ પ્રકારનો છે. વર અને વધૂ એકજ પથારીમાં સુઈજતાં, બંનેની વચ્ચેમાં ચંદન લગાડેલ ઊંમરાનું લાકડું રાખવામાં આવતું; તેને વિશ્વાવસુ ગાંધર્વ માનવામાં આવતો. તે ગાંધર્વને જતા રહેવા માટે વર સ્તુતિ કરે છે. અહીં એક પ્રાચીન માન્યતા પણ જોવાને મળે છે. તે કન્યાનાં રક્ષણ પહેલાં સોમે કર્યાં, પછી ગાંધર્વે કર્યાં; તે પછી અભિએ કર્યાં. હવે પતિ તેનાં રક્ષણ કરે, એ રીતે કન્યાનાં રક્ષણ ચાર દિવય પુરુષો કરે; તેમાં વરનો સમાવેશ થાય છે. વિવાહથી જે વર અને વધૂ ગૃહસ્થ જીવન જીવે; તે કામભોગ પુરતું ભર્યાદિત નથી. પરંતુ ભાવી પ્રજને ધડવાના સંરકારની એ શરીરાત છે; આ ભાવ અહીં જોવાને મળે છે.

સંવત્સર વૈક ઋષિર્જયતે ।

‘પતિપત્ની એક વર્ષ અલ્યાર્ય પાળે, તો તેથી જન્મેલ પુત્ર ઝડપિ બને’ આ ભાવના પ્રાચીન કાલમાં જોવાને મળે છે. હેવહૂતિની સાથે લગ્ન કર્યાં; તે પછી કર્દેમે તપ કર્યાં, તેને પરિણામે કપિલ મુનિનો જન્મ થયો હતો.

ચોથે દિવસે હોમ કરવાનો છે; તેમાં પાંચ મંત્ર લણવામાં આવે છે. એ મંત્રોમાં થોડા ફેરફાર સાથે વીસ મંત્રો દ્વારા વીસ આહુતિએ આપવામાં આવે છે. પાંચ પાંચ આહુતિએ દ્વારા ફરસર પાપી-અપશુકનવાળી લક્ષ્મી, પતિદની-પતિને હણનારાં ખરાખ ચિહ્ન શરીર પર હોય, અપુર્યા તનુ-વાંજિયાપણું, અપરાવ્યા તનુ-

પશુ જવતાં ન રહે, તેવાં ચિહ્ન હોય. આ ચાર પ્રકારનાં ખરાય લક્ષણોથી નવવધૂ ઘેરાયેલી હોય, તો તે અપશુકન દૂર કરવા માટે આ વીસ આહુતિઓ વરે આપવાની છે. આ મંત્રો ભણી, વીસ આહુતિઓ અપાય; તેથી પુણ્ય પેહા થાય છે, જેને અહૃત અથવા અપૂર્વ કહે છે.

‘અમિ, વાયુ, ચંદ્ર અને સૂર્ય એ ચાર દેવો છે; જે પ્રાયશ્રિત-દોષ દૂર કરવામાં નિમિત્ત અને ગ્રેરક બને છે. અહં-મંત્રને જાણુનાર હું વરેવધૂ માટે આ દેવોને પ્રાર્થના કરું છું અને તારી સહાયે રહું છું, હે દેવો, આ વધૂમાં જે પાપી લક્ષ્મી, પતિદની તનૂ, અપુર્ણાતનૂ અને અપશબ્દા તનૂ છે; તેને દૂર કરો.’

ગર્ભાધાન વગેરે સંસ્કારો કેટલાંક ગૃહસ્કૃતોમાં જેવાને નથી મળતા; તે વિષે સૂતકારોએ વિચારણા કરી છે કે, તે સંસ્કારો ખીજ શાખાઓથી લઈને કરવાના છે.

વિવાહની સાથે ગર્ભાધાન એ મહત્વનો સંસ્કાર છે. જેમ ગૃહસ્થ અમિનાં આધાન કરે છે અને ધરમાં અમિનો વાસ કરવા પાણિઅહુણ કરે છે; એ પત્નીની સાથે આવસ્થય અમિ આવે છે અને ગૃહવાસ શર થાય છે, એમજ ગર્ભાધાનમાં ગૃહસ્થનું મુખ્ય કર્તાંય છે, તો સાથે ગર્ભવાસની મોટી જવાબદારી ગૃહપત્ની સ્વીકારે છે. ગર્ભવાસમાં જે સંસ્કાર મળે, તે કાયમ રહી જય છે.

ગર્ભાધાન, પુંસવન અને સીમંતોનયન એ ત્રણુ બાળકના જન્મ પહેલાં, તેમજ જાતકર્મ, નામ કરણુ, નિષ્ઠકમણુ, અતપ્રાશન અને ચૌલકર્મ સંસ્કારો જન્મ પછી હોય છે. આને તો આ નામનાજ રહ્યા છે અને તેનાં રહસ્યો પણ ભૂલાયાં છે.

જે કે ગૃહસ્કૃતોમાં પુત્રના જન્મને જેટલું મહત્વ અપાયું છે, એટલું પુત્રીના જન્મનું મહત્વ જેવાને મળતું નથી. જે કે વેદ વગેરે સાહિત્યમાં પુત્રને વીર અને પુત્રીને વીરા કહીને, બંનેનાં મહત્વ સચ્ચવાયાં છે, પરંતુ પાછળથી પિતૃપરંપરા અને દ્વારાબાગમાં પુત્રના હક્કો આગળ આવતાં, પુત્રીઓનાં સંસ્કાર તરફ એછું ધ્યાન અપાયું છે. ‘સારો પુત્રી બંને કુળ તારે; એ માન્યતા પ્રમાણે સીતા, સાન્નિત્રી, અનસ્સ્યા જેવાં મહાસતીઓનો મહિમા જેવાને મળે છે :

અહીં ગર્ભાધાન અને પુંસવનના મંત્રો સાથે જેવાના મળે છે.

‘હે વધૂ, તારા ગર્ભસ્થાને વિષણુ સામર્થ્ય આપો, દેવ ત્વષ્ટા રઘુવીર્યના મિશ્રણને રૂપોમાં ગોઠવો. પ્રજલપતિ મારા દ્વારા રેતનાં સિંચન કરો અને ધાતા ગર્ભનાં આધાન કરો. ‘હે સિનીવાલિ-અમાવાસ્યા અને હે સરસ્વતિ, આ વધૂમાં ગર્ભનાં આધાન કરો. કમળની માળા ધારણુ કરનારા દેવો અશ્વિનીકુમાર તારે વિષે ગર્ભને ધારણુ કરો. ‘મિત્ર અને વરુણુ, એ અશ્વિનીકુમાર, અગ્નિ અને વાયુ એ બધા પુરુષો છે. તે દેવો તારા ઉદ્રમાં ગર્ભનાં આધાન કરો.

૧ ‘પુમાન અગિન છે, પુમાન ઈન્દ્ર છે, પુમાન હેવ બૃહસ્પતિ છે, એ રીતે તું પુમાન પુત્રને મેળવ. તે પછી પણ પુત્રનો લાભ થાઓ’.

ગર્ભાધાન પછી ત્રીજે માસે પુંસવન રાખે છે. સાધારણ નિયમ એવો છે કે, ગર્ભનાં સ્કુરણ થાય, કે ગર્ભ રહ્યો છે, તેની ખખર પડે, ત્યારે આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. સીમંતોન્યન ચોથે, છુટે, કે આડમા માસે કરવામાં આવે છે. સારા મુહૂર્તમાં પતિ સવારે હોમ કરીને ગર્ભવતી પતનીના ડેશમાં ઉદ્દુંખરની સાથે નવા કુળ બાંધે છે. એ ગર્ભવતી સીમન્તિની ગણ્યાય છે; તેના કેશને સારી રીતે શાણુ-ગારવામાં આવે છે. તેનો પૂરેપૂરો આદર કરવામાં આવે છે અને તેના મનને પ્રસન્ન રાખવામાં આવે છે. આ સીમન્ત સંસ્કાર વિષે આજે તો બ્રાહ્મક માન્યતાએ ધર કર્યું છે.

સીમંતોન્યનના મંત્રોમાંથી એ એક મંત્રોનો આ ભાવ છે :

૨ ‘હે કલ્યાણી નારી, આ ઉદ્દુંખર વૃક્ષ ઊર્જા-બળ આપનાર છે, એ ઉદ્દુંખરી ઊર્જાની જેમ તું કુળવાળી થા. હે વનસ્પતિ, તારી સાથે જેમ એક એક પાન જોડાયેલું છે, એમજ આ નારી સાથે એક એક પુત્ર અને રધિ-ધન જનમ લો.

‘જેવો રીતે આદિ પ્રન્લપતિ પોતે અદિતિના ડેશ એળો ને તૈયાર કરે છે, નથી તેના મોટાં સૌભાગ્ય વધે છે, એજ રીતે હું આ વધૂને સીમન્ત સંસ્કાર કરાવું છું; જેથી તેની પ્રન દીર્ઘ જીવન મેળવે.

‘હું આ વધૂનાં સીમન્ત માટે રાકાદેવીને ઓલાવું છું. તે હેવી છેદરહિત સોયથી વધૂના સીમંત સંસ્કાર કરે; જેથી તે સો સો વર્ષ સુધી જીવનાર પુત્રને મેળવે.’

નારીને સહજ કુદરતી રીતે પ્રસવ થાય છે. પણ કયાંક ગર્ભનો અવરોધ થતો હોય, તો તે અવરોધ દૂર કરવા સોષ્યંતી હોમ કરવાનો છે, તે ભાવ આ મંત્રમાં જોવાને મળે છે.

‘કો’ક અન્નણ્યા દેવે ગર્ભનું પૂછું પકડી રાખ્યું છે; તેની પાસેથી ધાતા પ્રન્લપતિએ છોડાવી હીધું છે. હે અન્નણ્યા દેવ, હવે તું દૂર થા. આ પુત્ર હવે જનમ લેશે.’ માતાની ઝૂંટીની સાથે પુત્રની ઝૂંટીનો સંબંધ થાય છે. તે નાળ છૂટો પક્ખા પછી જ પુત્રનો જનમ થાય છે. ત્યાં કો’ક અવરોધ ભોલો થાય, તેને દૂર કરવામાં આવે છે.

પુત્ર જીતમં થતાં જ જીતકમ સંસ્કાર થાય છે. બાળકને ધી મધ્ય ચટાડવાના કામને ગળથૂથી કહે છે; તેને ધણું મહત્વ અપાય છે. દરશમે દિવસે બાળકને સૂર્ય કે ચંદ્રનાં દર્શન કરાવવામાં આવે છે. તેજ દિવસે પિતા નામ પાડે છે, તેને નામ કરણું સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. ત્રણ વર્ષોં ચૂડાકરણું-કેશ ઉતારવાનો સંસ્કાર આવે છે. આ સંસ્કારો મંત્ર સાથે કરવાના છે, જેનો આધાર ગૃહ્ણસૂત્રો છે. ગળથૂથી-મધ્ય ચટાડવાથી ખુદ્ધિ વધે, તે ભાવ આ મંત્રમાં છે:

૧ ‘તારી મેધા-પઠન અને અવણુની શક્તિને ભિત્ર અને વરુણ, અન્ધિ તેમજ કુમળની ભાગા ધરનાર હેવ અશ્વિનીકુમાર વધારો.’

સૂર્ય કે ચંદ્ર દર્શન માટે બાળકને ખણાર કાઢવામાં આવે છે, તેને નિષ્કમણ સંસ્કાર કહે છે. ચંદ્ર દર્શનનો આ મંત્ર છે:

૨ ‘હે ચંદ્ર, તારી સુંદર શોભન જ્યોતસના-ચાંદની છે; તેની અંદર હૃદય રહેલું છે. તું આ પ્રગાપતિ ઇપે હૃદયને ધારણું કરે છે; તે માનવતું હિતકારી છે; તેને હું અલિઝપે જણું છું. આ પુત્ર પર અકાળ મૃત્યુ જેવી આપત્તિ આવે નહિ, એ ભાવે ભારી આ પ્રાર્થના છે.

‘ચંદ્રમાં જે કાળું કલંક છે તે તો પૃથ્વીના હૃદયઝપે રહેલું છે. તેને હું જણું છું. આ પુત્રને કોઈ પાપ સંકર ન આવે. નામ કરણુના આ મંત્ર છે :

‘હે પુત્ર, તું ડોણું છે, કંઈ જતિનો છે. તું અમૃતરૂપ છે. ત્રીસ દિવસના બનતા માસમાં પ્રવેશ કર. સૂર્ય તને દિવસ પાસે સોંપે, દિવસ રાત્રિને, રાત્રિ અહો-રાત્રને, તે અર્ધમાસ-પક્ષને, તે માસને, માસ નાતુને, નાતુ વર્ષને, એ કંમે આ સૂર્ય સંવત્સર વર્ષ દ્વારા દીધ્ય જીવન અને વૃદ્ધાવરથા સુધી પહોંચતા જીવનની સોંપણું કરે.

વિવાહથી શરૂ કરી નવજીત બાલકના ઉપનયન સુધીના સંસ્કારો માતાપિતા દ્વારા બાલકને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપનયન સંસ્કારથી બાલક દ્વિજ બને છે અને તેનાં સંસ્કાર જીવન તે જીતે ધરે છે. એ દર્શિએ માતાપિતાનાં લગ્ન તે સંસ્કારોની શરૂઆત છે.

રાજ પરીક્ષતની આ કથા છે. તે રાજ્યમાં ચારે બાજુ ફરતો હતો. અને જ્યાં જ્યાં પ્રભાજનોની પીડા જુઓ, ત્યાં પહેંચ્યો જતો અને તે પીડા દૂર કરતો.

એક વખતે તેણું એક ગાયને રડતી જોઈ. તેના વાછડાને એક નિષાદ મારતો હતો. રાજાએ તેને રાકયો. એ ગાય તે પૃથ્વી હતી, વાછડો ધર્મ હતો. અને નિષાદ કલિ હતો. રાજાએ દ્યા લાવી, કલિને છાડી દીધો. -

એજ રાજ ફરીવાર શિકારે નાંકદ્યો. તે શાભિક ઝડપિના આશમે જરૂર પહેંચ્યો; ત્યારે તે ઝડપિ એકલા હતા અને ધ્યાનમાં ઘેઠા હતા રાજને ભૂખ તરસ લાગ્યાં હતાં; પણ તેની ખખર પૂછનાર કોઈ ન હતું. રાજને કોધ આવ્યો; ‘આ ધ્યાન શા કામનું’, જ્યાં અતિથિને આદર ન મળે’ અને તેણું ઝડપિના ગળે ભરેલો સર્વ વીઠી દીધો.

રાજ તો ચાલ્યો ગયો. નદીએ ગાંધેલ ઝડપિ પુત્ર શ્રુંગણીને ખખર પડી અને તેણું હાથમાં પાણી લઈ શાપ આપ્યો; ‘જેણું મારા પિતાને ગળે સાપ ભેળવ્યો; તેને સાતમે દિવસે તક્ષક કરડશો.’

તે શ્રુંગણી પિતા પાસે આવી રડવા લાગ્યોઃ તેથી ધ્યાન ધૂટી ગયું અને ઝડપિ જાગ્યા. તેમણે સાપને દૂર ફેંકી દીધો અને પુત્રને રડવાનું કારણું પૂછયું.

પુત્રે કહ્યું; ‘પિતાજી, તમારા ગળામાં સાપ જોઈ, મને રડવું આવ્યું. અરે, જે રાજ તમને હાર પહેરાવે તે, કેટલો

૪ પાચાની કેળવણી

મહાંધ કે તમારું અપમાન કરે, મેં તને શાપ આપ્યો.'

'અરે પુત્ર' શમીકે એક નિસાસે લીધો, 'તે સારું નથી કર્યું. શાપ હેવાથી તારા તપમાં ખામી આવી. હવે એક કામ કર; તે રાજને શાપની ખખર આપ.'

આ બાજુ રાજ રાજ્યમાં આવ્યો; ખાદું; પીધું અને આરામ કર્યો; ત્યારે તને પરતાવો થવા લાગ્યો. 'અરે, આ મેં શું કર્યું? મારા શરીરમાં કોધિઓ કલિ આવ્યો લાગે છે. મેં જે અધમ કામ કર્યું; તેનો મને બહલો મળવો જોઈએ.'

એજ વખતે શૃંગારે આવી, શાપની વાત કરી; તે રાજએ વરહાનની જેમ વધાવી લીધી. રાજ્ય રાજકુમારને સોંપી, તે રાજ ગંગાડીનારે એસી ગયો. અને શુક પાસે કથા સાંભળી. તે શાપની ખખર એક કશ્યપ નામના બાલણુને મળી. તે સંજીવિની વિદ્યા જણુતો હતો; પણ તે ધનનો દરિદ્ર હતો. તેને થયું, 'મારી આ વિદ્યા કામ આવશે'. લાલચને વશ થઈ, તે કશ્યપ ચાલી નીકળ્યો.

માર્ગમાં તને તક્ષક નાગ મહ્યો. તેણે પોતાની ઓળખાણ આપી, એક ઝૂંઝડાથી તણ્ણે એક ઝાડને બાળી નાખ્યું. કશ્યપે મંત્ર ભણી, પાણી છાંટી, ઝાડને લીલુંછમ બનાવ્યું. તક્ષકે તને જોઈતું ધન આપ્યું અને તને પાછો વાજ્યો. તે તક્ષકના કરડવાથી રાજનું સાતમે દિવસે મૃત્યુ થયું.'

આ એક પુરાણું કથા છે. ઋષિના પુત્રે શાપ આપ્યો; તે વાતને તેના પિતાએ વખાણું નહીં, પણ ઠપકો આપ્યો. આ બાજુ કશ્યપની પાસે વિદ્યા હતી; તેણે તથી રાજના પ્રાણ બચાવ્યા હોત; તો તે એક મોટું પુષ્ય ગણુત, પણ તને તો અર્થની પડી હતી. વિદ્યા બણ્યા; તો તે અર્થકરી જોઈએ. વિદ્યાથી સેવા, પરમાપકાર કે કલ્યાણ થાય, એ પરમાર્થનો માર્ગ, પૈસો કમાવવો, તે અંગત સ્વાર્થ ગણુયા.

જે કલિ રાજને અડી ગયો; તેજ કલિ ઋષિ પુત્રને અને કશ્યપને પણ અડકી ગયો લાગે છે અને આજે તો એ સાધારણ નિયમ થઈ ગયો છે કે, 'વિદ્યા કમાવવા માટે જે બણુવાની વિદ્યા અર્થકરી જોઈએ, પરમાર્થ માટે નહિ.'

હવે આ એક ઉપનિષદ્ધની કથા છે:

'એ ચાર બહુશુત ઋષિઓ રાજ અશ્વપતિને મળવા ગયા. તેને ત્યાં રાતવાસો કર્યો. સવારે તેમના આદર સત્કાર કર્યા અને રાજએ તેમને ધન સાધન આપવા જણ્યાયું, પણ તેમણે ધન સાધન લેવાની ના પાડી. રાજધન દૂષિત હોય અને તે લેવાથી આચારબ્રષ્ટ થવાય; એમ માનીને આ ઋષિઓ ના પાડે છે, પણ મારું ધન દૂષિત નથી; તે વિષે ખુલાસો કરતાં રાજએ જણ્યાયું:'

પાયાની કેળવણી

૧ ‘મારા જનપદ=રાજ્યમાં ચોર નથી, કંઝૂસ નથી, કે દાડિયો નથી. એવો કોઈ ગૃહસ્થ નથી, જેના ધરમાં અભિન ન હોય અને એવો કોઈ માણુસ નથી. જે વિદ્યાન ના હોય. કોઈ સ્વૈરી નથી પણી સ્વૈરિણી કયાંથી જ હોય.’

સામાન્ય રીતે રાજ્યમાં આવા તો અનેક બ્રહ્માચાર ચાલતા હોય; તેને કારણે રાજ્યધન દૂષિત હોય. તે લેવાથી ઋપિયોને પણ પાપના છાંટા ઉડે; એટલે તે ના પાડે, તે બરોખર છે, પણ રાજીએ ખુલાસો કર્યો. તેના ઉત્તરમાં જણ્ણાંયું:

‘અમે હાલ ધન સાધનની ધૂઢ્છાએ તમારી પાસે આવ્યા નથી. જે અર્થે પુરુષ આવે; તેનો તે અર્થ સચ્ચવાવવો જોઈએ. અમે હાલ વિદ્યા મેળવવા આવ્યા છીએ. અમારે વૈશ્વાનરની વિદ્યા જણુવી છે, તે તમે અમને જણ્ણાવો. તે રાજીએ ખીજે દિવસે સવારે આવવા જણ્ણાંયું.’

હાથમાં સમિધા લઈને તે ઋપિયો સવારના રાજ પાસે ગયા. આ ઋપિયો વિદ્યાના અધિકારી હતા; એટલે રાજીએ તેમને ઉપનયન આપ્યા વિનાજ વિદ્યા આપી.’

આ કથામાં ધન સાધન કરતાં, વિદ્યાને જાંચું સ્થાન આપ્યું છે. આ વિદ્યા અર્થકરી નથી, પણ તે પરમાર્થ અને મુક્તિ આપનારી વિદ્યા છે.

આ ઋપિયો હાથમાં સમિધા લઈને રાજ પાસે ગયા છે. એ સમિધા એક ચિહ્ન છે, પ્રતીક છે. ગુરુ અભિન જેવા તેજસ્વી છે, તેમનું જ્ઞાન સમિક્ષ-પ્રદીપ હોય અને તે સમિક્ષ જ્ઞાન શિષ્યને આપવામાં આવે, તો તે વધારે સમિક્ષ થાય. એમાં શિષ્યનો સાથ સહકાર જોઈએ.

ગુરુની પાસે શિષ્ય સમિધા લઈને જાય, તે પોતાની જ્ઞાનના રજુ કરે છે કે ‘ગુરુદેવ, તમે જે જ્ઞાન ઇપી અભિન ચેતાવ્યો છે, તેને હું ચેતાવેલો રાખીશ, તેને મારા અમર્થી સમિક્ષ રાખીશ, હું તેને ભૂલી જધશ નહિ, તેને ખૂઝાવીશ નહિ; તેની તમને ખાત્રી આપું છું.’

જેને વિદ્યા મેળવવી છે, તેણે નખ અને વિનયી બનવું જોઈએ. તેના આચાર અને વિચાર સરળ હોય; તે સત્યવાદી હોય. વિદ્યાના પ્રાપ્તિ માટે આ પ્રકારના અધિકાર મેળવી લેવા જોઈએ.

તે સત્યકામ જખાલ હતો. તેને વિદ્યા મેળવવી હતી, તે ગૌતમ ગુરુ પાસે ગયો. તેને પૂછ્યું. વત્સ, તારું ગોત્ર શું? તેણે જણ્ણાંયું. હું સત્યકામ જખાલ છું. મને ગોત્રની ખર્ચર નથી.

૨ તેની એ વાળી સાંભળી ગુરુએ જણ્ણાંયું. ‘વત્સ, તું સમિધા લાવ; હું તેને ઉપનયન આપીશ; તે સત્યને છોડ્યું નથી અને તેને ઉપનયન આપ્યું,’

આ કથામાં અધિકારની વાત ચર્ચાઈ છે. સાધારણ રીતે જોણે વિદ્યા મળવવી હોય; તે સહાયારી હોવો જોઈએ. જેના આચાર સારા નથી. તેને વિદ્યા અપાય, તેના તે ખરાળ ઉપયોગ કરે. વિદ્યા ભણું, અંગત લાભય સેવે અને સમાજને છેતરે.

આજની શિક્ષણ પ્રથામાં અધિકારનો વિચાર છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવી લીધા પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ મળે. આજના શિક્ષણમાં આચાર જોવાતો નથી. આવડત હોય અને ધન સાધન હોય, તો તે ગમે તે વિદ્યા મેળવી શકે. ઓકલી આવડત કામ આવે નહિ. આ શિક્ષણ ખૂઅજ અર્થાણ છે. નિર્ધનને તો જાંચી વિદ્યા મળતીજ નથી. ધન સાધન અર્થી જોણે વિદ્યા મેળવી; તે સમાજનું હિત શરીરે કરવાનો?

ગોટમ ઐંગ બનાવવાની વિદ્યા મેળવી અને તેને વાપરવાની કળા જણું લીધો; તથી સમાજનું બલું થશે? તેના એ વિદ્યા આખા સમાજને અને વિશ્વને ભયમાં મુક્ખી હે છે. તેના ઉપયોગ તે અંગત સ્વાર્થ પૂરતો કરવાનો.

પ્રાચીન કાળમાં વિદ્યા એક સંરક્ષાર ગણ્યાતો. તે માટે ધર છોડી ગુરુકુલમાં વાસ કરવો પડતો. ત્યાં ગુરુ પિતા અને વિદ્યા માતા ગણ્યાતાં. ગુરુકુલમાં વસતાં કુદુંઘાજન ગણ્યાતાં; વાઈએનના સ્નેહ સંખાંધથી ત્યાં બધાનાં સહવાસ થતા.

એ કાળે વિદ્યા સહજ સરળ રીતે મળતી. મોટા વિદ્યાર્થીઓ ભણુતા હોય; તેની સંગત નાના વિદ્યાર્થીઓ પણ ભણુતા થઈ જતા.

શુરૂસેવા કર્યી, માધુકરી-બિક્ષા લાવવી, વન-જંગલમાંથી સમિધા વીજી લાવવી, નાદી પરથી પાણીનો ધડો ભરી લાવવો. એ બધાં કાર્યો વિદ્યા મેળવવાનાં અંગ ગણ્યાતાં. ધન-સાધન વિના પણ સારી ઉત્તમ વિદ્યા મળી શકતી.

ગુરુકુલમાં ધનિક અને નિર્ધનનાં બાળક જુદ્દાં તરી આવતાં નહિ. ચુહામા જેવો વિદ્યાર્થી^૧ પછું શિષ્ય બને અને કૃષ્ણ તેના હાથ નીચે ભણે. દ્રોણ અને દુપદ ગુરુકુલમાં એક સાથી તરીકે રહે. ત્યાં વિદ્યા મેળવવાનો ઝોં નહિ; ભણુવા માટે ગોખવાનું નહિ. કોઈ ભાર લાહવાનો નહિ. એ સાચું શિક્ષણ ગણ્યાતું; જે જીવનનો એક ઉત્તમ સંરક્ષાર ગણ્યાતો હતો. આ વિદ્યા-શિક્ષણ મેળવવામાં આચાર્ય^૨ વિનોદા ભાવેની વિચાર સરળું એક ઉત્તમ આદર્શ રજુ કરે છે;

૧ ‘આપણી અંદર જેનાં ખોજ પડેલાં હશે; તેનાં જ શિક્ષણ આપણુંને બહારનાં વિશ્વમાંથી મળવાનાં છે. દરેકને આનો અનુભવ થાય છે. આપણે આટ આટલા વિષયો શાખાઓ છીએ, અંથે ભણુંએ છીએ, વિચારો સાંભળાએ છીએ, ચીજું પદાર્થો જોઈએ છે; તે બધું તો આપણું કાંઈ યાદ રહેવાનું છે! સારાંશ એ છે

^૧ વિનોદાકે વિચાર પૃષ્ઠ ૧૯

પાયાની કેળવણી

કે, બહારના જગતથી આપણે જે કંઈ શીખાએ છીએ; તે બધું ભુલી જવાય છે. તેને બદલે એકલા સંસ્કાર બાકી રહો જવાના.

‘શિક્ષણનો અર્થ’ એ છે કે, જાણુકારી નાશ પામી જય; એ પછી બચેવા સંસ્કાર-જાપ જાડે, તે તેનું કારણ ઉપર બતાવ્યું છે. જે આપણું અંદર નહિ હોય, તે બહારથી આવે, તે બને નહિ. બહારનું શિક્ષણ એ કોઈ સ્વતંત્ર કે તાત્ત્વિક પદાર્થ નથી; તે અલાવડ્યે છે.

આજે તો આપણે વિદ્યા (શિક્ષા)ના ભાવ બેહદ વધારી દીધા છે. ‘આને કારણે આપણું આજની શિક્ષણ ગ્રણુંની અત્યંત અસ્વભાવિક, વિપરીત અને દુરાગઠો થઈ છે.

જ્યાં એકાદ બાળકની યાદુંદિત જરા તેજ લાગી કે; તેને વધારે યાદ રાખવા ઉત્સાહિત કરવાના. તે આખતમાં તેના આપ અધોરા થઈ જવાના ! આ બાળકના મગજમાં કેટ કેટલું ઢાંસાં ઢાંસાને ભરવામાં આવે છે, તે વિષેનો તેને કોઈ વિવેક-વિચાર હોતો નથી. પાઠશાળાની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પણ આ નાંતિ નિર્ધારિત થઈ છે.

આર્થી ઉલ્લંઘન ને વિદ્યાર્થીના યાદ મંદ હોય; તેની તરફ ધણીજ બેદરકારી રાખવામાં આવે છે. હેંશિયાર મનાતો વિદ્યાર્થી જેમ તેમ કર્શને કોલેજ સુધી પહોંચ્યો જય છે અને ત્યાં પાછળ પડી જય છે. ધારોકે કોલેજમાં કદાચ પાછળ ન પડે, તો પછી આગળ ઉપર વ્યવહારમાં તે નકામો સાબિત થવાનો. તેનું એકજ કારણ છે કે, તેની પર અનહદ આર લાભવામાં આવે છે,

બોડો તેજ હોય અને સારી રીતે ચાલતો હોય, તો તેને વતાવવો જોઈએ નહિ. હવે જેને બદલે ‘બોડો તેજ છે ન.. લગાવો ચાખૂક’ એ નાંતિયાં શું થાય ? બોડો ભડકી જય. એ જાતે ખાડામાં પડે અને માલાંકનેય પાડે. આ જાતની બેવકૂફીની અને જંગલી નાંતિ રાષ્ટ્રીય શાળામાં તો નહાંજ ચાલવા હેવા જોઈએ.

સાચી હક્કીકત તો એ છે કે, જ્યાં વિદ્યાર્થીને ભાન થાય કે, તે શિક્ષણ લઈ રહ્યો છે. તે શિક્ષણનો આનંદજ સમૂળગો ચાલ્યો જય. નાનાં બાળકોને કહેવામાં આવે છે કે, બેલકૂદ સારી કસરત છે. તેનું રહસ્ય આ કે ? બેલકૂદ કરતાં કરતાં કસરત થઈ જય છે; પણ કસરત કર્યાનું ભાન તેને થતું નથી. બેલ કરતાં, આજુ-બાજુનું આખું જગત ભૂલાઈ જય છે. બાળક એકર્ષણ બની, અદૈતનો. અનુભવ કરે છે. તેને દેહનું ભાન પણ રહેતું નથી. ભૂખ, તરસ, ચાક, જખમ, એ જાતની કોઈ પીડા તેને લાગતી નથી.

દૂકમાં, બેલકૂદ આનંદ આપે છે. કસરત કરી લાધા, એ પ્રકારના કર્ત્વનું ભાન તેને જંગતું નથી. આજ નિયમ શિક્ષણમાં લાગ્યુ કરવો જોઈએ. શિક્ષણ એક કર્ત્વ છે, એ ભાવ બનાવટી છે. શિક્ષણ આનંદ છે; એ ભાવ કુદરતી છે અને એ ભાવના તેજસ્વી છે.

આજે તો ‘શિક્ષણ આનંદ છે’ કે ‘શિક્ષણ કર્તવ્ય છે’ એ બંને ભાવનાઓ વીસરાતી જય છે. ‘શિક્ષણ દંડ છે, એ ગુલામીનો ભાવ વિદ્યાર્થીઓમાં આજે તો જોવાને મળે છે.

વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ એવું આપવું જોઈએ કે, તેને લાગે જ નહિ કે, હું શિક્ષણ લઈ રહ્યો છું, એટલે કે તે સહજ, સ્વાભાવિક હોવું જોઈ એ.

પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રથામાં વિદ્યા સહજ, સ્વયંભૂ ભળતી, તે વિષેની આ ઉપનિષદ કથા દાખલો પૂરો પાડે છે :

‘હે વત્સ, તું સત્યથી વેગળો ગયો નહિ, માટે તને હું વિદ્યા પાસે લઈ જઈશ.’ એમ સત્યકામને ગૌતમે કહ્યું અને તને ઉપનિષદ સંસ્કાર આપ્યા. તે પછી ગુરુએ પોતાની ગોશાળામાંથી ચારસો દૂધણી ગાયો કાઢી અને શિષ્યને કહ્યું :

‘હે સોમ્ય, આ ગાયોની સાથે જ.

ગુરુની આજા પ્રમાણે શિષ્ય જવા તૈયાર થયો, ત્યારે ગુરુએ જણાવ્યું : ‘ગાયો હન્નર ન થાય, ત્યાં સુધી તારે પાછા આવવાતું નહિ.’ એ પ્રમાણે થાડાં વર્ષો સુધી તે સત્યકામ અરણ્યમાં રહ્યો. તે દરમિયાન ગાયોની સંખ્યા એક હન્નર સુધી પહોંચી.

તેની પાસે આવીને ઝડપબે (બળહે) કહ્યું : ‘સત્યકામ’ ‘હાં, ભગવન્’ તેણે જવાબ આપ્યો. તને બળહે જણાવ્યું : હે, સોમ્ય, અમારી સંખ્યા હન્નર સુધી પહોંચી ગઈ. તું અમને ગુરુકુળ પહોંચાડ. તે પ્રમાણે તે તૈયાર થયો, ત્યારે તે ઝડપબે તને અહિ-વિશાળ જગતના એક ચરણુનો એધ આપ્યો. અહિનાં ઠીના, હંસે ત્રીજા અને ભગરે ચોથા ચરણુનો એધ આપ્યો.

હન્નર ગાયોની સાથે સત્યકામ ગુરુકુળ પહોંચ્યો. અને તેણે આચાર્યને પ્રણામ કર્યા, ત્યારે આચાર્યે જણાવ્યું : ‘હે સોમ્ય, તું અહિજ્ઞાની જેવો લાગે છે, તને આ શિક્ષણ કોણે આપ્યુ?’ તેના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે, ‘જેમણે મને શિક્ષણ આપ્યુ’, તે માનવો કરતાં જુદા હતા. મને તો આપ ભગવાન સારી રીતે ભણાવો. મેં આપના સંજજનોથી સંભલ્યું છે કે,

‘જે વિદ્યા આચાર્ય પાસેથી મળે, તે વિદ્યા ધણી સારી સ્થિતિએ પહોંચાડે.’ તે પ્રમાણે તને વિદ્યા આપવામાં આવી.

આ તો એક દાખલો છે. સત્યકામ વર્ષો સુધી અરણ્યમાં રહ્યો. દૂધણી, પાતળી ગાયો. તને આપવામાં આવી અને તેણે ગોસેવા કરી. તને મન ગાય એ જ અહિ અને તેની સેવા તે અહિચર્ય પ્રત. ગાયોની સાથે રહેવામાં તેણે આનંદ મેળવ્યો. અરણ્યના એક એક પદાર્થ સાથે તેણે પરિચય સાધ્યો. ઝડપલને તેણે એકલો.

પાયાની કેળવણી

સાથીદાર ન ગણ્યો. પોતાનો આચાર્ય ગણ્યો. તેણું આકાશમાં ઉડતા હંસ સાથે અને જલમાં રહેતા ભગરની સાથે મિત્રતા સાધી અને તેમની પાસેથી શિક્ષણ મેળવી લીધું.

જે ગુરુકુળમાં તેને ઉપનયન સંસ્કાર આપવામાં આવ્યા; તે ગુરુકુળથી ધણે દૂર એકલવાસ તેણું સ્વીકારી લીધો. તેમાં તેને કંટાણો ન આવ્યો. તેણું ધીરજ પણ શુમાવી નહિ. ગુરુ માટે જે આદરભાવ જગ્યો હતો, તે ગુરુથી દૂર રહેવા છતાં ધરચો નહિ; પણ વધારે થતો ગયો. તેને હૈયે અદ્ધા જગ્યી હતી કે, ગુરુએ મારા હિતનો વિચાર કરી આજા આપી છે અને તે આજા પાળવામાં તે જરા પણ ઉગ્યો નહિ.

ખીને વિદ્યાર્થી તા ગુરુની આજાને શિક્ષા માની લેત, એક દંડ કર્યો હોય; એવું માની લેત અને તે જીવનનો આનંદ શુમાવી ઐસત. તેણું કુદરતના પદાર્થી પાસેથી વિદ્યા મેળવી, અલનું જ્ઞાન મેળવ્યું; પણ તે જ્ઞાનની સાથે વિવેક અને વિનય જોઈએ, એ જ્ઞાન તો માનવ ગુરુજ આપે, એ અદ્ધા તેની અઠલ હતી અને તથી તેની વિદ્યા ફળીભૂત થછ. તે પણ એક મોટો આચાર્ય બન્યો.

દરેક માનવે સમાજમાં રહેવાનું છે અને તેણું જ્ઞાનની સેવા કરવાની છે. આ સેવાત્રત જીવનનો પાયો છે, એ જુનિયાદી તાલીમ છે, માટે તેને અહિચ્છા વ્યક્તિ કર્યું છે. જેને ઉપનયન આપવામાં આવે, તેણું આ વ્યક્તિ પાળવાનું છે. માતાપિતાથી તેનો પહેલો જન્મ થયો છે. આ તેનો ખીને જન્મ છે. તે આ સંસ્કાર લઈને દ્વિજ બને છે અને તેને ગુરુ પાસેથી વિદ્યા મળે છે. તે વિષે આ ઝડપ જણાવે છે :

૧ ‘અહિચ્છારીને ઉપનયન આપનાર આચાર્ય તેને પોતાની પાસે ગર્ભની જેમ સાચવે છે. જેમ ગર્ભને ઉદ્દ્રમાં રાખવામાં આવે, એ રીતે આચાર્ય તેને પોતાની પાસે વ્યક્તિ સુધી રાખે છે. તે અહિચ્છારીને ઉપનયન સંસ્કાર મળ્યું, ત્યારે તેનાં દર્શાન કરવા માટે બધા દેવો આવી પહોંચે છે.’

આ ઝડપા અહિચ્છારીને દ્વિજ હોવાનું જણાવે છે. જેમ માતાપિતાથી તનનાં ધડતર થયાં; એમ જ ગુરુથી મનનાં ધડતર થાય છે. તન સારાં હોય અને મન શુદ્ધ હોય; તે માનવ સેવા કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે. તેનાં તેજ ઝળકી જુદે છે. તે જન જનની સેવા કરવામાં લાગી જાય છે. તેનો આ જન્મ સેવા માટે છે; પરંતુ તે પહેલાં તેણું સારી વિદ્યા મેળવી લેવી જોઈએ.

વિદ્યા તો અંદરની આંખ છે, દ્વિબ્યક્તું છે; તે ખુલે નહિ તો એકલી આંખે કશું દેખાય નહિ. જે માણુસ ભણ્યો નર્થી, તે આંખ હોવા છતાં આંધળો છે. તેની આંખે અજાનનાં પડળ જમેલાં છે; તેને ગુરુ વિદ્યા આપી દૂર કરે છે. એ

અજ્ઞાન ત્રણું પ્રકારનાં છે, આટે અહીં ત્રણું રાત્રિઓ જગ્યાવી છે. પહેલું અજ્ઞાન બહારના જગતનું, ખીજું પોતાના શરીરનું અને ત્રીજું શરીરમાં વસતા આત્માનું છે. એકલું ભૌતિક શાન કે એકલું આત્મજ્ઞાન કામ નહિ આવે. ભૌતિક, દૈહિક અને આત્મિક અજ્ઞાન દૂર કરવાનું કાર્ય ગુરુજ્ઞનનું છે. તે કૃપા કરી શિષ્યનું અજ્ઞાન દૂર કરે છે. તેના શરીરે વિદ્યાનાં તેજ ઝળહળો ઉઠે છે અને તેનાં કાર્ય દીપી ઉઠે છે. તેની સેવાથી સર્વ જન રાજ થાય છે.

આમ અહીં શિક્ષણનું મુખ્ય કાર્ય આ છે : શરીર શિક્ષણ આરોગ્યની ચાવી છે. ખૌદ્ધિક શિક્ષણ ઉદાર આત્મભાવ જગાડે છે અને સમાજ શિક્ષણ માનવની સેવા કરવાના ભાવ જગાડે છે.

આપણું ગૃહ્ણસ્ત્રોમાં વેદની જુદી જુદી શાખાઓ પ્રમાણે ઉપનયન સંસ્કારની વિધિઓ બતાવી છે. જે વેદની શાખાનો અલ્ફારી હોય; તેને તે વેદનાં વિધાન પ્રમાણે ઉપનયન સંસ્કાર આપવામાં આવે છે. ચાર વેદની મુખ્ય ચાર શાખાઓ પ્રમાણે આ સંસ્કાર આપવામાં આવે છે, તેમાં પોતપોતાની પ્રણાલિકા સાચવવાની ખૂબજ ચીન્દ રાખવામાં આવે છે.

ઉપનયન એક સંસ્કાર છે, તેની અંદર ચાર અવાંતર સંસ્કારોનો સમાવેશ થાય છે. સામવેદનાં અધ્યયન કરનાર અલ્ફારીને પહેલાં મેખલા બાંધવામાં આવે છે, તેની સાથે કૌપીન ધારણ આવી જય છે. તે પછી તેને જનોઈ-યજોપ્વીત પહેરવે છે. તે અલ્ફારીને ભૂખરા રંગનાં વસ્ત્ર કે કૃષ્ણાનિન પહેરવે છે અને તે પછી તેને હાથમાં દંડ આપવામાં આવે છે.

આમાંનો પહેલો મેખલા સંસ્કાર મહત્વનો છે. તેને મૌંજ બાંધન પણ કહે છે. મુંજ ધાસની દોરી-મેખલા કેડે બાંધવામાં આવે છે. કંદોરો પહેરવાનો રિવાજ આની છાપ છે. આ મેખલાને મર્યાદાનાં પાલન કરવા અને સેવા કરવાના પ્રતીક તરીકે ગણ્યાવી છે.

૨ ‘ત્રણ તારવાળા સુતરના કે મુંજ વગેરે ધાસના બનેલા ત્રણ દોરાને વણીને ગાંડ વાળી અને તેને કેડ પર જમણી બાજુઅથી વીંટવી. જનોઈને પણ એજ રીતે ત્રણ દોરાથી વણુંને ખલા પર ધારણું કરવાની છે.

જનોઈનુંજ મૂળ નામ યજોપ્વીત છે. જેને યજાનાં કાર્ય માટે પહેરવાનું જગ્યાવ્યું છે.

જેમ જનોઈને યજોપ્વીત કહે છે, એમ જ તેને અલ્ફસુત્ર પણ કહે છે. વેદના મંત્રોને અલ્ફ કહે છે, તે અણવા માટે સૂત્ર ધારણું કરવાનું સૂચન છે. જેમ યજ એ સમાજ સેવાનું એક પ્રતીક છે, એમજ અલ્ફ પણ એક રીતે સમાજનું દર્શાન છે.

પાયાની કેળવણી

જેની દર્શિ ઉદ્દાર છે, વિશાળ છે, તે અલ્લાનાં સર્વમાં દર્શાન કરે છે. એ ઉદ્દાર દર્શિ કેળવવા આ અલ્લસૂત્ર ધારણ કરવામાં આવે છે.

દંડ ધારણ એ રક્ષણનું પ્રતીક છે, સાથે સાથે તન અને મનને દમનમાં રાખવાનું પણ પ્રતીક બને છે. જોણે મનના સંયમ પાલ્યા નથી, તે બહારના દંડ ધારણ કરી શું કરવાનો? આવું કટાક્ષવચન પણ બોલાય છે. તે સાથે કૃષ્ણાજીન વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો વિધિ છે. સામાન્ય રીતે અહીં કૃષ્ણમૃગનું ચર્મ લેવામાં આવે છે; પરંતુ તે એક રીતે ગણુવેશનું ચિહ્ન છે. સેનાની તાલીમ લેનાર સૈનિક એક સરખે. સાહો ગણુવેશ ધારણ કરે; એજ રીતે એક શાખાના કે એક ગુરુ-કુળના વિદ્યાર્થીઓ એક સરખે. ગણુવેશ ધારણ કરે, એ ભાવના જોવાને મળે છે. આ ભાવનો એક પ્રાચીન શ્લોક જોવાને મળે છે :

અજિનં સર્વ દૈવત્યમ् એન્દ્રો દષ્ઠ ઇતિ સ્મૃત:

સાવિત્રીં મેખલામાહુસ્તસ્માત् સર્વાણિ ધારયેત् ॥ ગોલિલ ગૃહ્ણસૂત્ર પરિશિષ્ટ શ્લોક ૪૬

સર્વ દેવોની એકતા અજિન બતાવે છે, ત્યારે દંડ ધન્દના સામર્થ્યને સૂચવે છે અને મેખલા ગાયત્રી-સાવિત્રીનાં ઇપ છે, એ ભાવે ત્રણ બસ્તુઓ ધારણ કરવી.

અહીં મેખલાને સાવિત્રીનું ઇપ આપીને જનોધી અને મેખલાને એક ગણી લેવામાં આવે છે. તે પછી તો મેખલાને બદલે જનોધ શરીર પર રહી ગઈ છે.

સામવેદી ઉપનયન સંસ્કારના મંત્રો છાંદોઽય આલણુમાં છે. તેનાં વિધાન ગોલિલ અને ખાદ્વિર ગૃહ્ણસૂત્રોમાં છે. બંનેમાં કુમ એક સરખે. છે.

^૧ વેદ ભણુવા માટે આલણુને આઠમે, ક્ષત્રિયને અગિયારમે અને વૈશયને બારમે વષે ગુરુકુલમાં આચાર્ય પાસે લઈ જવો; વેદ વિદ્યાની સાથે સાથે વ્રત અને અને નિયમોનાં પાલન આવી જય છે.

જે દ્વિસે આ સંસ્કાર આપવાના હોય; તે શુલ મુહૂર્તે સવારે હળમત કરાવી, સ્નાન કરાવી, બાળકને નવાં શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરાવવાં; હાથે કંકણું બાંધવું, માથે ઝૂલોનો સુગટ પહેરાવવો; તેને દહીં લાત ખવડાવવા. તેના હાથે હોમ કરાવી, અર્જિનમાં સમિધા મુકાવવી. તે બાળકનો વિદ્યાર્થી તરીકે સ્વીકાર કર્યા પછી આચાર્ય તેને મેખલા, જનોધ, અજીન અને દંડ આપે છે. એ પછી તે ગુરુ એંકાર અને ભૂસુંવઃ સ્વઃ ત્રણ મહાવ્યાહૃતિઓની સાથે ગાયત્રી સાવિત્રી મંત્રનો ઉપદેશ આપે છે. આ માટે પહેલાં અલ્લચારી હાથ નેડી પ્રણામ કરી ગુરુ પાસે ગાયત્રીમંત્રના ઉપદેશની માંગણી કરે છે. તે સાંજે અજિનની પ્રદક્ષિણા કરી, વિદ્યાર્થી એક સમિધા મુકે છે.

તે પછી અરહોમ થાય છે. બીજે દિવશે અહિયારી ગુરુની આજા લઈ માધુકરી લિક્ષા માંગવા નીકળે છે. પહેલી લિક્ષા માતાની પાસે; તે પછી બીજા સંખ્યાનેની પાસે. એ માધુકરી લિક્ષા ગુરુને ધરીને, તેમની આજા પ્રમાણે લેવાની છે.

જેને ઉપનયન આપવાનું છે, તે બાલક અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય અને ચંદ્ર એ ચાર દેવોની આજા લે છે. તે ચાર દેવો તેના અહિયર્યતના રક્ષક છે. પહેલા મંત્રનો ભાવ આ પ્રમાણે છે:

૧. હે વતપતિ અગ્નિ, હું જે વ્રતનાં આચરણ કરીશ, તે વિષે તમને કહું છું. તમારી કૃપાથી હું તે વ્રતનાં આચરણ સારી રીતે કરી શકું, તે વ્રતથી હું સમૃદ્ધ થાડિં. હું અનુત્ત જૂડ છોડી, સત્યને મેળવી લઉં, એ વ્રત છે, સ્વાહા.

ગૃહસ્કુત્રોને અતુસરી આ અરહોમ ગણ્યાય છે અને તેના હેવ ધન્દ બધાં વ્રતોના અધિપતિ ગણ્યાય છે.

પહેલા મંત્ર પ્રમાણે બાકીના ચાર મંત્રો છે; તેમાં અગ્નિને સ્થાને ક્રમશાખાયો, સૂર્ય, ચંદ્ર અને વ્રતાનાં વ્રતપત્રે (ધન્દ) સંખોધન બધાયાય છે.

૨ આ વિષે એક વિચારણા આ રીતે રજુ થઈ છે:

‘ઉપરના મંત્રોમાં અતિનિ, વાયુ. સૂર્ય, ચંદ્ર, જગ અને પ્રાકૃતિક શક્તિઓને એટલા માટે વ્રતપતિ કહેવામાં આવ્યાં છે કે, તેઓ સ્વાર્થ રહિત તથા અવસાદ (શાક) રહિત બની, સેવા કાર્યના પથદર્શક બને છે. તેમનાં નામનો ઉત્સ્લેખ કરી, અહિયારીને તેમનાં અતુકરણું કરવાનો ઉપરેશ આપવામાં આવ્યો છે.

‘ખીજું, જ્યારે અહિયારી એ દેવોને સંખોધીને પ્રતિશા કરે છે, ત્યારે તે દેવો અને પ્રાકૃતિક શક્તિઓને પોતાની સામે જુઓ છે. તેથી તે પોતાની પ્રતિશા ભૂલી શકતો નથી. જ્યારે જ્યારે અહિયારી એ દેવોને જુઓ કે તરતજ તેને પોતાની પ્રતિશાનું રમરણ થાય છે અને તેનું પાલન કરવામાં તે દ્રદ્ધિત બને છે.’

અરુ હોમ પછી આચાર્ય અહિયારીની સામે નોંધ, આ મંત્રનો જ્યારે કરે છે:

૩ ‘હે વતપતિ અગ્નિ વગેરે દેવો, તમારી કૃપાથી અમે આચાર્યો, ઉપનયન-મેળવવા આવેલ બાળકની સાથે સંગત થઈએ. એ સાથ સહકારમાં બાળક અમારી સાથે ભળી જાય, એવી પ્રેરણા આપજો. આમ આચાર્ય અને વિદ્યાર્થીની સાથે પરસ્પર સહકાર ચોન્ય, તો બીજાએ તરફથી કોધ જતનાં સંકટ જિલાં થાય નહિ

૧. છાંદોઅય પ્રાક્ષણ ૧, ૬, ૧૦, ૧૩ વાજસની સંહિતા ૧, ૫, તૈત્તિરીય સંહિતા ૧, ૫; ૧૫ મૈત્રાયણી સંહિતા ૪; ૬, ૨૪ ગૃહસ્કુત્રો છિરણ્ય કેશી ૧, ૭, ૮ ગોલિલ ૨; ૧૦, ૧૬ ખાદ્ર ૨, ૪, ૭ જૈમિનીય ૧, ૧૨
૨. અભોપનીત સંસ્કાર રહસ્ય પૃષ્ઠ ૭૬ ૩. છાંદોઅય પ્રાક્ષણ ૧, ૬, ૧૬ ગૃહસ્કુત્રો ગોલિલ ૨; ૧૦, ૨૦ ખાદ્ર ૨, ૪, ૧૧ જૈમિનીય ૧, ૧૨ આપસ્તંખ ૨, ૩, ૧, માનવ ૧, ૨૩, ૨,

પાયાની કેળવણી

અને પરસ્પરના સહચાર અને સંચાર વ્યવહાર સરળ બને. આ રીતે અલચારી સ્વરિત - સારી રીતે વિદ્યા મેળવી લે.''

આ પછી અલચારીનો હાથ પકડી આચાર્ય આ મંત્ર લખે છે :

૧ 'હે અલચારી, તારે હાથ અત્યારે મેં જાલ્યો છે; તે હાથ પહેલાં અભિન, સવિતા અને અર્થમાં નામના દેવેશે જાલ્યો હતો. તારે જે બધાં કાર્ય નિત્ય જગડક રહીને કરવાનાં છે; તેને કારણે તું મિત્ર - સ્રૂત્ય છે અને અભિન તારા આચાર્ય છે; અર્થાત જેમ અભિન અને સ્રૂત્ય સાથે રહે છે, એમ આપણે બંને સાથે રહીએ.'

આ પછી બાલક ઉપનયન માટે પ્રાર્થના કરે છે :

૨ 'હે આચાર્ય, મેં અલચાર્ય વ્રતને પ્રાપ્ત કર્યાં છે. હવે આપ મને ઉપનયન આપો.'

અહીં વેદ - વિદ્યા ભણુવા વિદ્યાર્થી ગુરુ પાસે રહેવાની વિનંતિ કરે છે. અને તનો સ્વીકાર કરી. ગુરુ તેને વિદ્યાની પાસે લઘ જય છે. એ રીતે ઉપનયનની વાય્યા અહીં જોવાની મળે છે.

૩ કો નામાસિ તાર્દં નામ શું? અસૌ નામાસ્મિ ભાર્દં નામ આ. આ સંવાદ પછી આચાર્ય તનો હાથ પકડી પૂર્વ દિશા તરફ તેનું સુખ રખાવીને તેની નાલિનો સ્પર્શ કરે છે : ૪ હે વત્સ, સ્રૂત્યને અનુસરી ઉભો રહે. હે નાલિ, તું હેહ ધરનાર પ્રાણોને ગુંથનાર - અંથિ છે, માટે આ અલચારીને છોડી દ્ધશ નહિ. હું તને તેની સોંપણી કર્દાં છું.

તે નાલિની અંદર અહુર નામનો કુર વાયુ રહે છે. તેની સોંપણી કરવાર્થી, તે પણ અલચારીનાં રક્ષણુ કરે છે. બધા રોગોનું મૂળ વાયુપ્રકોપ છે, જેનું ઉત્થાન નાલિ છે. તે નાલિમાં રહેતા વાયુને શમાવવાર્થી નીરોગી રહેવાય છે. તેજ રીતે હૃદયમાં વસતા કૃશાન - કૃશાનુ અભિન. અને શરીરને પ્રેરણા આપતા પ્રજપતિ અને હેવ સવિતાને પણ સોંપણી કરવામાં આવે છે.

આ દેવાર્થી જીવનમાં નવી પ્રેરણા અને તાજગી મળતાં રહે છે. પહેલાં તનતું આરોગ્ય સચ્ચવાય, તે સાથે મનની સ્વરસ્થતા જગ્યવાય, તો જન - જનાર્દનની સેવા સારી રીતે થાય; એ ભાવે અહીં આચાર્ય અલચારીને બધી રીતે સ્વરસ્થ, નીરોગી

૧. છાંદોષ્ય પ્રાક્ષણ ૧, ૬, ૧૫ ગૃહ્યસૂત્રો આપસ્તંખ ૨, ૩, ૪ જૈમિનીય ૧, ૧૨ ગોલિલ ૨, ૧૦, ૨૦.
૨. છાંદોષ્ય પ્રાક્ષણ ૧, ૬, ૧૬ ગોલિલ ૨, ૧૦, ૨૧ જૈમિનીય ૧, ૧૨ પારસ્કર ૨, ૨, ૬ આપસ્તંખ ૪, ૧૧, ૧ ૩. છાંદોષ્ય પ્રાક્ષણ ૧, ૬, ૧૭-૧૮ વાજસની સંહિતા ૭, ૨૬ શાંખાયન ૨, ૨, ૪ ગોલિલ ૨, ૧૦, ૨૨ ખાદ્યર ૨, ૪, ૧૨ જૈમિનીય ૧, ૧૨. ૪. શતપથ પ્રાક્ષણ ૧૧, ૩, ૩.

અને ઉત્સાહિત કરે છે. વિદ્યા મેળવવા માટેની આ પૂર્વ તૈયારીએ છે. આ પછી આચાર્ય અહ્લચારીને કેડ પર મેખલા પહેરાવે છે અને તે સાથે જનોઈ પણું પહેરાવે છે. અહીં મેખલાના મંત્રો છે, પણું ઉપવીતનો મંત્ર બીજેથી લેવાનો છે.

ગુરુકુળમાં નિવાસ કરનાર દરેક વિદ્યાર્થીને નિયમ પાળવાના હોય છે, તને આદેશ આચાર્ય આ સમયે આપે છે. ૧ ‘હે અહ્લચારી, તું સમિધા અભિનમાં રાખ, આ ચમસ લે, કર્મ કરતો રહે અને દિવસે ઊંઘતો નહિ.’

એ કાલે અભિન ચેતતો રાખવાનું કામ મહત્વતું ગણ્યાતું. એમાં સમિધા ન નંખાય, તો અભિન ઓલવાઈ જય. અહીં ફક્ત લાકડાંથી ચેતતો અભિન નથી લેવાનો. શાન પણું અભિન છે, જેને સદા ચેતતું રાખવાનું છે. જે વિદ્યાર્થી જગરૂક અને સાવધાન રહી બણેલી વિદ્યા યાદ ન રાખે, તો બણેલું ભુલાઈ જય. આ સમિધા વિષેની એક સુંદર કથા અહ્લવાદીએ રજૂ કરી છે :

૨ ‘સૃષ્ટિની રચના થયા પ્રધી, અહ્લ પ્રજાપતિએ મૃત્યુને પ્રજનનો સોંપી દીધાં પણું અહ્લચારીને આપ્યો નહીં. ત્યારે મૃત્યુએ જણ્યાંયું, મને આમાંથી પણું થોડો ભાગ મળવો જેઠેએ. ત્યારે તે પ્રજાપતિએ જણ્યાંયું; જે રાત્રિએ આ અહ્લચારી સમિધા ન લાવી આપે, તે રાત્રિએ તારે તનો ભાગ લઈ જવાનો.

આ રીતે જે રાતે અહ્લચારી સમિધા ન લાવે, તે રાતે તેના આયુનો ભાગ મૃત્યુને મળે છે. આથી અહ્લચારીએ રાજે રોજ સમિધા લાવવી, જેથી તેના જીવનમાંથી મૃત્યુ ભાગ પડાવી ન જય.

જેમ કરવેરો ભરવા માટે પ્રજનનોને ફરમાન કાઢવામાં આવે છે, પરંતુ કેટલાક જનોનો કર માઝ કરવામાં આવે છે, એવી જ રીતે સામાન્ય પ્રજનન ભરણું ન વશ થાય છે, પરંતુ અહ્લચાર્ય વ્રત પાળવાનાર અને અભિનનાં સેવન કરનાર અહ્લચારીને દીર્ઘ જીવન મળે છે, એ તાત્પર્ય અહીં જેવાને મળે છે.

આને તો મેખલાનું સ્થાન જનોઈએ લીધું છે, પણું મેખલા અને તેના આધારે કૌપીન પહેરવાથી જીવનમાં સાદાઈ, સરળતા અને સંયમ જગે છે, એ ભાવ મેખલા માટેના આ એ મંત્રોમાં જેવાને મળે છે :

૩ ‘આ હૈવી મેખલા સુલગા છે, તે તો આપણા પ્રાણું અને અપાન બંનેને બળ આપનારી છે. તે તો બધાં પાપ અને સંકટ હરનારી છે અને પવિત્ર વર્ણને શુદ્ધ કરનારી છે. આવી મેખલા આપણી પાસે આવી પહોંચી છે.

‘હે કલ્યાણી મેખલા, તું ઋત-ઋજુ સરળ નિયમોનાં પાલન કરનારી છો. વિધન કરનારા રાક્ષસોનો નાશ કરનાર છો. શત્રુઓના ધા સહન કરી, તેમને પરાજ્ય,

આપનાર છો. હે મેખલા, તું મારે શરીરે ચારે બાજુ વીંટાઈ જા. અમે તને ધારણું કરીએ છીએ, તને કારણે અમારી ઉપર કોઈ રીસ કરે નહિ, મારે નહિ.'

મેખલા વિષેનું રહસ્ય એક વિચારક આ રીતે રજૂ કરે છે :

૧ 'મેખલા સંસ્કારના ઉદ્દેશ્ય સાથે મેખલાનું સ્વરૂપ તથા જે અંગ ઉપર મેખલા ધારણું કરવામાં આવે છે; એ બંનેનું સામંજ્સ્ય સ્વાભાવિક લાગે છે. કમરપટો અથવા કમરથંધને મેખલા કહેવામાં આવે છે. વધારે મહેનતતું કામ કરતી વખતે મનુષ્ય પોતાની કમર કસે છે, કારણું મનુષ્યના શારીરિક બળનો ખણનો. તેની કમરમાં હોય છે. આ મેખલા પણ કમરે બાંધવામાં આવે છે; જેથી તે બાંધનારને સદા સર્વદા રમરણું રહે છે; તેણે નિર્સ્વાર્થ સમાજ સેવાઇપી લારે કામ કરવાનું છે.'

આ મેખલા બંધનથી વેદ-વિદ્યા ભણવાની શરૂઆત થાય છે. તે વિદ્યાના અધિકાર માટે જનોઈ પહેરાવવામાં આવે છે. વિદ્યાની શરૂઆતમાં આચાર્ય ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ આપે છે. આ સમયે બાળક દંડ ધારણું કરે છે.

૨ અહિચ્ચારી દંડ અને અજિનની પ્રાર્થના કરે છે. 'હે દંડ, તું સુશ્રવા છે; અર્થાત્ વેદવિદ્યાના સ્વીકાર, ધારણું અને અર્થસાન મેળવી લોકમાં પ્રાયીત થએલ છે, એ રીતે મને સુશ્રવ બનાવ. હે અજિન, તું દેવોમાં સુશ્રવા છે; એ રીતે તું મને સુશ્રવ અલણેણું સુશ્રવા— વેદાધ્યયનથી યશ મળે, એ રીતની પ્રસિદ્ધ અપાવ.'

અહિં સંયમ અને શાસનના પ્રતીકરણે દંડ છે.

અહિચ્ચારીએ વેદનો આરંભ કર્યો. પહેલાં બાળકને નિશાળે મુકે; લારે તને એકડો મંડાવતાં 'એકડો' નહિ ઓલાવતાં 'વેદ' એમ ઓલાવતા. તે વેદ-એકડો ભણવાથી બધું જ ભણ્યાય. જેણે વેદ-એકડો માંડયો નથી, તે શું ભણવાનો લલા! એ વેદારંભ પછી વિદ્યાર્થીએ વિદ્યાને જગતી રાખવાની છે. આચાર્યે જે વેદની શરૂઆત કરી, એ જાનની જ્યોત છે, તે જ્યોત બૂજાય નહિ; એ કારણે વિદ્યાર્થી સમિધ અજિનમાં મુકે છે;

૩ 'હે અજિન, તમારાં ધનધન તેજની વૃદ્ધિ માટે સમિધા લાવ્યો છું; જેથી તમે અજિન-અચણી બનો, બૂહત્ બનો અને જતવેદા બનો. જેવી રીતે તમે સમિધથી વિશેષ સમિદ્ધ-પ્રદીપ્ત બનો છો, એ રીતે હું આચુ, મેધા, વર્યસ, પ્રણ, પણ, અહિવર્યસ, ધન આદ્ય અનનથી વધતો રહું સ્વાહા.'

ગુરુકુળમાં નિવાસ કરતાં અને વિદ્યા વ્રતનાં પાલન કરતાં, કોઈ અપચાર-હોપ કે શિથિલતા આવી જય; તો તેના પ્રાયશ્રિતાઙ્કરે એ આહુતિએ અજિનમાં આપવાનો વિધિ છે.

ગુરુકુલમાં વાસ કરી, વિદ્યા મેળવવી; તે મુખ્ય વ્રત ગણ્યાય છે. તેમાં પહેલું ઉપનયન વ્રત છે; જેમાં વિધિસર શુરુ પાસે આવી ઉપવીત ધારણું કરવાનું છે. ખીજું સાવિત્રીવત છે, જેમાં ગુરુ પાસેથી ગાયત્રી મંત્રનો ઓધ લેવાનો છે :

૧ ગુરુકુલમાં વાસ કર્યા પછી ચાર કે છ માસે ગોદાન - વ્રત આવે છે. અહ્માચારી જીતે મુંડન કરે છે. સનાન કરી, નવાં વસ્ત્ર ધારણું કરે છે: એ પછીનાં પાંચ વર્ષોમાં પાંચ વ્રત પાળવાનાં છે; વ્રાતિક, આદિલ્ય, મહાનામિનક, ઔપનિષદ અને જૈષ્ઠ સામિક. આ વ્રતની સાથે વેદાધ્યયનનો સંખંધ છે. ગોદાન પછી સામવેદ સંહિતાના પૂર્વાર્થીક માંથી આગનેય, ઐન્દ્ર અને પાવમાન પર્વ ભણવાનાં છે. તે વ્રાતિક પછી આરણ્યકનાં વાચ્યોવત અને અર્ક' દ્વંદ્વ, આદિલ્ય પછી શુક્રિય, પછી મહાનામની, પછી ઉપનિષદ અલ્લણું અને જૈષ્ઠ સામિક પછી આંજ્ય દોહ ગાન ભણવાનાં છે.

જ્યારે ઉત્તર વ્રત પ્રમાણે વિદ્યા ભણ્યાયઃ લારે પૂર્વ વ્રત પ્રમાણે ભણેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. આ બધાં વ્રત પૂરાં કરી લીધા પછી સનાતક વ્રત આવે છે.

ગુરુકુલમાં ભણ્ણી લીધા પછી, અહ્માચારી પોતાને ઘેર પાછો આવે, તેને સમાવર્તન સંસ્કાર કહે છે. સાધારણું રીતે આચાર્ય કે ગુરુ પૂર્ણવતી અહ્માચારી પર જલનો અલિષેક કરે, તેથી સનાન થાયઃ તે પરથી સનાતક શરૂ આવો છે. આને જેમ કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો થાય અને વિદ્યાર્થી ઝી.એ.ડે.એમ.એ.ની પદવી પ્રાપ્ત કરે, તેને સનાતક કહેવામાં આવે છે.

જેણે વિદ્યા મેળવી, પણ વ્રત ન કર્યાં, તે વિદ્યા સનાતક, પૂરી વિદ્યા મેળવી નહિ, પણ વ્રત પૂરાં કર્યાં, તે વ્રત સનાતક, વિદ્યા અને વ્રત મેળવ્યાં, તે વિદ્યા વ્રત સનાતક અને વેહની સાથે વ્રત પૂરાં કર્યાં; તે વેદ વ્રત સનાતક ગણ્યાય છે.

આજની વિદ્યાપીઠોમાં વર્ષની પરીક્ષા લીધા પછી એક દિવસે મોટો સમારંભ યોજી, સનાતકને પદવીએ આપવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગુરુકુલોમાં આવી સામૂહિક પદવીએ આપવાનો રિવાજ જોવાને ભળતો નથી. ગુરુકુળમાં દરેક વ્યક્તિને તેની રૂચિ અનુસાર શિક્ષણું અપાતું. આંથી દરેકનાં તન; મન અને સમાજ સાથેના સહકારની કુળવણી પર પૂરેપુરુઢી ધ્યાન આપવામાં આવે, તે આદર્શ ગણ્યાતો; તે સાથે બીજા સાથી અને સહકારી વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહેવાથી સહજ સરળ લાવે વિદ્યાના સંસ્કાર ભળતા હતા.

તેની ધર્માણે ગુરુકુળમાં વાસ કર્યા પછી, દરેક વ્યક્તિને આ સમાવર્તન સંસ્કાર આપવામાં આવતો. તે ગુરુકુળના આચાર્યો, વિદ્યાર્થીઓ અને સહયોરીઓ

સનાતક થનાર વિદ્યાર્થી પર અલિષેક કરતા, તેને રથમાં બેસાડતા અને તેના વિદ્યાયનો સમારંભ યોજવામાં આવતો હતો.

૧ જેનાં સમાવર્ત્તન કરવાનાં છે, તે અહિચારીનો અલિષેક આચાર્ય સુંગંધિત શીતળ જળથી કરે છે. અહીં આચાર એવો છે કે, આચાર્ય અંજલિ ભરીને અહિચારીના હાથમાં જલ રેડે છે અને તે રાતે જલનાં સિંચન ભૂમિ પર થાય; તે સમયે આ મંત્રો અણવામાં આવે છે:

૧ ‘જે તેજસ્વી અભિનયો જલોમાં પ્રવેશોલા છે; તે અભિનયોનાં આડ નામ છે: ગોદ્ય, ઉપગોદ્ય, મહેંદ્ર, મનોહ, ખલ, વિરુજ્ઞ, તનુદ્વાપિ અને ધંદ્રિયગ્રહ છે. આ આડ અભિનયો જલમાં દૂષણુ ઉભાં કરે છે, તે દૂષણો દૂર થાય; આ જલથી હું સ્તાન કરી શકું.

‘આ જલમાં જે કાંઈ ધોાર લયજનક, જે કાંઈ ફૂર-પીડાકર, અને જે કાંઈ અશાનત છે, તેને હું દૂર કરું છું. આમાં જે રોચન છે, તેનો હું સ્વીકાર કરું છું; તેથી હું અલિષેક કરું છું. જેથી મારાં યશ, તેજ, અહિવર્યસ, ખલ, ધન્દ્રિય, વીર્ય આદ્ય અન, ધન, પોષણુ અને દીપિત વધતાં રહે.’

એ અલિષેક થયા પછી, સૂર્યનાં ઉપસ્થાન કરવાનાં છે:

૨ ‘આ સૂર્યિંપે ધન્દ છે, જે ઉદ્દ્ય થતાંની સાથે જ ભરુતો નામના દેવોની સાથે વસે છે, જે વિશેષ દીપિતથી પ્રકાશો છે, જે સવાર થતાં ધન્દની સાથે જોડાઈ જય છે. હે ધન્દ, તું દરો દિશાઓથી દાન આપનાર છે, માટે મને પણુ એ ગુણુથી જોડ, જેથી હું દશસનિ-દરો દિશાઓથી દાન આપનાર બનું. હું તારે વિષે પ્રવેશ કરું છું અને તું મારે વિષે પ્રવેશ કર.’

જેમ ધન્દ અને ભરુતો કે સૂર્ય અને કિરણો પરસ્પર સાથ સહકારથી કાર્ય સાધે છે, એ રીતે અહિચારી પોતે અન્ય જનોના સાથ સહકારથી કાર્ય કરી શકે, એ ભાવ અહીં જોવાને મળે છે.

ગુરુકુળમાં વાસ કરતી વખતે મેખલા બાંધી હતી; તે ગુરુકુળની મર્યાદા હતી. આજે તેનાં નીતિ નિયમોથી મુક્ત થઈ, સનાતક ગૃહસ્થ અનવા ચાહે છે. તેથી તે મેખલાનો ત્યાગ કરે છે. તે ગુરુકુળમાંથી સભ્ય વેશ નીકળે છે. તે પગમાં પગરખાં, માથે છત અને હાથમાં લાકડી ધારણુ કરે છે અને તે રથમાં બેસી વિદ્યાય લે છે. આ સનાતકનું બહુમાન છે. ત્યાગ અને સંયમ દારા તેણે અહિચય્ય પ્રત દીપાબ્યું, હવે તે ગૃહસ્થ પ્રત સ્વીકારી, સમાજની સેવા કરવાની ભાવના સેવે છે.

૧ આ મેખલા ત્યાગની સાથે સાથે પગરખાં, છત અને દંડ ધારણું કરવા માટેના મંત્રો અહીં ભણુવામાં આવે છે; તેનો ભાવ એ છે કે; આ સ્નાતક હેવ બ્નાને સમાજમાં પ્રવેશ કરે છે. ‘હે વરુણ, મારા શરીરે મેખલા ધારણું કરી હતી; તે તો તમારા પાશ હતા જે ઉત્તમ શિરને મધ્યમ કહુંને અને અધર ચરણને મર્યાદામાં રાખતા હતા. હવે તે પાશથી મને છૂટો કરો. હે અદિતિના પુત્ર વરુણ, હવે અમારે જે નવાં પ્રત અદિતિ-અદીન ભાવે કરવાનાં છે; તે માટે અમે તમારી સહાય લઈ, નિપાપ બની રહીએ.’

અહીં વેદના ઋષિ શુનઃશોપની રમૃતિ જાગે છે. હરિશચંદ્રના યાગમાંથી વરુણે તને સુક્રિત અપાવી, સાથે ઉત્તમ વિદ્યા પણ આપી. એ રીતે ગુરુકુળમાં ત્યાગ અને સંયમના જીવનને પાળવા માટે શુનઃશોપ જેવા નિર્બંધ અને સુક્તા રહેવું જોઈએ. જેણે વ્યક્તિયાંમાં નિર્બંધતા કેળવી, તે જીવનભર નિર્દેષ રહે છે.

આ સ્નાતકને વિદ્યાય આપતાં આચાર્યે ઉપરેશ આપેલો છે, તે દીક્ષાન્ત પ્રવચન તરીકે આજેય સ્વીકારાય છે; પરંતુ આ ઉપરેશ સામૂહિક નથી. એક એક વ્યક્તિને ઘડનારો તે ઉત્તમ ઓધ છે. તેનો ભાવ આચાર્ય વિનોભા ભાવેની વાણીમાં આ રીત રજુ થયો છે:

૨ ‘તે વૈહિક ઋષિએ જણાવ્યું’ છે: મારા પ્યારા શિષ્યો, તમે બાર વધું સુધી મારી પાસે રહ્યા અને વિદ્યા ભણ્યા; પણ તમે મને તમારા એક આદર્શની જેમ માની લેતા નહિ. સત્યનેજ પ્રમાણું માનજો. મારાં કાર્યો અને શખ્ષેને પ્રમાણું નહિં ગણ્યુતા. અનુભવે સાચું લાગે; તેનોજ સ્વીકાર કરન્ને. મારા શખ્ષે અને મારાં આચરણને તમે કસોટી પર કસીને પારખજો. જે કસોટી પર ઓછાં ઉતરે, તેને છોડી દેન્ને. સત્યની કસોટી દરેકને બુદ્ધિ માટે સહજ ગમ્ય હોવી જોઈએ. તે ઋષિએ જણાવ્યું: તમે અમારાં સારાં ચરિત હોય, તેનોજ અપનાવજો; ખરાખ હોય, તે છોડી દેન્ને.

આનું કારણ છે. આ ઓધ આપનાર ગુરુ એ તો યથાર્થ જ્ઞાનદાતા છે. તેણું બતાવેલું તત્ત્વ નવું નથી; પણ તેનો અમલ થતો નથી. આથી આ ઋષિ અતિશય દ્વયાલું ગુરુના સંબંધે આ વાત કહી રહ્યા છે. ઋષિએ વિદ્યાર્થીઓને આપેલો આ ઉપરેશ છે; તેને સારી રીતે યાદ રાખો.’

એ રાજ શિખિધ્વજ હતો. રાજ્ય કરતાં વૈરાગ્ય જાગ્યો. અને વનનો માર્ગ શોધી લીધો. એકલો કયાંય રહેલો નહિ અને જાતે જૂંપડી બાંધતાં આવડે નહિ, તેથી સુંઝાયા કરે.

તેણું એક અભિયારીનો વેશ લીધો. અને રાજની સાથે નિવાસ કર્યો. તેથી રાજને દીક લાગ્યું. તેને મનમાં થયું, માણુસ એકલો શા રીતે રહે? ખાન, પાન માટે હરવા, ઇરવા માટે, સુવા, એસવા માટે સાથ જોઈએ, સહકાર જોઈએ. સંસારમાં રહેવાથી રાગ ધડાય, વૈરાગ્ય પાડો ચાય, પછી કોઈની જરૂર નહિ. કાચો વૈરાગ્ય કશા કાગનો નહિ.

બાળકનો જન્મ થતાં, માતાનો સાથ મળે છે. પાલન અને પોપળું માટે પિતાનો સાથ મળે છે. અણુતી વખતે ગુરુનો આશ્રય મળે છે. સાથ સહકાર વિના સંસાર ચાલતો જ નથી.

આ સંસારમાં કેટકેટલાં પ્રાણીએ છે. બધાં કાંઈ ઉપયોગી લાગતાં નથી. કેટલાંક તો ઓરીલાં હોય છે, કેટલાંક ફૂરને હિંસક હોય છે. આ બધાં પ્રાણીઓની રચના કરનાર તો એક પ્રભુ છે. તેની નજરે તો સૌ સરખાં છે. તે બધાં એક યા બીજી રીતે ઉપયોગી છે, તેની આપળુને ખરુર પડતી નથી.

વિજાનીજનોએ અને અભિવાહી-જનોએ આતું રહસ્ય શોધી કાઢયું છે; તેની અંદર રહેલી ભાવના આ છે :

૪.

સહકાર ભાવના

માણુસ જન્મતાંની સાથે જ ઋણી બને છે. ખીજના સાથ સહકાર વિના તે આગળ વધી શકતો નથો. જે વંશ અને કુળમાં તેનો જન્મ થયો છે; તે વંશના પૂર્વનોએ, પિતૃજનોએ સારો વારસો આપ્યો છે. જે ભૂમિમાં તેનો નિવાસ છે, તે ભૂમિને સાકુ સુથરી રાખવામાં ધણું પ્રાણીએ કામ કરી રહ્યાં છે. હવા અને પાણીને શુદ્ધ કરવા માટે પણ ધણું વૃક્ષ વનરપતિએ અને પ્રાણીએનો સાથ સહકાર હોય છે.

જંચે આકાશમાં રહેલ સર્વ અને પગ નીચેથી ધરતી માણુસના જીવનમાં સાથ સહકાર સાધે છે. જાણો, અન્નણું આપણુને જે કોઈ પ્રેરણું મળી રહે છે, તે બધાનો આખાર આપણું માનવો રહ્યો, તેમના કરેલા ઉપકારોનો બદલો આપણું બાળવાનો છે. આપણું હેવોનાં પૂજન કરીએ, પિતૃજનોને અદ્ધાર્થી ભરેલી જીવની અંજલિ આપીએ, ઋષિમુનિઓને યાદ કરીએ, માનવની સેવા કરીએ અને બધાં ભૂત-પ્રાણીએને બલિ આપીએ; એ એક પ્રકારના ઋણુનો સ્વીકાર છે. તેમાંસહકારની બાવના છે.

ऋતુ ઋતુના ફેરફારો થાય છે, તે પ્રમાણે દિનચર્યા પણ બદલાય છે. ચોમા-સામાં વરસાદની સાથે અનેક જીવજંતુએ પણ પેદા થાય છે. રોગચાળો ફાઠી નીકલે છે. એના નિવારણના ઉપાયો કરવા જોઈએ. શિયાળો આવતાં નવાં ધાન્યો પાડે છે. ઉનાળો બેસતાં નવી તાજગી આવે છે. આ ઋતુઋતુના ફેરફારોની સાથે સાથે યજાની પ્રણાલિકા ગોઠવાઈ છે. તેનું દર્શાન ગૃહસ્થોમાં મળી આવે છે.

નિરુક્તા (૪,૨૭)માં ગ્રીષ્મ-ઉનાળો, વર્ષા-ચોમાસું અને હેમન્ત-શિયાળો એ ઋણ વર્ષ ઋતુએ છે. ઋતુઃ સંવત્સરો ગ્રીષ્મો વર્ષાં હેમન્ત ઇતિ । એમ જણાવ્યું છે.

દરેક અભિહોત્રી ગૃહસ્થે સપોનો ભય દૂર કરવા માટે આ સર્પભલિહોમ કરવાનો છે. દરવર્ષો આવણું માસની પૂર્ણિમાથી લઈ ચાર માસની પૂર્ણિમાને હિવસે હોમ કરીને, ચારહિશાઓમાં રહેલા સપોને બલિ આપવાનો છે. આ બલિ-રાંધેલા ભાતનો હોય છે.

૧ આ સર્પ બલિને ગૃહસ્થોમાં અવણું કહે છે. સાધારણ રીતે આ માસથી સર્પ વગેરે જેરી પ્રાણીએનો ઉપદ્રવ વધતો હોય છે, તેને કારણે આ નામ આપવામાં આવ્યું હોય. સર્પ વગેરની અવણુશક્તિ તીવ્ર હોય છે. તેમજ તે ચક્ષુથી સાંભળતા હોય છે. માટે તેમને ચક્ષુઃઅવા કહે છે. આ હોમમાં હેવો તરીકે અવણું, વિષણું, અભિ, પ્રણપતિ અને વિશ્વેદેવો છે. તેમને ઉદ્દેશને સ્વાહા મંત્ર ભણીને આહુતિએ આપવાની છે. સૌ પ્રથમ સર્પ બલિ મંત્રોનો ભાવ આ છે. જે પૂર્વ દિશામાં રહેલ

૧. છાંદોગ્ય પ્રાણી ૨,૧-૫ ગૃહસ્થો ગોલિલ ૩,૭ ૧૩ ખાદ્રિ ૩,૨,૨ આધ્યાત્મિકાયન ૨,૧ શાંખાયન ૪,૧૫ હિરણ્યકેશી ૨,૧૬ આપસ્તંખ ૧૮,૫ પારસ્કર ૧,૧૪ ઘોધાયન ૩,૧૦ માનવ ૨,૧૬

સહકાર ભાવના

છે, તે સર્પરાજ, આ તમારે માટે બલિ છે; તેમજ કેમશઃ જે દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાઓમાં રહે છે, તે સર્પરાજ, આ તમારે માટે બલિ છે, તે પૂજનથી તમે રાજ થાયો.' સપેનીને બલિ પૂજા આપ્યા પછી, ભૂમિ રપર્શ કરી, અગ્નિને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. 'હે અગ્નિ, તમે પાક તીયાર કરી અને પ્રકાશ આપી વિશ્વનાં લરણ-પોપણુ કરો છો. તમે આ પૃથ્વીની દાદ છો. તમને નમસ્કાર. અમે તમારી પાસે રહીએ છીએ, માટે અમારાથી રીસાતા નહિ. હે સપો, તમે પણ રીસાતા નહીં. અમે તમારી સાથે રહીએ કે દૂર રહીએ તો પણ અમને બધા પહોંચાડો નહિ.

અગ્નિની ઉત્તરે ડાલની ઝૂડી રાખાને; તેમાં વનસ્પતિનો રાજ સોમ રહે છે, તે સર્પ વગેરેનાં ઓર દૂર કરે છે, તે ભાવના અહિં જોવાને મળે છે :

'આ સોમ તો અમારા બધાનો રાજ છે. આ સોમ છે, તે આ સ્તંભ-દર્ભાની ઝૂડીમાં વસે છે. અમે તે સોમના રક્ષણુમાં વાસ કરીએ. હે સોમરતંખ-ડાલની ઝૂડી, તું સપેનું જંબન રોકી રાખનાર બળ છે, સાચેજ તું અહિજંબન છે.'

જેમ ઋષિપૂજનમાં સાત ઋષિઓનાં આવાહન દર્ભાની સાત ઝૂડીમાં કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ સર્પ બલિ-પૂજનમાં સાત ઋષિઓની સાથે દર્ભાની ઝૂડીના જોડાણુમાં સપેનાં આવાહન કરવામાં આવે છે. તે સપેની આ સ્તુતિ છે :

'હે સપો, ભરીચિ વગેરે સાત ઋષિઓએ અમારી સાથે મૈત્રીનો સંખ-ધ-સંધિ જોડે છે, તે સંધિનાં ઉલ્લંઘન તમે કરશો નહિ. તમને નમસ્કાર હો. અમારી હિંસા કરો નહિં. જ્યારે આસો માસમાં સર્પ બલિ થાય, ત્યારે આ હોમમાં રૂક્ષની પણ સ્તુતિ કરવામાં આવે છે :

'હે રૂક્ષ બગવન, અમારા પૌત્ર, આયુ, ગાય, ધોડા વગેરે પર રીસાતા નહિ. અમારા ઉત્સાહી વીરજનોનો વધ કરશો નહિ. હોમ વખતે અમે.તમને બોલાવીએ છીએ'

આવણુ માસથી શરૂ કરીને રોજ રોજ સર્પબલિ-પૂજા કરવામાં આવે છે. તેના અનુસંધાનમાં આસો પૂર્ણિમાએ આશ્વયુજ યાગ કરવામાં આવે છે. તેમાં ચરૂને બદલે ધી દૂધની આહુતિ અપાય છે, તેને પૃષ્ઠાતક કહે છે.

પચસિ અવનયેદાજ્યં પૃષ્ઠાતકમ् ખાદિર ૩, ૩, ૩,

૧ નવાં ધાન્ય ઐતરોમાંથી ધેર આવે, ત્યારે નવયજ્ઞ કરવામાં આવે છે; તેને નવ પ્રારણ, નવ શસ્યેણિ કે આગ્રહાયણી ધણિ કહે છે. આ યાગ માગશરની પૂર્ણિમાએ કરવામાં આવે છે. આના મુખ્ય દેવ ધન્દ અને અગ્નિ બે છે. પાયસનો હોમ છે. મુખ્ય હોમ પછી ધીની ચાર આહુતિઓ અપાય છે. તે ચાર મંત્રોમાં ઋતુ, વર્ષ આહિ કાલની ભાવના છે; તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. :

૧. છાંદોણ્ય આદ્યણ ૨, ૧, ૬ ગોલિલ ૩; ૬, ૬ ખાદિર ૩, ૩; ૧૮ માનવ ૧, ૬-૪. પારસ્કર ૩, ૧; ૨

‘ને ઈન્દ્રના હાથમાં સો આયુધ છે, શરીરમાં સો સો વીર્ય છે, મનમાં સો સો સંકલ્પ છે અને ને સંકટ નાખનાર શત્રુઓને મહાત કરી શકે છે, તે ઈન્દ્ર અમને સો વર્પનાં આયુ આપે અને બધાં દુરિત-પાપ દૂર કરે.

‘હે દેવો, ભૂમિ અને સ્વર्ग લોકની વયમાં દિવ્ય સાધન મેળવવાના ચાર દેવયાન માર્ગો છે; તે માર્ગોએ અમને લઈ જાઓ, જેથી અમારા જીવનની હાનિ ન થાય.

‘હે ઋતુના દેવો, ગ્રીણ અને હેમન્ત, વસંત, શરદ અને વર્ષા અમે તમને હવિ આપોએ છીએ, તથી અમારાં કર્મ સફળ થાઓ. સો સો શરદો સુધી પહેંચનારી ઋતુઓના નિર્ભય વાતરહિત સ્થાનમાં રહીને અમે સુખી થધાયો.

‘ઈદૃવત્સર, પરિવત્સર, સંવત્સર, ધડાવત્સર વગેરે ચાંદ્રવર્ષો છે, તેમને હવિ અપોએ; તે આપણ્ણા યજા હિતકારી દેવો છે. તેમની શુદ્ધ મતિમાં આપણે નિવાસ કરીએ, તા તથી આપણે પાપ અને સંકટથી છૂટીને દીર્ઘ જીવન મેળવીશુ’

આસો અને કારતકમાં નવાં ધાન્ય પાકે છે, તેમાંથી ડાંગર, યવ અને શ્યામાક (સામો) એ ત્રણ ધાન્યની આહુતિઓ આપવાનું વિધાન છે. આ નવયજ્ઞ કર્યા પછી અજ લેવામાં એક ઉદાર સેવાની ભાવના રહેલી છે.

એદૂતો એતરોમાંથી ખળીમાં ધાન્ય ભેગાં કરે અને ગાડાં ભરી ધેર લઈ જાય, તે ધાન્યમાં રાજ, મઠમંદિર, સાધુ શ્રાંકણ, અભ્યાગત વગેરેનો ભાગ છે. તેમને આપીને પછી પોતાના ખાનપાનમાં ધાન્યનો ઉપયોગ કરવો, તને શેષ પ્રસાદ કહે છે આ હવિના જિચ્છિષ્ટ પ્રાશનના વિધિમાં મંત્રોનો નિર્દેશ છે, તનો ભાવ આ છે :

‘હે ક્રીદિ ધાન્ય, અમારા જીવનને નભાવનાર એક પાથેય-ભાથા તરીકે અમે તમારો દરવર્ષો એરાકમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ. ઋતુ ઋતુના દેવો નવાં અન્ન લેવાથી અમારાં જીવન હિતકારી બને અને અમારાં પુત્ર પૌત્ર સંતતિ વગેરે સુખી થાઓ. નવાં અન્ન જરૂરી, આચયમન લઈ, આરોગ્યની ભાવના કરવી, તે મંત્ર :

‘હે પ્રાણુ દેવ, તમે પ્રજનપતિના અમ-અન્ન છો, તમારી પ્રેરણાથી અમે ઋત-સરળ જીવનનાં આચયરણ કરીએ. હે પ્રાણુ, તમે અન્ન બનીને બધાના જીવનમાં પ્રવેશ કરો છે. હે ઈન્દ્ર ઇપ પ્રાણુ, અમે વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગ દૂર કરી; દીર્ઘ જીવન જીવીએ. અમારાં જીવન તમારે આધારે રહેલું છે, માટે અમારાં જીવન હરી લેશો નહિ.

‘આ સામા-ધાન્યને હવિ તરીકે તૈયાર કરેલ છે, તેનાં રક્ષણ સૌથી પહેલાં અગ્નિ કરે. આ અગ્નિ તો વિશ્વર્યાંશુ-સર્વ જગતનો દ્રષ્ટા છે. અજરૂપ સૌ ઔપધિકો અમને હિતકારી હો, સ્વાહા.

‘હે ઈન્દ્ર, તમે એડેલી જરૂરના સ્વામી છો. તમે સો સો હિતકારી કતુ-યજોના સાક્ષી છો. સરસ્વતી નહીને કીનારે રહેલા વન જંગલોમાં મધુર સ્વાદ્યો ભરેલાં

સહુકાર ભાવના

જવ ધાન્યની જેતી કરો. સેનામાં જોડાએલ ભરુતો અમારા ખેડૂતો બનો, જેથી ઉત્તમ ધાન્યો અમને મળી રહે'

એક સમય એવો હતો, જ્યારે જીવન સુરક્ષિત ન હતું. જેરી જંતુઓ દ્વારા જલવાયુ, રોગ, કુદરતના કોપું એ બધાની સામે ટક્કર ઝીજવી પડે. એ ઉપરાંત રોજનો એક લય રહેતો. દ્વિસે તો ગમે ત્યાં હરીફરી શકાય. સાંજ થતા પહેલાં રહેડાણું શોધો લેવું પડે. અંધારામાં કયાંક અટવાઈ પડ્યા, તો જીવનું જોખમ.

આમ સાંજ લયંકર લાગતી, તો સવાર ભીડી લાગતી. ઉપાને વધામણું અપાય, તેની સાથે જ જીવનનાં અંધારાં દૂર થાય અને નવલી ઉપા, તાજગી જગે ને જીવન મધુર રસ સલર બની રહે. આ ઉપાઓ રોજની છે, પણ ચોમાસામાં તે અટવાઈ પડે છે. આચી ચોમાસું જય, શરદ ઋતુ પસાર થાય અને હેમન્ત એસે, ત્યારે નવાં વર્ષ ગણ્યાય અને તે સમયની ઉપા નવલી ગણ્યાય, તેને આગહાયણી કહેલ છે. ઉપાઓ તો રોજે રોજનો ગ્રેગણા આગે છે. તેમાંની ત્રણ અણ્ટકાઓ આડમની ઉપાઓ ભહુતની ગણ્યાય છે.

શિયાળાના માગશરથી શરૂ કરો દર માસની અણ્ટકાઓ—આહમો ઉજવાય છે. જેમ ચોમાસાના શ્રાવણું માસથી રોજે રોજ સર્પબલિપૂન શ્રાવણું કરવામાં આવે છે, તે પૂર્ણ કર્યા પછી માગશરમાં આગહાયણી—નવલા વર્ષનો ઉત્સવ મનાવવામાં આવે અને તેની સાથે દરમાસે અણ્ટકા હોમ પણ કરવામાં આવે છે. એ રીતે આગહાયણીની સાથે ત્રણ ઘણ્ટકાઓનો સુયોગ સાધવામાં આવ્યો છે.

૧ શ્રાવણું સર્પબલિ—પૂજાની જેમજ આગહાયણી હોમનો વિધિ છે. તેના દેવ આગહાયણી છે, કેટલાક તેને કામદેનું ઇપે લે છે, ત્યારે ખીન કેટલાક ઉપા ઇપે લે છે. વેદમાં ઉપાને કામદેનું કહી છે, એ દ્વિષિંદ્રે અહીં જોદ પડતો નથી. તે રીતે હોમમાં પાયસ અથવા ચર્ચ લેવામાં આવે છે. હોમના મંત્રનો લાવ આ છે :

‘તે પહેલી વૈનુ હતી, જેને અગ્રયા—અગ્રહાયણું કહી છે. યમ ધર્મરાજને હવિ આપવા માટે તેનો સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ થયો હતો, તે પયરવતી ગાય અમારે માટે વર્ષે વર્ષે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધે, એ પ્રમાણે તેની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ

આ મંત્ર ઋગવેદ (૪, ૫૭, ૭,) અથર્વવેદ (૩, ૧૦, ૧) મૈત્રાયણી સંહિતા (૨, ૧૩, ૧૦) અને કાઠક સંહિતા (૩૬, ૧૦)માં છે. અથર્વની ઈકામાં સાયણ્યાચાર્ય જણ્યાવે છે. ‘પહેલાં એટલે કે સૃષ્ટિના સર્જન કાળે ઉત્પન્ત થાયેલી આદ્યા ઉપા

૧. છાંદોગ્ય પ્રાણણ ૨, ૨, ૧ ગોલિલ ૩, ૬, ૬ ખાદ્રિ ૩; ૩, ૧૮

૨. છાંદોગ્ય પ્રાણણ ૨, ૨, ૩ બાજસની સંહિતા ૨૦, ૧૦, ગોલિલ ૩, ૬, ૧૧ કાઠક ૩૮, ૪ ખાદ્રિ ૩, ૩, ૧૯ આવયસ્તંખમંત્ર સંહિતા ૨, ૧૮ હિરણ્ય કેશી ગૃહસૂત્ર ૨, ૧૭, ૪

હે, જેનો સંબંધ એકાણ્ટકાની સાથે હે. તેણે અંધકારને દૂર કર્યો હે. તૈત્તિરીય સંહિતા (૪, ૩, ૧૧, ૧)માં સાયણ જણાવે છે કે, 'મુખ્ય પાંચ ઉપાયો હે, તેમાંની આ પહેલી ઉપા પ્રગટ થઈ હે, જે પ્રકાશને ફેલાવી અંધકાર દૂર કરે હે.

નવલા વર્ષની વધામણીમાં આ રત્નિ રાષ્ટ્ર સેવાની ભાવના જગાડે હે: 'હે અર્જિન, દરેક ક્ષત્ર-ખળ, રાષ્ટ્ર, અશ્વ પ્રાણુ, ગો-ખુદ્ધિ વગેરેમાં હું પ્રતિષ્ઠા મેળવુંછું. મારા પ્રાણુ, ધંદ્રિયો, શરીરનાં અંગ, ઓતમામાં પુષ્ટિ હોના. ધરતીથી શરૂ કરી આકાશ સુધીની પ્રકૃતિમાં જે નિત્યયજ્ઞ ચાલુ હે, તેમાં મને પ્રતિષ્ઠા મળે.

આગહાયણ પદ્ધી ત્રણુ કે ચાર અણ્ટકાયોના હોમનો વિધિ હે. ચોમાસામાં એરો જંતુઓના ઉપદ્રવ દૂર કરવા માટે સર્પખલિપુણ રાખવામાં આવી હે. શિયાળામાં એવા ઉપદ્રવ હોતા નથી. શારીરિક તેજ ખલ વધારવામાં આ ઋતુ વિશેષ અનુકૂળ હે અને તેથી કેટલાંક વાળુકરણ ઔપધ વસાણું વગેરે બનાવવામાં આવે હે. ધી, દૂધ માખણુનાં સેવન પણ આ મોસમમાં અનુકૂળ રહે હે. આથી પશુધનની પુષ્ટિ માટે આ ઋતુમાં ઉપાયો લેવા જોઈએ, તેમાં અણ્ટકાયોની વિધિ જોવાને મળે હે.

અણ્ટકા હોમના મુખ્ય દેવ રાત્રિ હે, જે મનુષ્યને શરીરની સમૃદ્ધિ આપે હે. કેટલાક મત પ્રમાણે અર્જિન, પિતરો, પ્રજાપતિ, ઋતુઓના દેવ અને વિશ્વહેવો પણ હોમના દેવો ગણ્યાય હે. અહીં અણ્ટકાને પણ મુખ્ય દેવ ગણેલ હે; તેથી હોમકર્મમાં અણ્ટકા, એકાણ્ટકા વગેરેનો નિર્દેશ જોવાને મળે હે.

આ વાળુકરણુના પ્રયોગમાં માંસની વૃદ્ધિ થાય, એ તરફ પણ લક્ષ્ય આપવામાં આવ્યું હે. ગાયનાં દૂધ, ધી, માખણુની સાથે શરીરની પુષ્ટિનો સીધો સંબંધ હે. એ રીત જેતાં કેટલાંક ગૃહસૂત્રોમાં પશુમાંસનો નિર્દેશ જોવાને મળે હે. પરંતુ તે પ્રકારના હોમને એકદેશી ગણ્યવામાં આઓ હે, મૂળમંત્રોનો ભાવ જેતાં, તો જેના દૂધ, ધી, માખણુ લેવાનાં હે, તે ગોધનને પણ હણ્ટપુષ્ટ રાખવાની ભાવના જોવાને મળે હે :

૧. 'હે ગાય વગેરે પશુઓ મનથી, હૃદયથી અને વાળીથી અમે તમારાં ધ્યાન ધરીએ છીએ. તમારાં મન અમારાં તરફ આકર્પાય, એટલા માટે તો હળર પ્રકારની વાણીના વ્યવહાર અમે કરીએ છીએ :

'હે પશુ, તમારાં ધી, માખણુ, દૂધ વગેરેની સામગ્રી અમારા આ પવિત્ર હોમમાં વપરાય, એટલા માટે તમારી આત અતુમતિ આપો. તમારા પિતા, ભાઈ કુટુંબીન્નોનો, સહેદર સાથી વગેરે પણ તુમતિ આપો. તમારી સામગ્રીથી અમે દેવો માટે આહુતિ તૈયાર કરી હે.

સહકાર લાવના

‘આ પશુનાં પાલન કરવાની કાળજી અમે ન રાખી શક્યા હોઈએ, તો તેથી ભૂખતરસને કારણે પશુને પીડા થાય, તે ખૂમ બરાડા પાડે; પશુને મારવું પડ્યું હોય કે હંડે ચલાવવો પડ્યો હોય; તેથી તને જે પીડા થાય, તે પાપથી અમને અદિન બચાવો.

‘મંત્રની લાવનાથી જે અદિન પેદા થયો છે, તે મંત્રો તો ઋપિંપે છે અને અદિન તે ઋપિંયોનો પુત્ર છે. તે અદિન અધિરાજ છે, જેવી રીતે હું ધન્દ વગેરે દેવોનાં જન્મ જાણું છું; તે રીતે હું અમિના જન્મને જાણું છું. તે અમિની સારી રીતે યજન-યજ્ઞ કરાવે છે, માટે તે અમારા યજ્ઞ પણ સારી રીતે કરાવો.

આ હોમ માટે પુરોડાશ તૈયાર થાય છે, તેમાં જવ અને ચોખા પીરસવામાં પત્થરનાં વાટવા મધુર અવાજ કરી રહ્યા છે. વર્ષે વર્ષે જે પુરોડાશ તૈયાર થાય છે અને તે એકાષ્ટકા દેવાને ધરવામાં આવે છે. ‘હે એકાષ્ટકા, અમે તમારે માટે ખલિ તૈયાર કરીએ છીએ, તેથી તમે રાજ થાઓ. તમારી કૃપાથી અમે સારી પ્રજા અને ઉત્તમ પુત્ર મેળવી દીર્ઘજીવન ભોગવીએ.

‘હે જતવેદ અમિની, આહુતિ લેવા માટે તમે વેહિ પાસે આવો પહોંચો, જ્યાં ધડા-ગોમાતા કે ભૂમિનું રથાન છે અને જ્યાં ધીથી ભરેલી આહુતિઓ રાખવામાં આવે છે. ગામનાં પાળેલાં પશુઓ છે, તે બધાં વિશ્વરૂપ બની સમૃદ્ધ આપે છે, તે સાત પ્રકારનાં પશુઓ ગાય, ધોડા, ભાંટ, ભેંસ, બકરી, ધેટાં અને તેનાં પાલન કરનાર પુરુષો એ બધાની પ્રસન્નતા અમારામાં હો, ‘સ્વાહા.’

‘આ અષ્ટકા દેવી છે, તે પહેલી ઉપા છે. તેનાં સર્જન સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં થયાં છે. તે બધાં પ્રકારનાં જલમાં પ્રવેશ કરીને રહે છે, કારણે કે તે પ્રેરણુની દેવી છે. તે પોતે સર્વ પ્રકારની કામનાઓને પેદા કરે છે. તેણે બધા પ્રકારના વસાવવાના પદાર્થો મેળવી લીધા છે, વિશ્વલરના મહિમાને વધારતાર સૂર્ય, અદિન, ચંદ વગેરે દિવ્ય પદાર્થો તે તે ઉપાની અંદર વાસ કરે છે. આને કારણે અમે તે ધ્યાનાનાં યજન-પૂજન કરીએ છીએ.

‘ધ્યાન છે, તે સર્વત્તસર કાલને પોષણ આપનારી કામધેનું છે. તે સૌથી પહેલાં પ્રગટ થઈ છે. તે વિશ્વરૂપા ધેનું છે, જે આપણું શુલ હિતકારી કાર્યો કરે. તે અમારે માટે સુમંગલ હો.

‘હે અષ્ટકા, જે રાત્રિએ તારાં આગમન થાય છે, તે રાત્રિ તો રક્ષણ કરનારી બની જય છે. ધન્દ વગેરે દેવાને પોષનારી કામધેનું ગાય આવતી હોય, એ રીતે તે ધ્યાનાને જુએ છે. તે કામધેનું ગાય ઉત્તરોત્તર વર્ષે વર્ષે વૃદ્ધ પામીને અમારી કામનાઓ પ્રમાણે દૂધ આપતી રહેલી.

‘હે રાત્રિ, તું સવંત્સર-કાલની પ્રતિમા છે, એ કારણે અમે અષ્ટકા હેવીઝે તારાં યજન કરીએ છીએ. તું અમને પ્રજા, દીર્ઘજીવન અને ધન આપીને હૃષ્ટ ખુષ બનાવ.

‘આ ઈષ્ટકા એ તો અનુમતિ હેવી છે. જેને અમે દરેક કર્મની શરૂઆતમાં યાદ કરીએ છીએ. અમે આ યજા કરીએ છીએ, તે માટે હેવો પાસેથી તે અનુમતિ લાવે. હવિને આપનાર યજમાનને અભિન સુખ આપે, જે અભિન બધા હેવો માટે હવિ લઈ જાય છે.

આમ શિયાળામાં નવા પાક આવતાં નવયજો શરૂ થાય છે, તેમાં આગહાયણી મુખ્ય હેવ છે. તેને ઉપા કે કામધેનુ કહેવ છે. તેની સાથે ચાર કે પાંચ ઈષ્ટકા હેઠામ થાય છે; તેમાં ઈષ્ટકાને હેવી કહેવ છે; જે ઉપા કે કામધેનુઝે તેમજ ધડા કે રાત્રિઝે ઓળખાય છે. માનવનાં જીવનને નવલાં ઝૂપ આપનાર આ ધડા, રાત્રિ, કામધેનુ કે ઉપા એક યા ખીનિઝે ઉપયોગી છે, તે ઉપરાંત તેમનો સંબંધ ગાયો વગેરે પશુ એની સાથે છે. ગાય તો ઋષિઓના પ્રેરણા મૂર્તિ છે; તેનાં અનેક ઝૂપો ન્નેવાને મળે છે. તે ગાયથી ધી, ભાખણુ, દૂધ મળી આવતાં હોય, તે ગાયને પીડા પહોંચાડવી; એ પણ એક અપરાધ ગણ્યાય છે. એ ક્રામળ લાગણીને એક બાળુ રાખી, પશુહિંસાને આગળ ધરવામાં આવે; એ તો આપણી દૂંકી નજર અને સંકુચિત મનોવૃત્તિનું પ્રદર્શન છે.

આ ઈષ્ટકા હેઠામની સાથે સાથે પિતરોને આપવાની અદ્ધારલિ અને તર્પણવિધિ પણ સહજ સંકળાયેલી છે. જે વંશમાં આપણો જરૂર થયો અને શરીરનાં પાલન ચોપણું થયાં, તે વંશના પૂર્વલેની ઉદાર ભાવનાને અદ્ધા ભરેલી અંજલિ આપવી, તથી પરંપરાના રમૃતિ જગાડવાની છે, ભાવી પ્રજાનાં જીવન પણ સારી રીતે ધડાય અને કુલવંશની પરંપરા અનુસાર, ઉદાર સેવાનાં કાર્ય ચાલુ રહે.

ધર વસાન્યું, ધરનાં સાધન સામગ્રી વસાન્યાં. એ ધરમાં એક શયનગૃહ હોય, અંતઃપુર હોય અને ત્યાં એકાદ ખાટલો હોય, તે ધરનાં શોલા ગણ્યાતી. પલંગ એતો વૈલવ-વિભૂતિ ગણ્યાય. ચોમાસામાં એરાં જીવજંતુઓનો ભય રહે, તો ઉનાળામાં પણ ગરમીને કારણે સાપ વગેરે બદાર નીકળી આવે; તેથી રક્ષણુ મેળવવા માટે ખાટલાનો ઉપયોગ લાગે છે, ખીજ નજરે નિંદાના અર્થમાં કે ધરના દૂષણુમાં પણ ખાટલો વપરાય છે; તે સાથે કોંય પર પથારી કરી સુવાનું વિધાન પણ છે. મત હેઠામ કે ઉપવાસ હોય, ત્યારે તો ભૂમિશયા હોવી જોઈએ. ત્યાગી વૈરાગી માટે શાશ્વત ભૂમિતલમ્ એ શોલા ગણ્યાય છે.

આગહાયણુ પણી શિયાળાના ચાર માસ સુધી અગ્નિશાળાની પાસે પથારી રાખવાનું વિધાન છે. પથારોને સ્વરત્તર કહે છે. સૂક્રાં પાન કે ધાસ બિછાવી ઉપર

સહકાર ભાવના

વલ્કલ, કામળો કે શણુ પાથરીને પથારી તૈયાર કરવામાં આવે છે; તે પર શયન કરવું, તેને સ્વસ્તરારોહણ કહે છે. આ વિધિમાં ધરનાં નાનાં મોટાં સૌકુદુંબીજનો ભાગ લે છે. પૃથ્વી પર શયન કરતી વખતે, માતા પૃથ્વીની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે:

૧ “હે પૃથ્વી, હરવા—ફરવા, એસવા—ઉડવા કે સુવા માટે અમે તારો ઉપયોગ કરીએ છીએ. કૃપા કરી, કાંઠા કાંઠરા દૂર કરો, જેથી અમે સુખે સુધી જઈએ. તારી પર સુખે એસી શકીએ. જે કોઈ અકરમાત હેવી લય આવી પડે, તેથી અમારાં રક્ષણ કરો. અમારે માટે સ્થાનનો વિસ્તાર થાએ.”

અણ્ટકાને આઠમ ગણવામાં આવે, તો ઉપાણ્ટકાને સાતમ અને અન્વણ્ટકાને નવમી લેવામાં આવે. અન્વણ્ટક્ય હોમની સાથે સાથે પિતૃઓને તૃપ્ત કરવા માટેનો યજા કરવામાં આવે છે, તેને પિતૃયજા કહે છે. એમાં પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતા-મહને પિંડ આપવાનું વિધાન હોવાથી તે પિંડપિતૃયજા ગણ્ણાય છે.

અહીં અભિના પ્રકાર પણ બદ્લાય છે. ઈન્દ્ર વગેરે હેવોને પ્રસન્ન કરવા માટે હેવયું અભિ છે, તેને હૃવ્યવાહન પણ કહે છે. પિતરોને તૃપ્ત કરવા માટે કૃવ્યવાહન અભિ છે અને જે અભિ રમશાન માટે વપરાય છે, તેને કૃવ્યાદ અભિ કહે છે.

તણુ અભિઓનો નિર્દેશ આ રીતે અહિદર્શી ઝડપિ કરે છે:

‘તણુ અભિએ છે. હેવોનો હૃવ્યવાહન, પિતૃઓનો કૃવ્યવાહન અને અસુર રાક્ષસોનો સહરક્ષા નામે અભિ છે.’ તૈતરીયસંહિતા ૨, ૫, ૮, ૬

અભિમાં આજ્ય-ધી, સોામ, ચરુ, પાયસ, પુરોડાશ વગેરે હવિ અપાય છે, તેને અભિ લઈ જય છે, માટે તેનું નામ હૃવ્યવાહન છે. તેજ રીતે પિતૃઓને જે હવિ અપાય છે, તેને કૃવ્ય કહે છે. તેનાં વહન કરવાર અભિ કૃવ્યવાહન છે. કૃવ્યાદ રમશાનનો અભિન છે, તે હેવો અને પિતૃઓનાકાર્યમાં વપરાતો નથી, તેમજ તે અભિ વજ્ઞ ગણ્ણાય છે.

આ વિષે મંત્રદષ્ટ ઝડપિ જણાવે છે:

‘હે અભિન, તમે અમને ધીરજ આપો, કારણ કે તમે ધૂપિટ ૩૫. જે અભિન કાચ્યાં અન્ન પકાવે છે; તે મંદ અભિનને દૂર કરો. અસુરોના સહરક્ષા અભિન

અને રમશાનનો કૃવ્યાદ અભિન છે, જે અભિન કૃવ્ય રમશાનમાં શરીરને બાળે છે, તે કૃવ્યાદ અભિનને રોકી રાખો. અને જે અભિન હેવનાં યજન કરે છે, તેને આ યજમાં લાવો.’ યજુવેંદ ૧, ૧૭

જેમ અણ્ટકાહોમમાં અણ્ટકા, રાત્રિ કે ઉષા મુખ્ય હેવ ગણ્ણાય છે, તેમજ અન્વણ્ટક્ય હોમમાં પિતૃમાન સોામ અને કૃવ્યવાહન અભિન મુખ્ય હેવ ગણ્ણાય છે.

૧. છાંદોણ્ય આલાણ ૨, ૨, ૪ ઝડપેદ ૧, ૨૨, ૧૫ જોલિલ ૩, ૬, ૧૬ કાઠક ૩૮, ૧૩ વાજસની ૩૫. ૨૧ ખાદ્દિરત, ૩, ૨૩, આપસ્તથ ૨, ૧૫, ૨ પારસ્કર ૩, ૨, ૧૩

તેમજ અન્વષ્ટક્ય હોમમાં પિતૃમાન સોમ અને કૃત્યવાહન અર્દિનને મુપ્ય દેવ ગણ્યા છે. તેમને ઉદ્દેશીને હોમ થાય છે.

૨ ‘પિતૃમાન સોમને સ્વાહા; કૃત્યવાહન અર્દિને સ્વાહા’

આ હોમ પૂરો કર્યા પણી, ડાબી બાળુઓ જનોઈ રાખ્યા, અર્દિનું ઉની બાળુમાં ત્રણ વેંતલાર નાના ખાડા કરવાના છે; જેમાં અર્દિન સાથે દર્ભાની ઝૂંડીઓ રાખ્યા, પિતૃ નિમિત્તો ત્રણ આહુતિઓ આપવાની છે. આ ત્રણ ખાડાને પૂર્વ કૃષું, મધ્યાકૃષું અને ઉત્તમાકૃષું કહે છે. આ હોમ કરતા પહેલાં અસુરોને દૂર કરવા મંત્ર લખાય છે, ‘તેનો ભાવ આ છે: જે અસુર રાક્ષસો અર્દિની વેદિ પાસે એઠા હોય, તે નાશ પામ્યા છે.’^૨ જે અસુર-રાક્ષસો જત જતનાં ઇપ્ય ધારણ કરીને પિતૃકર્મમાં વિદ્ધિ કરવા આવેલા છે; જે અસુરો આધાપાણ કે અદ્ધિ રહીને દેવોનાં હવિ હરી જાય છે; તે બધા અસુરોને અમારા આ લોકમાંથી દૂર કરો.’

આ હોમમાં પાયસ હવિ લેવાય છે. અષ્ટકાની સાથે સાથે આ પિતૃયજનો સંબંધ છે, તેથી શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ માંસલ બને તેમજ પશુધનની વૃદ્ધિ થાય, એ પ્રયોજન પણ સાથે જ લેવાય છે. આ પણી ત્રણ પિંડમાં ત્રણ પિતરોનાં આવાહન છે, તે મંત્રોનો ભાવ આ છે:

૩ ‘જે ગહન અને ગંભીર માર્ગોથી પૂર્વકાળના હેવો અમારા યજોમાં આવા પહોંચ્યા છે, એજ રીતે સોમની સાથે રહેલા અને સૌભ્ય સ્વભાવના પિતરો અમારા આ પિતૃયજમાં આવી પહોંચે, તે પિતરો અમને એવા પ્રકારનાં ઉત્તમ ધન-સાધન આપે; કે જેથી અમારા વંશના વીર પુત્રો દીર્ઘકાળ સુધી ધન સંપત્તિ પામે.’

ધર્ભિના લોટના બનાવેલ ત્રણ પિંડ પર પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણનાં આવાહન કર્યા પણી, તેમનાં પૂજન કરી ધ્યાન ધરવાનાં છે:

૪ ‘હે પિતૃઓ, અહીં આનંદ પ્રમોદ કરો અને પોતપોતાના પિંડના ભાગ મેળવી, શ્રેષ્ઠ-વૃપલની જેમ ઉત્તમ ભાવના કરો.’ એજ રીતે ખીંદાં એ પિંડાની પૂજન કરી આ ભાવના કરવાની છે: આ પિતૃઓ, પિતામહો અને પ્રપિતામહો તૃપ્ત થધને હરખાયા છે. જેનો જે ભાગ છે, તે ભાગ મેળવીને તેમજે અમારી અલિલાપાઓ પૂરી થાય, એ રીતે સકળ વરદાન આપ્યાં છે.’

પૂર્વ કૃષુંમાં જીવ અને શૂષ્પ, મધ્યમ કૃષુંમાં ધોર અને રસ તેમજ ઉત્તમ કૃષુંમાં સ્વધા અને મન્યુ નામના પિતરો નિવાસ કરે છે; તેમને નમરકાર કરીને,

૧- છાંદોંય ખાદ્યણ ૨, ૩, ૧, ૨ ગોલિલ ગૃહ્યસૂત્ર ૪, ૨, ૩૬ ખાહિર ગૃહ્યસૂત્ર ૩, ૫, ૧૨
૨. યજુર્વેદ ૨, ૩૦ ગોલિલ ૪, ૩, ૩ ૩ છાંદોંય ૨, ૩ ૫ ૪. છાંદોંય ખાદ્યણ ૨, ૩, ૬ ગોલિલ ૪, ૩, ૪ યજુર્વેદ ૨, ૩૧

અંજલિ જોડી, તર્ફણું કરવામાં આવે છે. આ પિતરોને પ્રસન્ન કરીને ધર, સ્થાન અને વાસ વગેરે આપવામાં આવે છે, જેથી આપણું ધર વગેરે સમૃદ્ધ થાય. એ પછી પિતરોના પિંડ પર અલિષેક કરવામાં આવે છે.

એવી માન્યતા છે કે, વચ્ચેલો પિંડ ઝુલવંશની નારીને આપવામાં આવે, તો તેને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પછી અભિનમાં પાયસની આહુતિઓ આપવામાં આવે છે, તેના પાંચ મંત્રો છે. તે મંત્રોમાં વપા શખ્દ અને મેદ શખ્દો આવે છે, તે પરથી કેટલાક સૂતકારો પશુની વપા—કોમળ ચામડીના હોમનો નિર્દેશ કરે છે. પરંતુ મૂળ મંત્રોમાં તે શખ્દો મેદ અને વપાની વૃદ્ધિ તેમજ પુષ્ટિ માટે વપરાયા છે, તે તરફ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. ઝણુથી મુક્તા થવાની ભાવના પણ અહીં જોવાને મળે છે:

૧. ‘હે હેવ અભિન, લોક વ્યવહારમાં મેં કોઈની પાસેથી ભાખીનું ધન લીધું હોય અને તે પાછું ન આપ્યું હોય, તો તે ધર્મરાજનું હેવું ગણ્યાય; તે તો ચૂકવવું જ પડે. તે ઝણું તો મારે આ જન્મની અંદર જ ચૂકવી હેવું પડે. આપની કૃપાથી હું હેવું ચૂકવી દઉ અને અનૃણું થાડું, એ પ્રકારની શક્તિ તમે મને આપો.’

પૂર્ણાહુતિમાં એકાણ્ટકાની રતુતિ કરી છે; તે ભાવના આ પ્રમાણે છે:

‘સંવત્સર—કાલનાં પાલન કરનાર એક અણ્ટકા છે, જેણે અનેક તપ કર્યાં છે. તે તપને પરિણામે સૌથી શ્રેષ્ઠ મહિમાવાળા ઈન્દ્ર ગર્ભિદ્દે પ્રગટ થયા છે. તે ઈન્દ્રની સહાય લઈ, દેવોએ વિરોધી શત્રુઓનો પરાજ્ય કર્યો છે. તેજ ઈન્દ્રે પોતાની વિવિધ અને હિવ્ય શક્તિઓથી વૃત્ત વગેરે શત્રુઓનો નારા કર્યો છે.’

સર્વાખલિપૂન, અણ્ટકા હોમ, પિતૃયજ્ઞ વગેરે કર્મેની ગણ્યના પાકયજોમાં થાય છે. અભિનહોત્રી ગૃહસ્થને રોજે રોજનાં હોમપૂના કરવાનાં હોય છે, તે ઉપરાંત કેટલાંક કર્મો દોષ દૂર કરવા કે પ્રાયશ્ચિત માટે કરવાનાં હોય છે; તેને નૈમિત્તિક કર્મો કહે છે: આ ઉપરાંત હૃદયમાં નાની કે મોટી અનેક કામનાઓ જાગે, તે પુરી કરવા માટે પણ કેટલાંક કામ્ય કર્મો કરવાનાં છે. આ પ્રકારનાં કર્મેમાં કેટલાક એક સરખા વિધિ હોય; તેના નિર્દેશ આ વ્યક્તવાદી કરે છે :

૨. સાંજ—સવારના અભિન પ્રગટ કરતાં પહેલાં, અભિનશાળાની સંક્ષાધ દર્ભાની ઝડીથી કરી, ભૂમિની રતુતિ કરવી. ‘હે અભિન, જે હેકાણે તમારો વાસ છે, તે ભૂમિની રતુતિ અમે કરીએ છીએ, તે રથાન અમારો કલ્યાણ અને મંગળ કરો. શત્રુઓને દૂર કરો અને બીજાનાં ધન પ્રાપ્ત થાએઓ.’

૧. છાંદ્રોણ. પ્રાળીણ ૨, ૩, ૧૭-૨૧ ગોલિલ ૪, ૩. ૨૬ ખાદ્રિ ૩, ૫, ૩૧

૨. છાંદ્રોણ પ્રાળીણ ૨, ૩, ૧ ગૃહસ્થો ગોલિલ ૪; ૫, ૩ ખાદ્રિ ૧, ૨, ૭ જૈમિનીય ૧, ૧

૧ાં પણી અગિન રતુતિના ત્રણ મંત્રો (૧૦૬૪-૬૬) સામવેદ ઉત્તરાચિંકમાંથી લાધા છે. અગિનમાં આહૃતિ આપવામાં મુખ્ય હવિ ધૃત છે, તેને પવિત્ર કરવા મંત્ર ભણવાના છે. હોમ કરતા પહેલાં વૈશપાક્ષ અને પ્રપદ નામના મંત્ર જ્યોતાના છે. રોજે રોજ કરવાના હોમમાં આ જ્યોતો નિર્દેશ નથી, પરંતુ કેટલાંક નૈમિત્તિક કે કાળ્ય યજોમાં તે જ્યોતાનું સૂચન છે. વિશ્વપાક્ષ તે અગિનના વિવિધ સ્વરૂપને બતાવે છે, તેની રતુતિ કરવાથી માનવને પહે પહે તપ તેજ વગેરે મળે છે, માટે તે મંત્રોને વિશ્વપાક્ષના અને પ્રપદના મંત્રો કહેલા છે. તેનો ભાવ આ છે :

‘ને અગિન વિવિધ હાથ પગ વગેરેથી શોલે છે અને જેને અનેક મુખ્ય ભરતક અને આંખો છે, તે વિશ્વરૂપ-વિશ્વપાક્ષ અગિન દરેક કાર્યમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨ ‘તપ અને તેજ, શ્રદ્ધા અને લજ્જન, સત્ય અને અકોધ, ત્યાગ અને ધૈર્ય, ધર્મ અને સત્ત્વ, વાણી અને મન, આત્મા અને ઘ્રણ એ ગુણો પ્રાપ્ત થાયો, તે માર્દ રક્ષણ કરો. હું ભૂઃ, ભુવઃ અને સ્વઃ ઇપી લોકોને તેમજ મહાન આત્મા ઓંકારને પ્રાપ્ત કરે.’ પશુઓની વૃદ્ધિ અને સર્વ કામનાઓની સિદ્ધિ માટે અગિનમાં દર્શની જૂડીનો હોમ પૂર્ણાહૃતિ સમયે કરવાનો છે, તેનો ભાવ આ છે :

‘ગો, અશ્વ વગેરે પશુઓના પતિ રૂદ્ર અંતરિક્ષમાં નિવાસ કરે છે, તે અમારાં પશુઓને મારે નહિ. આહૃત તેને નિમિત્તે સ્વાહા ‘મરસહૃગણુ રૂદ્રના પુત્રો છે; તેમને હજાર હાથ છે, તે અમારાં પશુઓનાં રક્ષણ કરો. મારા શરીરમાં પોષણ આપે અને મારાં પ્રભાજનોની વૃદ્ધિ તે પ્રભાપતિ કરો.

સર્વ કામનાઓની પૂર્તિ માટે ચોખા અને ધાન્યનો હોમ કરવાનો છે. તે મંત્રની ભાવના :

‘કુદૃતના નિયમો ત્રણ છે, તે સત્યમાં વસે છે. ભવિષ્યની સાથે ભૂતકાળ પણ તે સત્યરૂપ સૂર્યમાં વસે છે, તે સૂર્ય આકાશમાં વસે છે. તે અમને અન્ન અને શ્રી આપો ‘હે સૂર્ય’, અખંડ ધન બંડારની જેમ તમારી પાસે ધન સાધનના કોશા ભરેલા છે. તમે પ્રસન્ન થાયો અને બધા પ્રકારનાં ધન આપો. તમે અદૃષ્ટ રહીને પણ અમારાં દૃષ્ટ-ધન બંડાર પૂર્ણ કરો. ‘ને આ સૂર્યનું મંદળ હેખાય છે. તે તો આકાશનું પણ આકાશ છે. હે ઈશાન, એ રીતે જે તમારા સ્વરૂપને જાણે છે; તેને તમે ઈષ્ટ કામનાઓ આપો.

૩ ‘આ ભૂર્ભૂવઃ સ્વઃ અમે સર્વની જેમ દાખિથા, અગિનની જેમ તેજથી, વાયુની જેમ પ્રાણુથી, સેમની જેમ સુગંધથી, ઘૃહરૂપતિની જેમ બુદ્ધિથી, અશ્વનીકુમારોની

૧. છાંદોગ્ય પ્રાક્તણ ૨, ૪, ૧ ગોલિલ ૪, ૫, ૫ ખાદીર ૧, ૨, ૬

૨. છાંદોગ્ય પ્રાક્તણ ૨, ૪, ૨ ગોલિલ ૪, ૫, ૮ જૈમિનીય ૧, ૨ ખાદીર ૧, ૨, ૨૨

૩. છાંદોગ્ય પ્રાક્તણ ૨, ૪, ૧૧ ગોલિલ ૪, ૬, ૧ ખાદીર ૪, ૧, ૧૮

જેમ ઝપથી, તેમજ ધન્દ અને અગ્નિની જેમ બ્લથી સંપન્ત થધયો. જે કાંઈ સારા અહુભાગ છે, તે અમને ભળો. અમારા જીવનમાં દ્વૈષ કરનારા પાપના ભાગ દૂર થાયો.'

જીવનમાં અનેક પ્રકારની અડયણો આવી પડે છે. અનેક સંકટો સહન કરવાં પડે છે; તે દૂર કરીને જીવનને તેજસ્વી અનાવવામાં મુખ્ય પ્રેરણું સૂર્ય પાસેથી ભળે છે; માટે તે સૂર્યની રત્નિ વિદ્ધા દૂર કરવા માટે વારંવાર કરવામાં આવે છે.

માનવે પોતાના કુદુંખપરિવાર સાથે સુરક્ષિત રહેવા માટે ધર વસાવવાનું છે. વન, અરણ્ય કે જંગલમાં પણ પણુંકુટી બાંધી હોય, તો તેમાં રક્ષણું ભળે છે. તે ઉપરાંત ટાઢ, તાપ કે વરસાદથી પણ રક્ષણું ભળે છે. એ ધર-વારતુ છે અને તેના દેવ વારતોસપતિ છે. તેની રત્નિ ૧'હે દેવ વારતોસપતિ, આ નવા ધરમાં નિવાસ કરવાની સંમતિ આપો. અમારાં રોગ, શોક ને સંતાપ દૂર થાયો. જે કાંઈ પ્રેરણું આપનાર મહસુસતેજ છે, તે અમને ભળો. અમારાં પ્રજનનો અને પશુઓનાં કલ્યાણ થાયો.'

માનવનાં પોષણું કરનાર જેતી છે, તે જેતીના દેવ ક્ષેત્રપતિ છે આ જેતીથી અન્ન પાકે છે. તે અન્નને ઔપધિ-રોગ દૂર કરનાર અને પોષણું આપનાર જણાવેલ છે. તે અન્નમાં કેટલાંક ઝેરી જંતુઓ થાય છે, તેને દૂર કરવા માટેના ભંતોનો ભાવ આ છે:

૨ અહીં જે કિભિ-ઝેરી જંતુઓ છે, તેનો નાશ કરવા માટે અત્રિ, જમદારિન ગોતમ વગેરે ઋપિઓની સહાય લેવામાં આવે છે. એ મંત્ર જપથી બધા કિભિઓ જ્યાં પેહા થાય છે; ત્યાંજ શાંત થાયો.

'નાના નાના હાડકાં વિનાનાં કુદુર જંતુઓ તેમનાં માતા, પિતા અને કુદુંખી-જનોની સાથે નાશ પામ્યાં છે. જેમાં આ બધાં જંતુઓ લય્યાં છે, તે ધડો અહીં ઝડી નાખવામાં આવે છે.'

સર્વ પ્રકારનાં કર્મેને અંતે તેમજ ધરમાં આવેલા અતિથિઓ માટે ચોન્ને મધુપર્ક જેવા સત્કારમાં ગાયનાં દૂધ, દહીં, માખણ, ધી વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે, તે જોમાતાની રત્નિની સાથે ગૃહ્ણ કર્મેની સમાધિ કરવામાં આવી છે.

૧. છાંદ્રોગ્ય ૨, ૬, ૧ ગોલિલ ૪, ૭, ૩૩ ખાદ્રિ ૪; ૨, ૧૮

૨. છાંદ્રોગ્ય ૨, ૭, ૧ ગોલિલ ૪, ૬, ૧૬ ખાદ્રિ ૪, ૪, ૩

પરિશાષ

છાંહેણ્ય આલણુ

આમાં દરા પ્રપાઠક છે. પહેલા અને ધીજામાં ગૃહ્ણકર્માં વિનિયુક્ત મંત્રોનાં સંકલન છે, માટે તેને સામવેદની ગૃહ્ણમંત્ર સંહિતા કહેવાય. આના સાયણુભાષ્યની શરૂઆતમાં જણાયું છે કે; ‘વિનિયોગને અનુસરી મંત્રોનાં સંકલન કરવામાં આવે છે. મંત્રોને અણીને કર્મો કરવામાં આવે છે. એ રીતે સામવેદનાં ગૃહ્ણસૂત્રોમાં જણાવેલ રમાર્ત્ય કર્મોને અનુસરતા મંત્રોનાં સંકલન આ આલણુના પહેલા એ પ્રપાઠકોમાં છે.

સામવેદનાં આડ આલણોમાં છું છાંહેણ્ય આલણુ છે, તેને ઉપનિષદ કહેલ છે. તેનું કારણ આ છે : તેના એ વિલાગ છે : પહેલા એ પ્રપાઠકોને મંત્રપર્વ કહે છે અને તે પણીના આડ પ્રપાઠકોને છાંહેણ્યોપનિષદ કહે છે. પહેલા એ પ્રપાઠકોને મંત્રાલણુ પણુ કહે છે. ઉપનિષદ આલણુના નામે પણ .તે ઓળખાય છે.

આ મંત્ર સંહિતાના એ પ્રપાઠકોમાં કર્મથી આડ આડ ખંડો છે. તેમાં બધા મળી ૨૬૮ મંત્રો છે. ગોલિલ અને ખાદ્વિનાં ગૃહ્ણસૂત્રોમાં આ મંત્રોને અનુસરી, સામવેદીનાં ગૃહ્ણકર્મોનાં વિધાન બતાવેલ છે. જો કે, આ મંત્રો ઋગવેદ વગેરે વેદો અને આલણુચંથોમાં વિખરાવેલા જોવાને મળે છે, પરંતુ મોટા ભાગના મંત્રો તો અહીં જ મળી આવે છે, આ મંત્રોનો કર્મ ખૂબ જ બ્રહ્મિય અને તે મંત્રોના વિનિયોગ સાથે ગોલિલ અને ખાદ્વિનાં વિધાનો પણ અનુસંગત થાય છે.

આ મંત્ર આલણુ પર ગુણવિષણુનું પ્રાચીન ભાષ્ય ઉપલખ્ય છે. તેમજ સાયણા-ચાર્યનું ભાષ્ય પણ ઉપલખ્ય છે. બંગાળના સલ્યત્રત સામશ્રમીએ પોતાના ભાષ્ય સાથેનો બંગાલી અનુવાદ પ્રગટ કરેલો છે. બંનેનાં ભાષ્યો સાથેના મૂળ ગ્રંથનું સંપાદન શ્રી દુર્ગામોહન બદ્ધાચાર્યો કરેલું છે અને તે કલકત્તાની સંસ્કૃત ડાલેજ તરફથી પ્રગટ થયું છે.

સામવેદની સંહિતાએ જેમ શ્રૌતયજોનાં ઉપયોગી મંત્રોનાં સંકલન કરે છે; તેમજ આ મંત્રાલણુ ગૃહ્ણયજોમાં ઉપયોગી મંત્રોનાં સંકલન કરે છે. તાંડ્ય-મહાઆલણુના પહેલા અધ્યાયમાં સોમયજાની શરૂઆતમાં ઉપયોગી મંત્રોનાં સંકલન છે; તે જ રીતે તૈતીરીય આલણુ અને આરણ્યકર્માં પણ યજને ઉપયોગી મંત્રોનાં.

સંકલન છે. આ બધા મંત્રો છે અને તે મૂળ વેદસંહિતાઓમાં આવેલ મંત્રો જેટલા જ મહત્વના છે અને તેથી સંહિતાઓનાં મંત્રોની ગણુના કરવામાં આવે, તેમાં આ મંત્રોની ગણુના પણ કરવી જોઈએ. આપસ્તંખ કલ્પસૂત્રમાં ત્રીસ અધ્યાયો છે; તેમાંના પચ્ચીસમા અને છાંચીસમા અધ્યાયોમાં ગૃહ્ણકર્મને લગતા મંત્રોનાં સંકલન છે. એ દૃષ્ટિએ વેદોની મંત્ર સંહિતાઓનું ફ્લક વિસ્તૃત છે અને મુખ્પાઠ કરનાર વેદપાઠીઓએ તે મંત્રોને સારી રીતે સાચવી રાખ્યા છે.

ગૃહ્ણકર્મની વિશેષતા : ગોલિલ ગૃહ્ણસૂત્રનું પહેલું સૂત્ર આ છે : અથાતો ગૃહ્ણકર્મણુપદેક્ષ્યામ : । હવે પછી અમે ગૃહ્ણકર્મોનો ઉપરેશ આપીશું. અથ અને અતઃ એ શાખાથી તે પહેલાં આવેલ સામવેદ અને મંત્રાલયને અનુસરવાનું સૂચન છે. ગૃહ્ણશબ્દેન સ્માતોઽમિરુચ્યતે । તસ્મિન્ યાનિ કર્માણિ તાંત્રાન ગૃહ્ણકર્માણિ । અહીં ગૃહ્ણથી એક જ અભિનો નિર્દેશ છે, જેમાં રમૃતિને અનુસરતાં કર્મનો સંખંધ છે.

પારસ્કર, આશ્વલાયન વગેરે ગૃહ્ણસૂત્રો તે પહેલાંનાં શ્રૌતસૂત્રોને અનુસરે છે : ઉક્તાનિ વैતાનિકાનિ । ગૃહ્ણાણિ વક્ષ્યામઃ । આશ્વલાયન ૧,૧ અથ કર્માણિ આચારાદ્ યાનિ ગૃહ્ણન્તે । આપસ્તંખ ગૃહ્ણસૂત્ર

વિતાન-વિસ્તાર માંગી લેતાં શ્રૌતકર્મોનાં વિવેચન આ પહેલાંનાં શ્રૌતસૂત્રોમાં કરવામાં આણ્યાં. હવેનાં ગૃહ્ણસૂત્રોમાં ગૃહ્ણકર્મ કહેવાશે. જે કર્મો આચારથી લેવાય છે, અહેણ થાય છે, તે ગૃહ્ણકર્મો કહેવાય.

શ્રી રધુનંદન રચિત સંરક્ષાર તત્ત્વમાં ગૃહ્ણકર્મને પાક્યજ્ઞ કહેલ છે. પાક્યજ્ઞે પાકાંગહોમે વૃષોત્સર્ગ ગૃહપ્રતિષ્ઠા હોમાદૌ । પાક્યજ્ઞમાં પાકની સાથે સંખંધ ધરાવનાર હોમમાં વૃષોત્સર્ગ, ગૃહપ્રતિષ્ઠા, હોમ વગેરેનો સમાવેશ છે. જે કે વैતાનિક કહેવાતા શ્રૌતયજ્ઞોમાં પાક્યજ્ઞની ૪૩૨ પડે છે, તો પણ કેવળ ગૃહ્ણકર્મને લગતા હોમને પાક્યજ્ઞ કહેવાનું આ કારણ છે. હસ્તવત્વાત् પાક્યજ્ઞઃ હસ્તં હિ પાક ઇત્યાચક્ષતિ । વારાહગૃહ્ણસૂત્ર

પાક્યજ્ઞ ઇત્યાચક્ષતે, એકાઘ્રૌ યજ્ઞાન લાટ્યાન શ્રૌતસૂત્ર ૪,૬,૨

પાક્યજ્ઞ ઇત્યાખ્યો યઃ કશ્વએકોગ્નૌ ખાદ્યિર ગૃહ્ણસૂત્ર ૧,૧,૨૦

જે યજ્ઞમાં એક જ અભિનો ઉપયોગ થાય, તેને પાક્યજ્ઞ કહે છે. જે કે બધાં જ ગૃહ્ણકર્મોમાં અભિનો ઉપયોગ જોવાને ભળતો નથી, તો પણ શ્રૌતયજ્ઞોમાં ત્રણ અભિએ હોવા પર ભાર મૂક્યો છે, તે નજરે પાક્યજ્ઞમાં એક અભિ પૂરતો હોવાથી તેની ગણુના લધુયજ્ઞ કે મુખ્યયજ્ઞ તરીકે છે.

વારતવિક રીતે તો દરેક ગૃહસ્થ થોડાં સાધનોથી અને સરળતાથી દૂંકા સમયમાં ગૃહ્ણહોમ કરી શકે છે, માટે તેવી મહત્તમ ગાવામાં આવી છે. તે કર્મ મહાન છે,

ને છેદ્ધામાં છેદ્ધા જનથી પણ સાધી શકાય. આ ભાવ આપણા ઋષિમુનિઓએ સેવો છે અને તેથી પાંચ મહાયજોની ગણુના સર્વશ્રેષ્ઠ યજોમાં બતાવી છે.

વેદાંગ કલ્પ : વેદોની સાહિત્યાઓ, ધ્યાનિયાંથો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનો સમાવેશ વેદ તરીકે થાય છે, જેને શ્રુતિ કહે છે. શ્રુતિને અનુસરી યજોનાં વિધાન કરનાર સત્ત્વોને શ્રૌતસ્કૃતો કહે છે, જેનો સમાવેશ વેદાંગમાં થાય છે. એ છ અંગ શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂપિત, છંદ અને જ્યૌતિપ છે. કલ્પમાં શ્રૌતસ્કૃતો ઉપરાંત ગૃહ્યસ્કૃતો અને ધર્મસ્કૃતોનો સમાવેશ થાય છે. શ્રૌતસ્કૃતોના આધારમાં વેદોના મંત્રોનો વિનિયોગ થાય છે. શ્રૌતસ્કૃતો પ્રમાણે શ્રૌતયજોની રચના જણુવા મળે છે, એજ રીત ગૃહ્યયજોની રચના ગોઠવવામાં આવે છે.

કલ્પની વ્યાખ્યા આ છે : કહ્યાતે સમર્થ્યાતે યાગપ્રયોગોડત્ત્ર । કલ્પો વેદવિહિતાના કર્મણામાનુપુર્વેણ કલ્પનાશાસ્ત્રમ् । યજના પ્રયોગને જોડનાર કલ્પ છે. વેદવિહિત કર્મોનો અનુપૂર્વ ક્રમશ : નિર્દેશ કરનાર શાસ્ત્ર કલ્પ છે. કલ્પતે કલ્પના કે મનતરંગ નથી. કલ્પ તે સંકલ્પ છે; જે કર્મ સંકળ થવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. એક કર્મ તમે મન કર્યાવે તેમ શરૂ કરો, તેમાં સંકલ્પ સાથે વિકલ્પ પણ જાગો, પણ મનમાં દઢ નિશ્ચય કરી કર્મની શરૂઆત કરો; તે કર્મ સંકળ થાય જ. એ રક્તિને જગાડવા માટે કલ્પસુત્રો વ્યવસ્થા સચવે છે. શ્રૌતસુત્રોમાં પણ યજોનો સમાવેશ છે, લારે ગૃહ્યસુત્રો માનવ બાળકના સંસ્કારો જગાડવાનું સુખ્ય કાર્ય કરે છે. આ ગૃહ્યસુત્રોમાં વેદવિધિ ઉપરાંત લોકાચાર, રીતિરીવાજ, પ્રાચીન પ્રથા અને પરંપરાને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવેલ છે. ગ્રામવચનં ચ કુર્યા : । પારસ્કર ગૃહ્યસુત્ર. એ નજરે વેદ સાહિત્યની પૂર્વખીમાં ગૃહ્યસુત્રો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેને જ કારણે આ સુત્રોને સમાર્ત કહેલ છે અને તેમાં જણાવેલ કર્મો માટે એક જ અભિની જરૂર પડે છે, તેનું નામ ગાર્હપત્ર અભિની છે, તે પછી ત્રણ અભિનીનો નિર્દેશ શ્રૌતસુત્રોમાં છે અને તેથી શ્રૌતસુત્રો વેદસાહિત્યની નજરીક છે, પણ ગૃહ્યસુત્રોની એક આગવી નિરોપતા છે. તે ઉપરાંત ધર્મસુત્રોમાં વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મોની સાથે ન્યાય નીતિ જેવા રાજકીય પ્રશ્નો અને સદાચાર, અહિંસા જેવા સામાજિક પ્રશ્નોની વિચારણા પણ થયેલી છે.

દરેક ગૃહ્યસ્કૃતની શરૂઆતમાં યસકર્મની પરિલાપાઓ આપવામાં આવે છે. ગૃહસ્થ અને ગૃહપત્ની ધરણવહાર ચલાવે, તેમાં કેટલાક દોષ પણ આવે, તેને દૂર કરવાનાં કર્મોને યજ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. ધરમાં પાક તૈયાર થાય, તેને દોષ કે પાપ પંચસૂત્રા કહે છે. પંચસૂત્રા ગૃહસ્થસ્ય વર્તન્તોડ હરહઃ સદા । કંજડની ઘેષણી ચુલ્લી જલકુમભ ઉપસ્કરઃ । એતાસાં પાવનાર્થય પંચયજ્ઞાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । યમસ્મૃતિ

રાષ્ટ્રનું સાજ ખગડી ગયું છે ?

આજે આપણે જ્યારે રાષ્ટ્રના ઉત્થાનનું કામ હાથ પર લીધું છે, ત્યારે રાષ્ટ્રધ્વજને ભાયો ફરકાળીએ છીએ, એમજ રાષ્ટ્રવીણુાના સૂર પણ સમ પર જોડવા પડશો. કચાંક ઢીલ થશો, તો સ્વરેણી વિસ્તારિત જગશો, કે કચાંક તાર એંચવા જતાં, તૂટી જશો; તો રાષ્ટ્રવીણુા અધવચ અટકી જશો....

હશા તો એવી છે કે રાષ્ટ્રનું સાજ ખગડી ગયું છે. જે રાગ ગાવા માંગીએ, તે જગતો નથી અને બીજોજ સંભળાય છે. જવું છે, રાષ્ટ્રનાં હિત સાધવા, પણ મતિએ અક'ગાઈ ઉઠે છે. લોક નેતાએ લેગા થાય છે, જે રાષ્ટ્રની સંવાહિતા જગાડવા મથી રહ્યા છે, પણ શું થાય ? જે રાષ્ટ્રના હિતની વાતો કરે છે, તે પોતે કંઈ જુદી જ વેતરણુમાં પડયા છે અને રાષ્ટ્રના તાર સંધાતા નથી.

—સામવેદ પરિચય, પુસ્તિકા ત્રીજી પૃષ્ઠ ૭૬

૧. વેદ પરિચય (ઝડપવેદ) પહેલી પુસ્તિકા અપ્રાપ્ય
વેદ પરિચય (ઝડપવેદ) એથી છ મૂલ્ય રૂ. ૧૦-૦૦
૨. અજુવેદ પરિચય પુસ્તિકા એકથી છ „ રૂ. ૧૨-૦૦
૩. સામવેદ પરિચય પુસ્તિકા એકથી પાંચ „ રૂ. ૧૦-૦૦
સામવેદ પરિચયનો દુષ્પુસ્તિકા છપાય છે.
૪. અથર્વવેદ પરિચય હુવે પછી છપાશો.

પ્રકાશક : ચુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ - ગુજરાત રાજ્ય
વિકેતા : ખાલગોવિન્દ હુક્સેલસર્સ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧